मानवका लागि मानवअधिकार

मानवअधिकारका लागि उपयुक्त संस्कृति

प्राची

संचेतना द्वैमासिक पूर्णाङ्क ८४ वैशाख २०७१

'नेपाल मानवअधिकारको विश्वव्यापी परिभाषा भन्दा बाहिर जान सक्दैन'

– सुशील प्याकुरेल

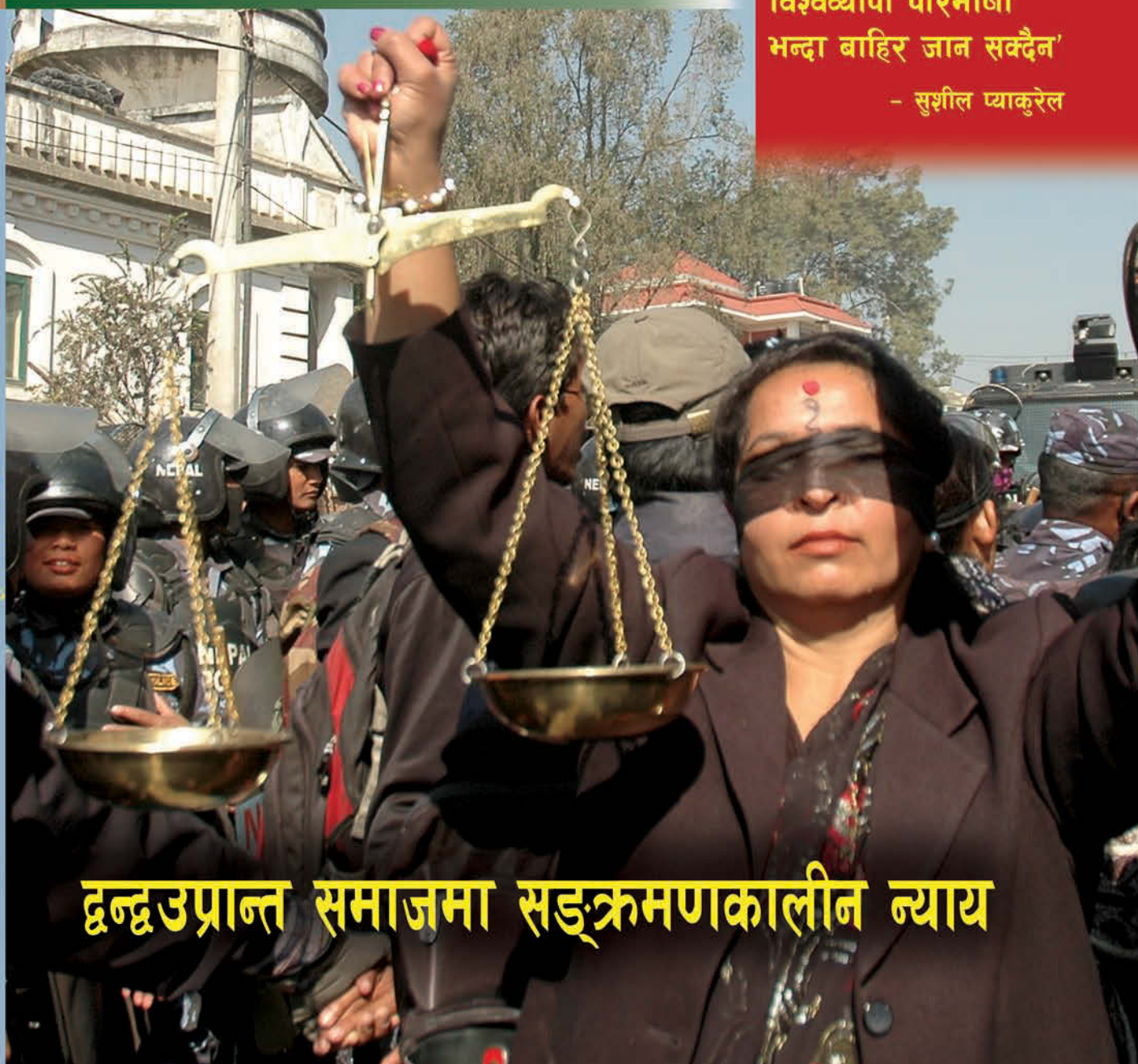

द्वन्द्वउप्रान्त समाजमा सङ्क्रमणकालीन न्याय

मूल्य : रु. २०/-

अनुसन्धानकर्ताहरू

विद्यार्थीहरू

विद्वत वर्ग

कार्यकर्ताहरू

इन्सेक पुस्तकालयको प्रयोग गरौं।

मानवअधिकारसम्बन्धी सूचना र जानकारीका लागि

पुस्तकालयमा उपलब्ध मानवअधिकारसँग सम्बन्धित पुस्तक तथा प्रकाशनहरू

- बालअधिकार
- महिला अधिकार
- कानुन, अधिकार र राजनीति
- द्वन्द्व र शान्ति अध्ययन
- समाजशास्त्र
- सञ्चार
- अर्थशास्त्र
- पत्रपत्रिकाहरू
- प्रतिवेदनहरू
- फोटोहरू
- भिडियो क्लिप्सहरू

सुविधाहरू

- फोटोकपी
- इन्टरनेट
- कम्प्युटर

मानवअधिकारसम्बन्धी राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय समाचारपत्र, जर्नल

मानवअधिकार र सामाजिक न्यायका निम्ति

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) द्वारा प्रकाशित

पत्र मञ्जुषा : २७२६ काठमाडौं

टेलिफोन : ४२७८७७०, फ्याक्स : ४२७०५५१, इमेल : prachi@insec.org.np

वेबसाइट : www.inse.org.np; www.inseconline.org

मानवका लागि मानवअधिकार
मानवअधिकारका लागि उपयुक्त संस्कृति

प्राची

संचेतना द्वैमासिक

वर्ष २०, पूर्णाङ्क ८४, वैशाख २०७१

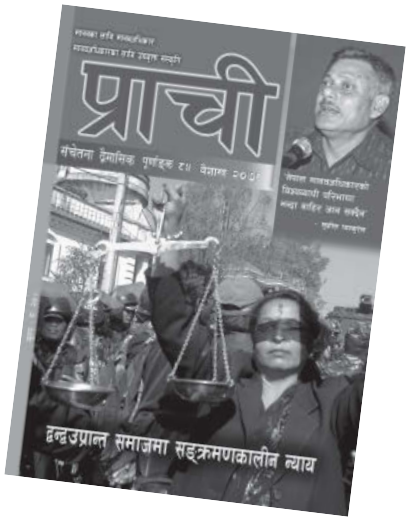

द्वन्द्वउप्रान्त समाजमा सङ्क्रमणकालीन न्याय

• शोभाकर बुढाथोकी

६

- सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप प्रक्रिया ..../ हरि फुँयाल १४
- नेपालको सशस्त्र द्वन्द्व, सङ्क्रमणकालीन न्याय/ वासुदेव बजगाईं १६
- स्थानीय निकायको निर्वाचन र सुशासनका सवालहरू/ केशव दाहाल १९
- सत्य निरूपण आयोग र यसका चुनौती/ डा. गजेन्द्र अर्याल २४
- सङ्क्रमणकालीन न्यायः साक्षी सुरक्षाको सवाल/ वि.पी. अधिकारी २६
- अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको मानवअधिकार/ दामोदर रेग्मी २७
- सुशासनको पर्खाइमा स्थानीय निकाय/ लोकराज अवस्थी २८
- मानवअधिकारका रूपमा स्वास्थ्य अधिकार/डा. दीपबहादुर अधिकारी ३२
- नेपालमा स्वास्थ्यका अधिकारसम्बन्धी कानुन / सुशील चौधरी ३५
- पुस्तक समीक्षा : एउटी किशोरी अभियन्ताको कथा/ विनोद गौतम ३९
- फिचर : अझै हटेन बालीघरे प्रथा/ मानबहादुर चौधरी ४०
- फिचर : शान्ति प्रक्रियाको आठ वर्ष बित्दा..../कृष्णप्रसाद अधिकारी ४२
- अन्तर्वार्ता : सुशील प्याकुरेल ४३

नियमित स्तम्भहरू

- यथावत २
- कार्टून २
- सम्पादकीय ३
- इतिहासको पानाबाट ४
- सामयिक ५

संस्थापक
सुशील-प्रकाश

सल्लाहकार
सुबोधराज प्याकुरेल
विजयराज गौतम

सम्पादक
मदन पौडेल

व्यवस्थापन
शैलेश शर्मा

फोटो
विमलचन्द्र शर्मा, इन्सेक

मुद्रक
कलर्स प्रिन्ट एण्ड प्रोडक्सन
काठमाडौँ

इन्सेक insec

अनौपचारिक क्षेत्र सेवा केन्द्र (इन्सेक) द्वारा प्रकाशित
पत्र मञ्जुषा : २७२६ काठमाडौँ
टेलिफोन : ४२७८७७०
फ्याक्स : ४२७०५५१
इमेल : prachi@insec.org.np,
वेबसाइट : www.inse.org.np;
www.inseconline.org

"गल्ती नगर्ने कसैलाई पनि फसाइनु हुन्न, सबैले न्याय पाउनुपर्छ । छोरो मारिएको र छोरी बलात्कृत भएको पीडा उनीहरुका बाबुआमालाई थाहा छ, पीडकलाई होइन ।"

– कुलबहादुर गुरुङ
नेता, नेपाली काङ्ग्रेस
कान्तिपुर दैनिक ०७१ वैशाख ८ गते

सबैको सहमतिले यो विधेयक अघि बढाइएको छ। त्यसले सम्पूर्णलाई आममाफी दिने कुरा पनि गरेको छैन। सबैलाई कारबाही गर्ने कुरा गरेको छैन। सत्य निरुपण गरेपछि आममाफी दिन सकिने र कारबाहीका लागि सुझाव दिन सक्ने भनिएको छ।

(कान्तिपुर दैनिक : वैशाख १ गते, २०७१)

– पुष्पकमल दाहाल
अध्यक्ष

विधेयकका प्रावधान गैरसवैधानिक भएकाले अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्राधिकार आकर्षित भई द्वन्द्वका मुद्दा अन्तर्राष्ट्रियकरण हुन सक्छ ।

– गोविन्द बन्दी
अधिवक्ता

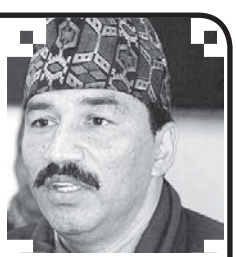

"मानवताविरोधी अपराधमा संलग्नलाई उन्मुक्ति दिन दल निकटका व्यक्तिको आयोग बनाउन खोजिएको छ ।"

– कमल थापा
अध्यक्ष, राप्रपा नेपाल
कान्तिपुर दैनिक, ०७१ वैशाख ८ गते

कार्टून

साभार : नागरिक दैनिक, वैशाख १० गते बुधबार, *राजेश केसी*

सूचना

प्रिय पाठक !
तपाईँलाई प्राचीको यो अङ्क कस्तो लाग्यो ?
प्राचीमा कस्ता सामग्री आऊन् भन्ने तपाईँको अपेक्षा छ ?
कृपया प्रतिक्रिया लेख्न नभुल्नु होला।
email : prachi@insec.org.np

सम्पादक

राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार संस्थाहरूले अत्यन्त चासो दिएर अवलोकन गरिरहेकै बेला व्यवस्थापिका संसद्ले सत्य निरूपण विधेयक पारित गरेको छ। विधेयकले क्षमादानलाई जोड दिएको भन्दै राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय सङ्घ संस्थाले त्यसलाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्डअनुरुप सच्याउन आग्रह गर्दागर्दै विधेयक पारित भयो। सांसद्हरूले विधेयक संशोधनका प्रस्तावहरू समेत दर्ता गराएका थिए। संसद्मा यस विषयमा गरमा गरम बहसहरू भए। सांसद्हरूले विधेयकउपर राखेका संशोधन प्रस्ताव फिर्ता लिइए भने कतिपय प्रस्ताव अस्वीकृत भए। ठूला भनिएका तीनदलको सहमतिअनरूप सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगको विधेयक पारित भयो। विधेयकमा उल्लिखित क्षमादानसम्बन्धी त्रुटिहरू नसच्याई पारित गरिएकाले पीडित तथा अधिकारकर्मी मात्रै होइनन्, संशोधनका प्रस्तावकहरू पनि निराश भएका छन्। विधेयकले आयोगलाई क्षमादान सिफारिस गर्ने अधिकार दिएको छ भने क्षमादानका लागि पीडितको सहमति अनिवार्य नहुने भएको छ ।

विस्तृत शान्ति सम्झौताको बुँदा ५.२.५ दुवै पक्ष सशस्त्र द्वन्द्वका क्रममा मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने मानवताविरूद्धको अपराधमा संलग्नहरूका बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न आपसी सहमतिबाट उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको गठन गर्न सहमत छन् भनेर उल्लेख गरिएको छ। ठूला भनिएका राजनीतिक दलहरूबीच २०६५ फागुन ३० गते भएको सहमतिअनुसार तत्कालीन प्रधानन्यायाधीश खिलराज रेग्मीको मन्त्रिपरिषद्ले २०६५ चैत १ गते राष्ट्रपतिसमक्ष सत्य निरुपण तथा बेपत्ता छानबिन आयोग गठन गर्न बनेको अध्यादेश पेश गरेकोमा त्यो अध्यादेशमा राष्ट्रपतिले लालमोहर लगाए। तर, त्यो अध्यादेश विस्तृत शान्ति सम्झौता र नेपालको अन्तरिम संविधानको विपरीत भएको भनी सर्वोच्च अदालतमा रिट परेपछि आयोग गठनको प्रक्रिया रोकिएको थियो। संविधानसभाको दोस्रो निर्वाचनपछि गठन भएको सरकारले सर्वोच्च अदालतको २०७० पुस १८ गतेको आदेशअनुसारको विधेयक संसद्मा दर्ता गर्नुपर्ने बाध्यता थियो। एमाओवादीले सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप विधेयक व्यवस्थापिका संसद्मा पेश नगरे संसद्को कारबाही अवरुद्ध गर्ने चेतावनी दिएपछि कानुनमन्त्री नरहरि आचार्यले १५ दिनभित्र विधेयक पेश गर्ने संसद्मा बताएका थिए। त्यसलगत्तै विधेयकबारेमा सुझाव दिन आठ सदस्यीय कार्यदल सरकारले गठन गरेको थियो। कार्यदलले क्षमादान नहुने प्रस्तावसहित सुझाव दिएको भए पनि हाल पारित विधेयकले क्षमादानलाई प्रश्रय दिएको भनी आलोचना शुरु भएको छ।

२०७० पुस १८ गते सर्वोच्च अदालतले गम्भीर अपराधमा क्षमादान गर्न नपाइने भनी फैसला गरेको थियो। अन्तर्राष्ट्रिय कानुनहरू अनुसार आमनरसंहार, मानवता विरुद्धको अपराध, युद्धअपराध, जबरजस्ती बेपत्ता, यातना, गैरन्यायिक हत्या तथा बलात्कार जस्ता घटनामा संलग्नलाई कुनै हालतमा उन्मुक्ति नहुने उल्लेख छ। सर्वोच्चले यही वास्तविकतामा आधारित रहेर नै त्यस्ता अपराधमा क्षमादान अस्वीकार्य हुने आदेश गरेको थियो।

सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप र बेपत्ता छानबिन आयोगको विधेयकमा प्रस्तावित क्षमादानमार्फत गम्भीर अपराधमा संलग्नलाई जिम्मेवारलाई उन्मुक्ति दिइए पनि अन्तर्राष्ट्रिय कानुनले तिनलाई स्वीकार्दैन। नेपाल सरकार र यहाँका ठूला दलका नेताहरूले यो गम्भीर यर्थाथलाई बुझ पचाएका छन्। देशभित्रको त्रुटिपूर्ण तथा अपूरो कानुनी कारबाहीका कारण विश्वव्यापी क्षेत्राधिकार आर्कषित भई आफ्ना नागरिकले विदेशमा अभियोजनको सामना गर्नु परेको यथार्थबाट नेताहरू पाठ सिक्न नसक्नु दुःखद पक्ष हो ।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घको मानवअधिकार उच्चायोगले सन् २०१२ मा प्रकाशन गरेको नेपाल द्वन्द्व प्रतिवेदनमा राज्य र नेकपा माओवादीको संलग्नतामा भएका मानवअधिकार उल्लङ्घनका करिब ७ हजार घटनामा मानवअधिकार र मानवीय कानुनको गम्भीर उल्लङ्घन भएको अभिलेख प्रकाशित छ। ती घटनामा संलग्नहरूलाई कानुनी दायरामा ल्याउन सकिएन भने विश्वव्यापी क्षेत्राधिकार आकर्षित नहोला भन्न सकिन्न। त्यस्तो अवस्था आएमा देशको सार्वभौम सत्तामा विदेशीले हस्तक्षेप गरे भनेर स्वदेशमा अलाप-विलाप गर्नु बाहेक नेपालमा राजनीतिक दलका नेतृत्वका लागि अरु विकल्प बाँकी रहँदैन।

दुई ढुङ्गाको चेपुवामा

- कुन्दन अर्याल

युद्धरत दुवै पक्षप्रति असहमत शान्तिकामी जनता दुई ढुङ्गाको चेपुवामा परेका छन्। एकथरीको नारा छ- समाजको आमूल रूपान्तरण वा नयाँ सत्ताको स्थापना। अर्कोको घोषणा छ- आतङ्कवादको अन्त्य। दुवैको युद्धउन्मादका कारण आठ वर्षको अवधिमा १० हजार र ४ सय मानिसको ज्यान गइसकेको छ। ह्युमन राइट्स वाचका अनुसार, तीमध्ये अधिकांश देशको सबभन्दा उत्पीडित समुदायका सर्वसाधारणहरू नै छन्। ग्रामीण इलाकाका गरिब, दलित र आदिवासी। सुरक्षाफौज वा माओवादी दुवै पक्षबाट सबभन्दा बढी क्षति यिनीहरूकै भएको छ।

दुवै पक्षको हतियारबाट निरपेक्ष रहन चाहने सर्वसाधारण पीडित भइरहेका छन्। दुवै पक्ष मानवअधिकार र मानवीय कानुनको पालनाको कुरा गर्दछन्। तर, निहत्था जनता हत्या, स्वेच्छाचारी गिरफ्तारी, अपहरणजस्ता मानवअधिकार विरोधी क्रियाकलापको शिकार भइरहेकै छन्। नेपालले सन् १९६४ मै मानवीय कानुनसम्बन्धी जेनेभा महासन्धिमा हस्ताक्षर गरिसकेको छ। त्यसैअनुसार, राज्यपक्षले मानवअधिकार र मानवीय कानुनहरूप्रतिको प्रतिबद्धता पटक-पटक दोहोऱ्याउँदै आएको छ। विद्रोही पक्षले देशको संविधान, कानुन नमान्ने घोषणा गरेको छ। तर, त्यस पक्षले पनि मानवअधिकार सम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानुन र मानवीय कानुनहरूको भने पालना गर्ने प्रतिबद्धता पटक-पटक गर्दै आएको छ। दुःखको कुरा के छ भने, दुवै पक्षको प्रतिबद्धता व्यवहारको धरातलमा भने अनेकनचोटी तोडिएका देखिएका छन्। हतियारधारी दुवै पक्ष अत्यन्त गैरजिम्मेवार देखिएका छन्। दुवै पक्षलाई युद्धका नियमको पालना वा मानवताको सम्मान गराउन जनता स्वयम् अग्रसर हुन जरुरी छ। जनता जति सहन्छन् युद्धरत पक्षहरू उति ज्यादती मच्चाउन थाल्छन्, इतिहासमा अन्यत्र वा हामीकहाँ पनि यस्तै देखिएको छ।

सन् १९९६ यताको कुरा गर्ने हो भने इन्सेकको अभिलेखअनुसार, हिंसा-प्रतिहिंसाका कारण प्रतिदिन तीन जनाभन्दा बढी नेपालीको ज्यान गइरहेको छ। यस अवधिमा हिंसात्मक द्वन्द्वको अन्त्यका निम्ति प्रयासहरू नभएका होइनन्। तर, अहिलेसम्म भएका सरकार र माओवादीबीचको वार्तामा आवश्यक गाम्भीरता नदेखिएको ठहर सबैले गर्दै नै आएका छन्। अझै प्रभावकारीरूपमा शान्ति प्रक्रियाको थालनी हुन सकेको छैन। यस परिवेशमा युद्धलाई अझ बढी अमानवीय हुन नदिन मानवअधिकार अभियान अझ सशक्त हुन आवश्यक छ। किनकी शान्तिकामी नेपालीको मनोवल उठाउन मानवअधिकार अभियानले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्दै आएको छ।

यस वर्ष अप्रिल ९ का दिन विमोचित मानवअधिकार वर्षपुस्तक सन् २००४ मा नेपालमा आन्तरिक विस्थापितहरूको सङ्ख्या ३८ हजार १ सय ९१ उल्लेख गरिएको थियो। तर, यसबीच नेपालका नदीनालामा अझ बढी पानी बगिसकेको छ। यो धर्तिमा नेपालीको अझ बढी रगत बगिसकेको छ। अवस्था अझ विकराल बनिसकेको छ। ग्लोबल आईडीपी, प्रोजेक्ट नामक एक अन्तर्राष्ट्रिय संस्थाले भर्खरै प्रकाशित गरेको प्रतिवेदनअनुसार नेपालमा हिंसात्मक द्वन्द्वका कारण दुई लाख सर्वसाधारण आफू बसिआएको थलोबाट विस्थापित भइसकेका छन्।

एमनेस्टी इन्टरनेशनलले यही वर्ष जनाउको घण्टी बजायो, नेपाल मानिस बेपत्ता पार्नेहरूको सूचीमा अग्रपङ्क्तिमा परेको छ। संयुक्त राष्ट्रसङ्घका आठजना समाधिक्षकहरूले यही वर्षका सातौँ महिनामा यहाँको मानवअधिकार अवस्थाका सम्बन्धमा गम्भीर चासो दर्शाए। वर्षको शुरुवात देखि त्यस बेलासम्म उनीहरूले डेढ सयवटा घटनाका सम्बन्धमा सरकारसँग सोधिसकेका थिए। सरकारले यस वर्ष पनि कै यन् पटक मानवअधिकारसम्बन्धी प्रतिबद्धता दोहोऱ्यायो। तर, सुरक्षा संयन्त्र अझै पनि युद्धमा सबथोक जायज हुन्छ भन्ने पुरानै मानसिकताबाट ग्रस्त देखिन्छ।

राज्यपक्षद्वारा बेपत्ता पारिएका नागरिकहरूको स्थिति सार्वजनिक गर्नेक्रममा सन् २००४ को १२ अक्टोवरका दिन सरकारले थप १ सय २६ जनाको अवस्था सार्वजनिक गऱ्यो। यो स्वागतयोग्य कार्य हो। राज्यद्वारा बेपत्ता पारिएका व्यक्तिहरूका सम्बन्धमा छानबिन गरी उनीहरूको स्थिति पत्ता लगाउन गठित छानबिन समितिले यसअघि दुई चरणमा क्रमशः २४ र ५४ जना गरी ७८ जनाको स्थिति सार्वजनिक गरिसकेको थियो। यही बेलासम्म कूल २ सय ४ जनाको अवस्था सार्वजनिक भएको छ। तर, बेपत्ता पारिएका सयौँ नागरिकहरूको अवस्था अझै अज्ञात छ।

इन्सेकको अभिलेखअनुसार, राज्यद्वारा विभिन्न समयमा बेपत्ता पारिएका नागरिकहरूको सङ्ख्या करिब एक हजार पुगिसकेको छ। तसर्थ, बेपत्ता पारिएका सम्पूर्ण व्यक्तिको स्थिति सार्वजनिक भएको छैन। सरकारसमक्ष जोड दिएर उठाउनै पर्ने अर्को कुरा के छ भने, आगामी दिनहरूमा पनि सुरक्षाफौजद्वारा मानिस बेपत्ता नपारिऊन् भन्ने विषयमा विशेष जोड दिनै पर्दछ। प्रत्येक जिल्ला र केन्द्रमा समेत पक्राउ परेका मानिसको सूचि राख्ने व्यवस्था मिलाइयो भने यो समस्याको अन्त्य हुनसक्छ। सरकारले यसतर्फ ध्यान दिनु जरुरी छ।

हरेक दिन निर्दोष सर्वसाधारण मारिएका छन्। कैयन् मानिस बेपत्ता पारिएका छन्। सर्वसाधारण मानसिक र शारीरिक यातनाको शिकार भएका छन्। युद्धको कुनै पक्षमा नलागेका युद्धविरोधी जनमतलाई कमजोर बनाउने दुस्प्रयासमा दुवै पक्षको गजबको तादात्म्यता देखिन्छ।

देशको यही विषम परिस्थितिमा शान्तिका निम्ति मानवअधिकार अभियानलाई अझ उचाईका साथ अघि बढाउन जरुरी छ। युद्धरत दुवै पक्षलाई उनीहरूको प्रतिबद्धताप्रति जवाफदेही बनाउनै पर्छ। त्यसका निम्ति जनता नै अग्रसर हुनुपर्छ। युद्धविरोधी जनमतको सम्बर्द्धन जनता स्वयम्को अग्रसरताबाट मात्र सम्भव छ। जनताको त्यस्तो सचेत अग्रसरताका निम्ति मानवअधिकार कार्यकर्ताहरूले महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्न सक्दछन्। मानवअधिकारकर्मीहरूले तत्कालै युद्ध रोक्न सक्दैनन्। यो तत्कालै गर्नसक्ने काम होइन। तर युद्धरत पक्षलाई अझ बढी अमानवीय बन्नबाट अवश्य जोगाउन सकिन्छ। हामीले उनीहरूलाई जवाफदेही बनाउने प्रयास जारी राख्नैपर्छ। त्यसै ले यतिखेर हाम्रो सम्पूर्ण प्रयास जनतालाई कसरी दुई चट्टानको चेपुवाबाट जोगाउने भन्ने विषयमै केन्द्रित हुनुपर्छ ।

(**प्राची द्वैमासिक**, पूर्णाङ्क ५२, असोज २०६१)

• सुबोधराज प्याकुरेल

गलत संस्कार र व्यवहारजन्य सङ्कट

अहिले नेपाल सङ्क्रमणकालीन न्यायको चर्चामा छ। नेपालको यो विवाद अन्तर्राष्ट्रिय र संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय घेराभित्र पसिसकेको छ। नेपालमा २०५२ साल देखि २०६३ सालसम्म व्याप्त हिंसात्मक द्वन्द्वले कतिको ज्यान लियो ? कतिलाई बेपत्ता पाऱ्यो ? के कस्ता अत्याचार र अमानवीय कुकर्म द्वन्द्वरत पक्षहरूबाट भए भन्ने कुरा कण्ठस्त छ। २०६३ सालमा विस्तृत शान्ति सम्झौता मार्फत् माओवादीसँगको द्वन्द्वलाई निकासको बाटोतर्फ त डोऱ्याइयो तर के हामीले सबै प्रकारका द्वन्द्व र फेरि फर्कन सक्ने हिंसालु द्वन्द्वका सम्भावना निमिट्यान्न पाऱ्यौं त? मुख्य सवाल यही हो। विस्तृत शान्ति सम्झौता र अन्तरिम संविधानको निर्माण गरिसकेपछि पनि मधेसमा व्याप्त आन्दोलनमा डेढ सय मानिसको ज्यान गयो। त्यसपछि माओवादीका किशोर किशोरीको आततायी ढङ्गले रौतहटको गौर बजारमा हत्या गरियो। मधेसमा हतियार धारी सङ्गठनहरू जन्मिए। पहाडमा पनि अनेक नामधारी सङ्गठनहरू जन्मिए। र, मुलुकका जनताले एक नामको हिंसाबाट मुक्ति पाएपछि बहु हिंसाको शिकार बन्नु पऱ्यो। अहिले हाम्रो मुख्य समस्या भनेको मुलुकलाई हिंसालु मानसिकताबाट मुक्त गर्नु नै हो।

के यो सम्भव छ ?

यदि द्वन्द्वको अनुभवले खारिएका द्वन्द्वका खेलाडीहरूले उदात्तपूर्वक आफ्नो व्यवहार र चिन्तनलाई सच्याए भने सम्भव छ। उनीहरूको प्रतिबद्धधतालाई मन, वचन र कर्मले सम्झिए भने सम्भव छ। र, आफ्ना कार्यकर्तालाई उर्ल्याउने धुऱ्याने गर्ने होइन कि नयाँ सम्भावना र व्यवहारिकतातर्फ प्रशिक्षित गर्ने इमान्दार प्रयास गरे भने सम्भव छ। विस्तृत शान्ति सम्झौतामा मानवअधिकारका कुरा, कानुनी शासनका कुरा र गम्भीर अपराध गर्ने उपर कारबाहीको कुरा लेखिएको छ। अन्तर्राष्ट्रिय कानुन, मानव मर्यादाका कुरा हरेक दस्तावेजमा लेखेरै सहमति गरिएको छ। तर अहिले द्वन्द्वका क्रममा भनेर लेखिएको

“फल खान राजनीति गरेको ठान्नेहरूले जनताका दर्दसँग पनि साझेदारी गर्नु पऱ्यो। उनीहरूले के बिर्सन भएन भने गल्ति सबै बाट हुन्छ। स्वीकार्नेले माफी पाउन सक्छ। तर जानाजान आफ्नो संस्थाको निर्देशन र नीतिलाई उल्लङ्घन गर्दै जघन्य अपराध गर्नेहरूले नेताका आडमा दण्डमुक्ति पाउन थाल्ने हो भने कुनै दिन ती पार्टी शुद्ध रूपमा अपराधीहरूको जमातमा रुपान्तरण हुनेछ।”

कुरालाई द्वन्द्व कालका कुरा भनेर अपव्याख्या गरिएको छ। राजनीतिक कारणले गरिएको कारबाही फुकुवा गर्ने कुरालाई शुद्ध आपराधिक कर्मबाट समेत आफ्ना कार्यकर्ताले पूरै दण्डउन्मुक्ति पाउने गरी वकालत गरिएको छ। र, दुःखको कुरा यस्ता कुरा संविधानसभा र संसद्भित्रै पनि गर्ने गरिएको छ। जगहसाइँ भएको छ हाम्रा जनप्रतिनिधि र बडे बडे नेताका कुराले संसारभरि नेपालको। किनकि कानुनको अगाडि सबै समान हुन्छन्। अतः दण्ड उन्मुक्ति हुने हो भने माओवादी वा सुरक्षाफौजले मात्र होइन, त्यसपछिका दिनमा पनि विद्रोहका नाममा गरिएका सारा अपराधले दण्डबाट पूरै उन्मुक्ति पाउनेछन् र हामीले यही नजिर मुलुकमा स्थापित गर्ने छौँ।

जनतालाई लागेको, भनिएको र हस्ताक्षर गरेर सार्वजनिक राजनीतिक प्रतिबद्धता के हो भने अब नेपालमा शान्तिपूर्ण, लोकतान्त्रिक र कानुनको शासन मार्फत् राज्यको प्रगतिशील रूपान्तरण गरिनेछ। सबै नेपालीको हैसियत र इज्जत बराबरीको हुनेछ। जनताको अभिमत लिएर, कानुन बनाएर, मानवअधिकारको उच्च सम्मान हुने गरी शान्तिपूर्ण राजनीतिक यात्रा गरिनेछ भन्ठानेका नेपालीहरू यतिबेला चकित परेका छन्।

लोकतन्त्रका सम्पूर्ण मान्यताको सम्मान गर्ने वाचा गरेका नेताहरू “फलानोलाई छोई हेर त, सारा शान्ति प्रक्रिया भङ्ग गरिदिन्छु” भन्दै संसद्देखि सडकसम्म कुलिर्न थालेका छन्। अदालतलाई “बडो देउता भै खाएको” भनेर हप्काउन थालेका छन्। इजलाश चलिरहेको अदालतलाई घेर्ने र नारावाजी गर्ने काम हुन थालेको छ। मानिस दुई कित्तामा विभाजित भएर एक अर्काका नराम्रा कर्महरूको व्याख्या गर्दै मैले त त्यति गर्न भ्याएकै छैन भन्ने शैलीमा उफ्रिन थालेका छन्। आजको मुख्य सङ्कट भनेको गलत संस्कार व्यवहारजन्य भएको छ। उत्ताउला र उग्रहरूको राजनीतिमा बास भएजस्तो भएको छ। जनतामा हाहाकार मच्चिएको छ।

राष्ट्रिय एकता सृजना गर्न अगुवाहरूले पहिले आफ्नो बोली वचन सपार्नु पऱ्यो। विगत सम्झनु पऱ्यो। र, आफूले गरेका वाचाप्रति इमान्दार बन्नु पऱ्यो। फल खान राजनीति गरेको ठान्नेहरूले जनताका दर्दसँग पनि साझेदारी गर्नु पऱ्यो। उनीहरूले के बिर्सन भएन भने गल्ती सबैबाट हुन्छ। स्वीकार्नेले माफी पाउन सक्छ। तर जानाजान आफ्नो संस्थाको निर्देशन र नीतिलाई उल्लङ्घन गर्दै जघन्य अपराध गर्नेहरूले नेताका आडमा दण्डबाट उन्मुक्ति पाउन थाल्ने हो भने कुनै दिन ती पार्टी शुद्ध रूपमा अपराधीहरूको जमातमा रूपान्तरण हुनेछ। जस्तोसुकै अपराध गरे पनि क्षमा मार्गदैमा दण्ड उन्मुक्ति पाउने हो भने पनि त्यस्तै स्थिति बन्ने छ। समय यस्तो पनि आउने छ कि नेताले संस्था शुद्धीकरण गर्न खोज्यो भने उसकै पद धरापमा पर्नेछ। हामीले मतदान गरेर आफ्नो सार्वभौम अधिकार नेताहरूलाई सुम्पिएर पठाएका छौँ। ख्याल रहोस्, २१ सौँ शताब्दीका चेतनशील नेपाली नेता-अगुवाका व्यवहारलाई गम्भीरतापूर्वक परीक्षण गरिरहेका छन्।

• शोभाकर बुढाथोकी*

द्वन्द्वउप्रान्त समाजमा सङ्क्रमणकालीन न्याय

विस्तृत शान्ति सम्झौता र अन्तरिम संविधानमा उल्लेख भएका कारण बाध्यात्मक तथा देखावटी नाटकका लागि आयोगको गठन भए पनि सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगको दायरामा ल्याउनु पर्ने राजनीतिक नेतृत्व तहका व्यक्तिहरू निरन्तर सत्तामा रहेका कारण उनीहरूबाट अप्रत्यक्ष रूपमा असहयोग हुने निश्चित छ। उन्मुक्तिका लागि राजनीतिक सहमती हुने र सहमतीका माध्यमबाट यस आयोगको कार्यमा वाधा अड्चन खडा हुन सक्नेछ। आरोपित र पीडकहरूको निरन्तर राजनीतिक तह तथा सत्तामा पहुँच भएका कारण यो आयोग दलीय सहमतीको चपेटामा पर्नेछ। त्यसको प्रमाणको रूपमा व्यवस्थापिका–संसदमा पेश भएको सत्य निरुपण तथा बेपत्ता पारिएका नागरिकहरूको खोजीसम्बन्धी विधयेकहरू वर्षौं लागेको यथार्थता हाम्रा सामू स्पष्ट छ र राजनीतिक सहमतीका नाममा लाभहानीको राजनीतिबाट प्रभावित हुन पुगेको छ।

पृष्ठभूमि

द्वन्द्वकाल वा नियन्त्रित शासन पद्धतिका समयमा भएका गम्भीर अपराध तथा जघन्य मानवअधिकार उल्लङ्घनलाई यथाशीघ्र उचित, विधिसम्मत् तथा न्यायको सिद्धान्तका आधारमा सम्बोधन गर्ने प्रक्रियालाई सङ्क्रमणकालीन न्यायको रूपमा बुझिन्छ। यसले सामान्यतया विगतमा भएका कमजोरी वा गल्तीको स्वीकारोक्ति, पीडकलाई उचित प्रक्रियाका आधारमा अभियोजन, पीडितलाई सम्मानजनक ढङ्गले क्षतिपूर्ति तथा परिपूरण र आवश्यकताअनुसार पीडितको आत्मसम्मानमा चोट नपुग्नेगरी उनीहरूको सहमतिमा क्षमादान प्रक्रियालाई समेट्ने गर्दछ। यसकारण द्वन्द्वउप्रान्त समाजमा पीडितहरूका पीडाहरूलाई उचित प्रक्रियामार्फत सम्बोधन गरेर न्यायपूर्ण समाजको निर्माण र दिगो शान्तिको स्थापनाका लागि मेलमिलाप, क्षतिपूर्ति तथा न्याय प्रवर्धन गर्ने कार्यलाई सङ्क्रमणकालीन न्यायको दायरामा राख्न सकिन्छ।

हिंसात्मक द्वन्द्व वा अधिनायकवादी व्यवस्थाबाट शान्तितर्फको रूपान्तरण प्रक्रियामा रहेका देशमा न्यायपूर्ण शान्ति स्थापना तथा जिम्मेवारपूर्ण राज्यव्यवस्था निर्माणका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित गतिविधि सञ्चालन गरिन्छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायिकसँग सम्बन्धित गम्भीर अपराध, मानवअधिकार उल्लङ्घन तथा ज्यादतीपूर्ण कार्यको यथोचित समयमा सम्बोधन हुन नसकेमा समाजमा अस्थिरता उत्पन्न हुन सक्दछ र पुन: हिंसा भड्कने खतरासमेत रहन्छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया प्रत्येक मुलुकहरूको विद्यमान परिस्थितिका आधारमा विगतका ज्यादती वा अपराधको स्तर अनुसार मौलिक प्रकारका संयन्त्रहरू तय गरिएको पाइन्छ। तथापि, कतिपय देशले समान प्रकृतिका द्वन्द्वउप्रान्त अवस्थाका न्यायसँग सम्बन्धित समस्यालाई सम्बोधन गर्न अपनाएका विधिले नेपालमा प्रभावकारी सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी रणनीतिको निर्माण गर्न र कार्यान्वयनमा ल्याउन सहयोग पुऱ्याउन सक्दछन्।

सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरूलाई राष्ट्रनिर्माणसँग सम्बन्धित रणनीतिहरूलाई समायोजन गर्न सकिएमा पीडितका लागि न्याय सुनिश्चित गर्ने कार्य प्रभावकारी हुन सक्दछ। सङ्क्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित संयन्त्रहरूको स्वरूप उक्त देशको अवस्था र विगतका ज्यादतीको प्रकृतिका आधारमा निर्भर रहने गर्दछ। साथै यस्ता संयन्त्रहरूले जघन्य अपराध वा गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घनको प्रकृति, लक्षित समूह र यस्ता कार्यबाट भएका पीडित, ज्यादती, उल्लङ्घन वा अपराधमा संलग्न पीडक, ज्यादती, उल्लङ्घन वा अपराधका कारणको पहिचानका अलावा पीडकमाथि कारबाही तथा पीडितलाई न्याय वा परिपूरणको सिफारिस गर्नेजस्ता सवाललाई सम्बोधन गर्नुपर्ने हुन्छ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायका निम्ति निर्विकल्प वा निरपेक्ष संयन्त्र हुन सक्तैनन् र यस सवाललाई सम्बोधन गर्नका विभिन्न वैकल्पिक प्रक्रिया पनि अपनाउन सकिन्छ। सामान्यतया पीडकलाई दोषअनुसार सजायको भागीदार बनाउने र पीडितलाई न्याय दिलाउनुका साथमा उनीहरूमाथि भएको क्षतिको राज्यले परिपूर्ति गर्ने माध्यमका रूपमा पनि यसलाई द्वन्द्वको प्रकृति, राज्यको राजनीतिक अवस्था र सम्बन्धित देशको अनुकूलता अनुसार कार्यान्वयनमा ल्याएको पाइन्छ। सङ्क्रमणकालीन संयन्त्रका विश्वव्यापी रूपमा अभ्यास गरिएका स्वरूपमा अभियोजन, सत्य आयोगको गठन, भेटिङ र क्षतिपूर्ति तथा परिपूरण रहेको पाइन्छ भने नेपालमा

* अमेरिकाको सान डियगो विश्वविद्यालयबाट पिस एन्ड जस्टिस स्टडिजमा स्नातकोत्तर द्वन्द्व विशेषज्ञ, सुरक्षा विश्लेषक तथा मानवअधिकारकर्मी बुढाथोकी हाल शान्ति तथा न्याय प्रवर्द्धन केन्द्रको अध्यक्ष र सुरक्षा तथा न्याय सञ्जालको प्रमुख सहजकर्ताका रूपमा कार्यरत हुनुहुन्छ।

बेपत्ता पारिएका नागरिक छानबिन र सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठनको परिकल्पना अगाडि सारिएको छ। सिद्धान्त: पीडितलाई न्यायका अलावा क्षतिपूर्ति र परिपूरण, पीडकलाई सजाय र निश्चित सीमाभित्र रहेर न्याय तथा मेलमिलापको सोचलाई नेपालको सन्दर्भमा अगाडि बढाउनमा शान्ति सम्झौताका माध्यमबाट सहमत भएपनि यसलाई व्यावहारमा उतार्ने कार्य चुनौतीमूलक हुन आउँछ।

नेपालमा आयोग स्थापनाको औचित्य

मूलत: सङ्क्रमणकालीन न्यायको उद्देश्य प्राप्तिका लागि सत्य निरूपण आयोगहरूको गठन मानवअधिकार तथा मानवीय कानुन र गम्भीर अपराधसम्बन्धी घटनाहरूको बारेमा सत्यको खोजी तथा अभिलेखन गर्ने र यसमा संलग्न पीडकहरूका विरुद्धमा फौजदारी अभियोजनका लागि सक्षम निकाय वा सरकारसमक्ष सिफारिस गर्ने, पीडितहरूलाई न्यायको सुनिश्चितता गर्दै परिपूरणको व्यवस्था गर्ने र भविष्यमा पुन: सोही प्रकारका घटनाहरू दोहोरिनबाट रोक लगाउनका लागि संस्थागत सुधारका लागि आवश्यक सिफारिसहरू गर्ने क्षेत्राधिकार तोकिएको हुन्छ। राज्यका विद्यमान कानुनी तथा न्यायिक संयन्त्रहरू आफ्ना नियमित कार्यहरूको बोझमा परेका हुने र त्यस्ता न्यायिक प्रक्रिया स्वयम्मा लामा हुने वा कतिपय अवस्थामा स्वतन्त्र, निष्पक्ष र सक्षम पनि नहुने भएकाले द्वन्द्वकाल वा निरङ्कुश वा सैनिक तानाशाही व्यवस्थामा घटित मानवअधिकार तथा मानवीय कानुनसँग सम्बन्धित प्रावधानहरूको उल्लङ्घन तथा अपराधका पीडितलाई यथाशीघ्र न्याय दिलाउने र पीडकहरूमाथि कानुनका आधारमा कारबाही गर्ने उद्देश्यले यस्ता आयोगको गठन गरिन्छ।

द्वन्द्वपीडितहरूलाई तत्काल न्याय सुनिश्चित गर्ने र उनीहरूलाई परिपूरणको व्यवस्था गर्ने तथा पीडकहरूलाई कानुनको दायरामा ल्याउने अभिप्रायले विशेष प्रकारको सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरूको स्थापनाका लागि सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग ऐन गठनको परिकल्पना नेपालमा विस्तृत शान्ति सम्झौता र अन्तरिम संविधानबाट गरिएको छ। नेपालमा एक दशक लामो हिंसात्मक द्वन्द्वका क्रममा राज्य तथा विद्रोहीका हातबाट झण्डै १३ हजारभन्दा बढी मानिसहरूले ज्यान गुमाउनुका साथै १ हजार २ सयभन्दा बढी मानिसहरूको अवस्था अहिलेसम्म पनि अज्ञात छ। सयौं मानिसहरू अङ्भङ्गको शिकार भएका छन् भने हजारौं मानिसहरू द्वन्द्वका कारण विस्थापित हुन पुगेका छन्। समष्टीमा द्वन्द्वका प्रत्यक्ष तथा अप्रत्यक्ष कारणबाट प्रभावित हुन पुगी हजारौं मानिसहरू पीडित हुन पुगेका छन्। शान्ति प्रक्रियाको प्रारम्भ भएको सङ्क्रमणकालीन न्यायको सम्बोधनका लागि स्थापना गर्ने लक्ष राखिएका सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता छानविन आयोग विविध आरोह-अवरोह भए पनि पुन: एकपटक संस्थागत हुने क्रममा रहेको छ भने त्यसका लागि विधेयक व्यवस्थापिका-संसद्बाट पारित समेत भइसकेको छ। तुलनात्मक रूपमा प्रस्तावित ऐन सन्तुलित देखिए पनि मानवअधिकार समुदाय, द्वन्द्वपीडितहरू र अन्तर्राष्ट्रिय समुदाय भावी आयोगहरू क्षमादानतर्फ उन्मूख भएको आशङ्का व्यक्त गरिरहेका छन् भने सरकार तथा मुख्य राजनीतिक दलहरू विधेयकप्रति सकारात्मक देखिएका छन्। प्रारम्भदेखि अविश्वासको घेरामा परेका यस्ता आयोगहरूको प्रभावकारिता सन्देहमूलक देखिनु सकारात्मक सन्देश होइन् र यसबाट समस्त सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया प्रभावित हुने खतारा देखिन्छ।

मूलत: नेपालमा सङ्क्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापनका लागि बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानविन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयकमा नै मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा मानवता विरुद्धको अपराध सम्बन्धी घटना र त्यस्ता घटनामा संलग्न व्यक्तिहरूका बारेमा सत्य अन्वेषण तथा छानबिन गरी वास्तविक तथ्य जनसमक्ष ल्याउने, समाजमा मेलमिलाप गराई पारस्परिक सद्भाव तथा सहिष्णुताको भावना वृद्धि गर्दै दिगो शान्ति र मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्ने, र त्यस्ता घटनामा पीडित व्यक्तिलाई परिपूरणको व्यवस्था लगायत त्यस्तो घटनासँग सम्बन्धित गम्भीर अपराधमा संलग्न व्यक्तिलाई कानुनी कारबाहीको लागि सिफारिस गर्न आवश्यक भएको औंल्याएको छ।

विश्वका अन्य मुलुकहरूमा द्वन्द्वउप्रान्त अवस्थामा वा निरङ्कुश तथा सैनिक तानाशाही व्यवस्थाको अन्त्य पश्चात् उक्त अवधिमा भएका मानवअधिकार उल्लङ्घन तथा ज्यादतीहरूको सम्बोधन तथा निराकरणका लागि सत्य निरूपणसँग सम्बन्धित आयोगहरूको व्यवस्था गरेको पाइन्छ। राष्ट्रिय आवश्यकता र मौलिकताका आधारमा गठित सबैजसो सत्य निरूपण आयोगका नाम फरक-फरक भए तापनि उनीहरूको कार्यादेश तथा दीर्घकालीन लक्ष्य सामान्यतया मिल्दो जुल्दो छ। कार्यादेशमा पाइने समानताहरूमा द्वन्द्वकाल वा सैनिक वा तानाशाही वा निरङ्कुश व्यवस्था वा गृहयुद्धका समयमा भएका गम्भीर प्रकृतिका मानवअधिकार उल्लङ्घन तथा अपराधको अध्ययन, अनुसन्धान तथा जाँचबुझ, बेपत्ता पारिएका नागरिकहरूको खोजी तथा सार्वजनिकीकरण, स्वेच्छाचारी रूपमा भएका गैरकानुनी हत्या वा आमहत्या, यातना, द्वन्द्वका क्रममा पीडित हुन पुगेका निशस्त्र नागरिकहरूको हत्या तथा ज्यादती जस्ता मानवीय अपराधको अध्ययन अनुसन्धानका माध्यमबाट दोषीहरूको पहिचान गर्ने र कारबाहीका लागि सरकारलाई सिफारिस गर्ने तथा पीडितको न्याये सुनिश्चित गर्ने रहेको पाइन्छ।

यसैगरी विस्थापित मानिसहरूको लगत खोजी गर्ने, मानवअधिकार तथा मानवीय कानुनको उल्लङ्घन सम्बन्धी घटनाहरूको अध्ययन तथा अनुसन्धान पश्चात् समाजमा शान्ति, मेलमिलाप, सहिष्णुता, सद्भाव र न्यायपूर्ण वातावरण निर्माण गर्ने रहेको हुन्छ भने प्रत्येक मानिसले मर्यादित तथा सम्मानपूर्वक जीवनयापन गर्ने वातावरण निर्माण गर्नु रहेको हुन्छ। साथमा पीडितहरूका लागि परिपूरणको सिफारिस गर्ने र भविष्यमा यस्ता घटनाहरू पुन: दोहोरिन नदिनका लागि संस्थागत

सुधारका लागि सुझावहरू पेश गर्ने पनि रहेको पाइन्छ।

यस अर्थमा द्वन्द्वपीडितहरूलाई उचित न्यायको व्यवस्था गर्नु र उनीहरूलाई राहतको व्यवस्था मिलाउनु राज्यको दायित्व हो भने शान्ति सम्झौताका हस्ताक्षरकर्ता र राजनीतिक शक्तिहरूले आफूले जाहेर गरेका प्रतिवद्धताहरू व्यावहारमा उतार्नु उनीहरूको राजनीतिक इमान्दारिताभित्र पर्दछ। सामूहिक प्रतिवद्धता तथा राजनीतिक इच्छाशक्तिको अभावमा सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरू स्थापना र प्रभावकारी हुन सक्तैनन् भने पीडितहरूले न्यायको अनुभूति गर्न पाउने सम्भावना पनि कमै रहन्छ।

सङ्क्रमणकालीन न्याय स्थापनाका आधारहरू

नेपालमा दसवर्षीय माओवादी जनयुद्धका समयमा भएका मानवअधिकार उल्लङ्घन, ज्यादती र गम्भीर अपराधका घटनालाई प्रभावकारी तथा न्यायपूर्ण रूपमा सम्बोधन गर्नका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायका रणनीति तयार गर्नु राज्यको दायित्वभित्र पर्दछ। सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया निश्चितरूपमा द्वन्द्वउप्रान्त मुलुकहरूका लागि कठिन कार्य मानिन्छ। युद्धबाट शान्तितर्फ उन्मुख र सङ्क्रमणमा रहेका मुलुकहरूले विगतका अपराध वा उल्लङ्घनलाई न्यायिक दायरामा ल्याउने समयमा विगतका द्वन्द्वमा संलग्न पक्षबाट अवरोध सृजना हुने सम्भावना पनि उत्तिकै रहन्छ। मूलत: द्वन्द्वमा संलग्न राज्य तथा गैरराज्य पक्षका राजनीतिक तथा सुरक्षा निकाय र तत्कालीन विद्रोही समूहका नेतृत्व जवाफदेही हुनुपर्ने अवस्था आउन सक्ने भएमा उनीहरू सत्य आयोगका माध्यमबाट उन्मुक्ति प्रक्रिया बढाउन चाहन्छन्, जुन सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रियाको आधारभूत मान्यता विपरीत हुन्छ।

हिंसात्मक द्वन्द्वका पीडाहरू अत्यन्त मार्मिक तथा पीडाजनक हुन्छन्, जसलाई क्षतिपूर्तिका माध्यमबाट राहत दिन असम्भव हुन्छ। तर, त्यस्ता पीडा तथा घटनाबाट प्रेरित भई कुनै पनि पीडितलाई बदलाको भावनाबाट अभिप्रेरित हुन नदिन र समाजमा पुन: द्वन्द्व हुनबाट रोक्नका लागि पीडितका सरोकारहरू सम्बोधन गर्नैपर्ने हुन्छ। सम्बोधनका क्रममा अपनाइने विधि तथा प्रक्रियाका बारेमा आमपीडितका बीचमा सहमति नहुन पनि सक्छ। तथापि, राज्यले उपयुक्त तथा वैधानिक प्रक्रियामार्फत कम्तिमा सरोकारवालाहरूबाट अधिकतम तहमा स्वीकार हुनसक्ने सङ्क्रमणकालीन न्यायका विधि अपनाउनुपर्ने हुन्छ। यस परिस्थितिलाई मध्यनजर राखी नेपालमा पनि हिंसात्मक द्वन्द्वको औपचारिक अन्त्यसँगै सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरू स्थापना गर्ने र पीडकहरूलाई न्यायको दायरामा ल्याउने तथा पीडितहरूलाई आत्मसन्तुष्टी दिलाउने प्रक्रिया अवलम्बन गर्ने सहमति २०६३ मङ्सिरमा नेपाल सरकार तथा नेकपा (माओवादी) का बीचमा हस्ताक्षरित विस्तृत शान्तिसम्झौतामा समावेश गरिएको थियो, जुन पीडित तथा सरोकारवालाहरूका लागि उत्साहजनक कार्य हुँदाहुँदै पनि व्यवहारमा लागू हुन नसक्दा निराशामा परिवर्तन हुन पुगेको छ।

द्वन्द्वकालमा राज्य तथा माओवादी पक्षबाट गम्भीर प्रकृतिका अपराध तथा मानवअधिकारको जघन्य उल्लङ्घनका प्रशस्त घटनाहरू राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगलगायत मानवअधिकार सङ्घ-संस्थाहरूमा अभिलेखित छन्। द्वन्द्व पीडितहरूको सरोकार तथा पीडाहरूको सम्बोधन गर्नु र मानव अधिकारको उल्लङ्घनमा आरोपित व्यक्तिहरूलाई न्यायोचित रूपमा कानुनको दायरामा ल्याउनु राज्यको दायित्व हो। विडम्बना नेपालमा द्वन्द्व पीडितहरूका सरोकारहरूको आजसम्म पनि सम्बोधन हुन नसकी पीडितहरू थप पीडा सहन बाध्य छन् भने पीडकहरूले लगातार उन्मुक्ति पाउँदै गएको अवस्था छ। यस्तो अवस्था सृजना हुनुमा पीडित वा पीडकको दोष नभई शान्ति प्रक्रियाका पक्षधर राज्य (तत्कालीन सात राजनीतिक दलहरू) तथा तत्कालीन नेकपा (माओवादी) को जिम्मेवारी हुन आउँछ। पीडितलाई न्यायको अलावा क्षतिपूर्ति तथा परिपूरणको व्यवस्था र पीडकलाई कानुनी सजाय वा आम माफी प्रक्रियागत ढङ्गले दिइनुपर्ने हुन्छ।

नेपालले शान्तिप्रक्रियाको क्रममा सङ्क्रमणकालीन न्यायको गाम्भीरर्ततालाई आत्मसात् गरेको छ भने यससँग सम्बन्धित संयन्त्रहरू स्थापना गर्ने प्रतिबद्धता शान्ति सम्झौतामार्फत् सर्वसाधारण नागरिकसमक्ष जाहेर गर्नु गम्भीर अपराध र मानवअधिकार उल्लङ्घन तथा ज्यादतीको पीडापूर्ण इतिहासलाई द्वन्द्वमा संलग्न पक्षहरूबाट आत्मसात् गरिएको छ। वि.स. २०६३ मङ्सिर ५ मा हस्ताक्षरित विस्तृत शान्ति सम्झौताको धारा ५(२)(३), ५(२)(४) र ५(२)(५) मा सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी प्रावधानहरू समावेश गरिएका छन्, जसअनुसार दुवै पक्षबाट द्वन्द्वका क्रममा बेपत्ता पारिएका मानिसको विस्तृत विवरण ६० दिनभित्र सार्वजनिक गर्ने, समाजमा शान्ति कायम गराउन तथा युद्धबाट पीडित र विस्थापित व्यक्तिहरूका लागि राहत कार्य र पुनर्स्थापना गराउन राष्ट्रिय शान्ति तथा पुन:स्थापना आयोग गठन गर्ने र मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने तथा मानवताविरुद्धको अपराधमा संलग्नहरूका बारेमा सत्य अन्वेषण गर्न र समाजमा मेलमिलापको वातावरण निर्माण गर्न आपसी सहमतिबाट उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

सङ्क्रमणकालीन न्याय व्यवस्थापनका सरोकारहरू

सङ्क्रमणकालीन न्यायको व्यवस्थापन आफैँमा चुनौतीपूर्ण त छँदैछ, त्यसमा पनि देशका मुख्य राजनीतिक शक्तिहरू र तीनका जिम्मेवार नेताहरूमा विद्यमान अल्पकालीन सोच, सीमित स्वार्थका आडमा गरिने कमसल निर्णय र कमजोर नेतृत्वका कारण सङ्क्रमणकाल भद्रगोल हुँदै गएको छ। मूलत: सङ्क्रमणकालमा द्वन्द्व पीडितहरूको न्यायको कार्यलाई प्राथमिकताका साथ सम्पन्न गर्नुपर्ने हुन्छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायको सम्बोधनका सवालमा पछिल्लो पटक राष्ट्रपतिबाट जारी भएको अध्यादेशमा पीडितहरूका तर्फबाट पीडितको भावनालाई प्रतिनिधित्व गर्न नसकेको, न्याय भन्दा मेलमिलापतर्फ जोड दिएको, पीडित तथा सरोकारवालासँग कुनै पनि परामर्श नगरेको र पीडकलाई कानुनको दायरामा ल्याई गम्भीर अपराध तथा जघन्य

मानवअधिकार उल्लङ्घनमा संलग्न व्यक्तिहरूमाथि उचित कारबाहीको साटो उन्मुक्ति दिने तथा दण्डहीनतालाई प्रश्रय गर्ने व्यवस्था भएको दावी गर्दै परेको रिटमा सर्वोच्च अदालतबाट गम्भीर उल्लङ्घनमा क्षमादान अस्विकार्य र हदम्यादका व्यवधान गर्न नहुने, आयोगको स्वतन्त्रता, निष्पक्षता र विश्वसनियतालाई सुनिश्चित गर्नुपर्ने, पीडित तथा साक्षी संरक्षणको व्यवस्था गर्नुपर्ने, गम्भीर उल्लङ्घनहरूलाई अपराधीकरण गर्ने बनाउनु पर्ने, गम्भीर अपराधहरूमा फौजदारी अभियोजनलाई सुनिचित गर्नुपर्ने, पीडित एवम् पीडितका परिवारलाई पर्याप्त परिपूरण दिने तथा समाजमा मेलमिलापको भावना प्रवर्धन गराउने र सहभागितापूर्ण तथा परामर्शमूलक कानुन निर्माण प्रक्रिया अवलम्बन गर्नुपर्ने फैसला सार्वजनिक गरेको छ।

द्वन्द्वपीडितका पीडाहरूलाई सम्बोधन गर्नका लागि स्थापना गरिएका सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरू न्यायका दृष्टिकोणबाट निर्माण गरिनुपर्दछ र सोही मुताविक कार्यान्वयनमा ल्याउन अभिप्रेरित गर्नुपर्दछ। साथै पीडितहरूलाई प्रदान गरिने परिपूरणका सवालमा पनि राज्य उदार तथा लचकदार हुनुपर्दछ। अन्यथा पीडकमुखी सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रहरू स्थापना भएमा समाजमा न्यायपूर्ण शान्तिको अपेक्षा गर्नु असम्भव तथा व्यर्थ हुन जान्छ।

आयोगको समयावधि : प्रस्तावित ऐनमा आयोगको कार्यावधी आयोग गठन भएको मितिले दुई वर्षको हुने व्यवस्था गरिएको छ भने काम सम्पन्न गर्न नसकेको अवस्थामा कारण समेत खुलाई माग गरेको आयोगको कार्यावधी एक वर्षसम्म बढाउन सकिने व्यवस्था गरिएको छ। अन्तर्राष्ट्रिय तहमा यस्ता आयोगहरूको कार्यावधी राष्ट्रिय परिवेशको जटिलताका आधारमा फरक-फरक भएको पाइन्छ, जसमध्ये सबैभन्दा कम सन् १९७४ मा गठित युगाण्डाको आयोगलाई ६ महिनाको अवधि दिइएको थियो भने सबैभन्दा बढी सन् १९९९ मा रुवाण्डामा गठित राष्ट्रिय एकता तथा मेलमिलाप आयोग मानिन्छ। रुवाण्डाको उक्त आयोगलाई स्थायी निकायको रूपमा सन् २००२ मा परिणत गरिएको भए पनि अन्तिम प्रतिवेदन अहिलेसम्म पेश गरेको छैन। अन्यथा औषतमा अधिकांशजसो आयोगहरूको कार्यावधि दुईदेखि तीन वर्षको भएको पाइन्छ।

आयोगको संरचना, सङ्ख्या र कार्यविधि : पारित विधेयकमा बढीमा कम्तिमा एकजना महिलासहित पाँचजना सदस्यहरू रहने व्यवस्था गरेको आयोगको गठन पूर्व प्रधानन्यायधीशको अध्यक्षतामा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगसमेत संलग्न हुने तीन सदस्यीय समितिको सिफारिसमा हुने व्यवस्था गरिएको छ। विश्वका झण्डै ४० मुलुकमा गठन भएका सत्य निरूपण आयोगहरूको अध्ययन गर्दा दक्षिण अफ्रिकालगायत धेरैजसो मुलुकमा यस्ता आयोगमा आयुक्तहरू पूर्णरूपमा स्वदेशी नागरिकहरूबाट छनौट गरेको पाइन्छ भने केन्या, सियरा लियोन, सोलोमान, आइल्याण्डस लगायतका मुलुकले स्वेदेशी तथा विदेशी नागरिकहरूलाई आयुक्तका रूपमा नियुक्त गरेको पाइन्छ। त्यस्तै एल साल्भाडोर, बुरुण्डी, ग्वाटेमालामा आयुक्तहरूको नियुक्ती राष्ट्रसङ्घले गरेको थियो भने रुवाण्डामा भएको मावअधिकार उल्लङ्घनको अनुसन्धान आयोगका लागि सम्पूर्ण आयुक्त एवम् अन्य आवश्यक व्यवस्था अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा गरिएको थियो। यसका अलावा अर्जेण्टीनामा संसद्का सदस्य तथा गैरसदस्यहरूको संयुक्त समिति गठन गरिएको थियो भने बोलिभियामा आयोगको नेतृत्व गृहमन्त्रालयका उपसचिवले गरेका थिए भने युगाण्डामा आयोगको नेतृत्व सर्वोच्च अदालतका न्यायाधीशबाट गराइएको थियो।

सङ्ख्यात्मक हिसाबले सबैभन्दा कम इक्वेडरमा चार जना आयुक्तहरू नियुक्त गरिएको पाइन्छ भने सबैभन्दा बढी पदाधिकारीहरू नियुक्त गर्नेमा डेमोक्र्याटिक रिपब्लिक अफ कोङ्गो (२१), आइभोरी कोस्टमा (२८) र जर्मनी (३६) आदी पर्दछन्। तथापि सङ्ख्याको निर्धारण राष्ट्रिय आवश्यकता, भौगोलिक जटीलता र जातीय तथा साम्प्रदायिक विविधताका आधारमा फरक-फरक भए पनि औसतमा सात देखि नौ जनाको आयोग चलायमान तथा कामयावी हुनसक्ने अनुमान लगाउन सकिन्छ र अधिकांश मुलुकहरूमा आयुक्तहरूको सङ्ख्या यसैको सेरोफेरोमा पाइन्छ। साथमा धेरैजसो मुलुकहरूले महिलाको कम्तिमा प्रतिनिधित्व सुनिश्चित गरेका छन् भने केही मुलुकमा महिलाको प्रतिनिधित्व समेत नभएको देखिन्छ। राष्ट्रको विविधता अनुसारको आयोगको संरचना निर्माणमा दक्षिण अफ्रिका सफल भएको मानिन्छ, जसले देशमा उल्लेखनीय सङ्ख्यामा रहेका सम्पूर्ण सम्प्रदायका साथमा कूल १७ मध्ये नौ जना पुरुष र आठ जना महिलालाई पदाधिकारीका रूपमा सहभागी गराएको थियो। यसका अलावा हरेकजसो आयोगले मानवअधिकारकर्मी तथा कानुन व्यावसायीलाई आयोगको सदस्यको रूपमा सम्मिलत गराएर मानवअधिकार उल्लङ्घनको संवेदनशीलतालाई आत्मसात् गरेको पाइन्छ।

आयोगको कार्यादेश र क्षेत्राधिकार : प्रस्तावित ऐनअनुसार आयोगलाई पीडित वा निजको तर्फबाट कसैले आयोगसमक्ष उजुरी दिएमा, कुनै स्रोतबाट आयोगलाई सो विषयमा जानकारी प्राप्त भएमा र सो विषयमा छानबिन गर्न आयोगले उपयुक्त सम्झेमा उजुरी छानबिन गर्ने अधिकार दिइएको छ। यसलाई नियमन गर्नका लागि छानबिनका प्रक्रिया, आयोगलाई सहयोग पुऱ्याउने बाध्यात्मक व्यवस्था र अवहेलना गरेमा कारबाहीको व्यवस्था, साक्षी तथा अन्य व्यक्तिको संरक्षण र सार्वजनिक सुनुवाइसम्बन्धी विधि तथा प्रक्रियाहरू निर्धारण गरेको व्यवस्था उपयुक्त मान्नुपर्छ। साथमा आयोगका सम्पूर्ण प्रक्रियाहरू खुला तथा पारदर्शी हुनुपर्ने र स्वतन्त्रता तथा निष्पक्षता कायम गर्नुपर्ने व्यवस्था पनि गरेको छ। साथमा उजुरीलाई तामेलीमा राख्नसक्ने, मेलमिलाप गराउन सक्ने, कारबाहीका लागि लेखी पठाउने, क्षमादानका लागि सिफारिस गर्नसक्ने, परिपूरणका लागि सिफारिस गर्नसक्ने र संस्थागत सुधारसहितको प्रतिवेदन पेश गर्ने कार्य पनि सुम्पिएको छ। तथापि यसको महत्त्वपूर्ण पक्षमा "मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन" लाई व्यापकरूपमा परिभाषित गरिएको छ, जसले आयोगका कार्यलाई प्रभावकारी बनाउन

असहज परिस्थिति सृजना गर्नेछ।

सामान्यतया: विश्वमा दुई प्रकारका सत्य निरूपण आयोगहरूको स्थापना भएको पाइन्छ। सीमित क्षेत्राधिकार र विस्तृत कार्यादेश दुई प्रकारका आयोगहरूले आफ्नो क्षेत्राधिकारभित्र रहेर जिम्मेवारी निर्वाह गरेको पाइन्छ। विशेषत: बेपत्ता नागरिकहरूको पहिचान गर्ने वा राजनीतिक बन्दीहरूको हत्याको पहिचान गर्ने जस्ता उद्देश्यले गठित आयोगहरूले सोका आधारमा अभियोजनको सिफारिससहितको प्रतिवेदन पेश गरेको पाइन्छ भने विस्तृत क्षेत्राधिकार पाएका आयोगहरूले मानवअधिकार गम्भीर उल्लङ्घन तथा अपराधसम्बन्धी घटनाहरूका अलावा बेपत्ता, विस्थापित लगायत अन्य प्रकारका द्वन्द्वपीडितहरूको सम्बन्धमा अध्ययन अनुसन्धान गर्दछ। अध्ययनका आधारमा अभियोजन प्रक्रिया अगाडि बढाउन सरकार वा न्यायालयलाई सिफारिस गर्दछ भने पीडितहरूलाई परिपूरणका अलावा क्षतिपूर्ति समेतको सिफारिस सरकारसमक्ष पेश गर्दछ र पुन: सोही प्रकारका दर्दनाक घटनाहरू दोहोरिन नदिनका लागि आवश्यकता अनुसार संस्थागत सुधारको सिफारिस पनि गर्दछ। उदाहरणका लागि अर्जेण्टीना लगायतका कैयौँ मुलुकहरूले आयोगका क्षेत्राधिकार बेपत्तामा सीमित गरेका थिए भने दक्षिण अफ्रिका, पेरु, टिमोर लेष्ते जस्ता देशहरूले आयोगको दायरा व्यापक बनाएका छन्।

प्रतिवेदनको कार्यान्वयन र अनुगमन : पारित विधेयकमा प्रतिवेदन तथा आयोगको सिफारिस कार्यान्वयनका लागि नेपाल सरकारसमक्ष लेखी पठाउने, र कार्यान्वयनको जिम्मेवारी सरकार को हुने तथा मुद्दा चलाउनुपर्ने अवस्थामा महान्यायधिवक्ता वा निजले तोकेको सरकारी वकिलले आरोपित पीडकमाथि मुद्दा चलने वा नचल्ने निर्णय गर्नसक्ने पूणरूपमा स्वविवेकीय अधिकार प्रतिवेदनको कार्यान्वयनका सवालमा सन्देहजनक मान्नुपर्ने हुन्छ। साथै सिफारिसको समष्टीगत कार्यान्वयनको अनुगमनको जिम्मेवारी राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगलाई दिइएको छ, जस अनुसार राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले सिफारिस कार्यान्वयन गर्न मन्त्रालयलाई ध्यानाकर्षण गराउने र त्यसरी ध्यानाकर्षण गराएका विषयमा मन्त्रालयले यथाशीघ्र कार्यान्वयन गर्ने गराउने व्यवस्था गरिएको छ।

अर्न्तराष्ट्रिय तहमा यस्ता आयोगहरूको प्रतिवेदन सबैजसो मुलुकहरूले आफ्नो प्रतिवेदन सरकार वा जुन निकायबाट आयोग गठन भएका उक्त संस्थालाई बुझाएका छन् भने अभियोजन, परिपूरण, मेलमिलाप, क्षमादान र संस्थागत सुधारसँग सम्बन्धित हुने सिफारिसहरू समेत पेश गरेका छन्। विडम्वना, कार्यान्वयनको अवस्था चाहिँ सबैजसो मुलुकमा अत्यन्त नाजुक छ भने प्रतिवेदनको कार्यान्वयनको अनुगमनका लागि छुट्टै स्वतन्त्र निकाय कुनै पनि मुलुकमा सृजना गरेको पाइँदैन। स्वभाविकरूपमा आयोगले प्रतिवेदन बुझाएको निकायले नै कार्यान्व्यन गर्ने र त्यसको कार्यान्वयन गर्ने दोहोरो जिम्मेवारी सुम्पिएको छ। परिणामस्वरूप कार्यान्वयनको स्थिति कुनै पनि मुलुकको अनुभवमा उत्साहजनक पाउन नसकेको अवस्था छ। उदाहरणका लागि सत्य निरूपण आयोगहरूका सन्दर्भमा मार्गदर्शक मानिने दक्षिण अफ्रिकाको समेत कार्यान्वयनको स्थिति सन्तोषजनक छैन। मेलमिलापका सन्दर्भमा केही प्रगति भए पनि कारबाहीका सम्बन्धमा अझैसम्म प्रगति हुन सकिरहेको छैन। सार्वजनिक सुनुवाइ र प्रचार प्रसारमा सफल मानिने यस आयोगले परिपूरण स्वरूप सिफारिस गरेको क्षतिपूर्ति रकम पीडितहरूले प्राप्त गर्न वर्षौंसम्मको समय लागेको थियो। यसैगरी सियरालियोनमा आयोगको सिफारिसका आधारमा संस्थागत सुधार, अभियोजन र परिपूरण कार्यलाई सरकारले अगाडि बढाएर समाजमा सकारात्मक सन्देश दिएको थियो। सोही अनुरूप संसद्ले राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग ऐन संसद्बाट पारित गरेको थियो भने अभियो जनका लागि विशेष अदालतको गठन गरेको थियो र परिपूरणको व्यवस्था गर्न सामाजिक कार्यसम्बन्धी राष्ट्रिय आयोग पनि गठन गरेको थियो।

सरोकारवालाका सवालहरू

आयोगको संरचनागत समस्या: पूर्व प्रधानन्यायाधीशको अध्यक्षतामा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगका अध्यक्ष वा निजले तोकेका एकजना सदस्य र मानव अधिकारवादी, मनोविज्ञानवेत्ता, कानुनविद्, विधि विज्ञानवेत्ता, द्वन्द्वविद्, समाजशास्त्री, महिला अधिकारकर्मी वा शान्ति प्रक्रियामा संलग्न व्यक्तिहरू मध्येबाट नेपाल सरकारले मनोनयन गरेको एकजना सदस्य रहेको समितिले सर्वोच्च अदालतको पूर्व न्यायाधीश वा पुनरावेदन अदालतको पूर्व मुख्य न्यायाधीश भइसकेको अध्यक्ष र विभिन्न क्षेत्रबाट अन्य चारजना सदस्यको सिफारिस गर्नसक्ने व्यवस्था गरिए पनि समावेशी तथा विशेषज्ञका नाममा हुने दलीय भागवण्डाको संस्कृतिका कारण पदाधिकारी मनोनयन निष्पक्ष हुनेमा आशङ्का छ। निष्पक्षता, विशेषज्ञता र दक्षता समेत दलीय भागवण्डाको शिकार भएको वर्तमान सन्दर्भमा पदाधिकारी मनोनयनको एउटा आधार सङ्क्रमणकालका नाममा सिद्धाद्धान्तमा नभए पनि व्यवहारमा दलीय आबद्धता वा दलीय निकटताबाट प्रभावित हुने निश्चित छ। बढीमा पाँचजना सदस्य हुनसक्ने पारित विधेयकमा व्यवस्था भएको हुनाले वर्तमान राजनीतिक पद्दति र समावेशीकरणको बढ्दो दबाबका सामु निश्चित सङ्ख्यासहित गठन हुने आयोग समावेशी बनाउन मुस्किल हुनेछ र आयोगले प्रारम्भमा नै समावेशीकरणका नाममा साना राजनीतिक समूह र महिला, दलित, जनजातिका अलावा क्षेत्रीय तथा जातीय समूहबाट ठूलो अवरोधको सामना गर्नुपर्ने अवस्था आउनेछ। समष्टीगत रूपमा आयोगमा मनोनित हुने पदाधिकारीको पृष्ठभूमि र सरकारसँग यसले सम्पर्क माध्यम शान्ति मन्त्रालय भएको सन्दर्भमा सरकारी संरचनामा यी आयोगहरू सरकारका संवैधानिक आयोगभन्दा तल्लो स्तरका हुने भएकाले यसको प्रभावकारितामा प्रभाव पर्ने निश्चित छ।

मेलमिलापको दुरूपयोग: पीडित तथा पीडकले मेलमिलापका लागि आयोग समक्ष निवेदन दिएमा पीडकलाई निजले गरेको गलत कामको पश्चाताप गर्न लगाई पीडितसँग माफी माग्न लगाएर र पीडितलाई मनासिव क्षतिपूर्ति उपलब्ध गराउन लगाएर आयोगले मेलमिलाप

गराउन सक्ने प्रावधानको निश्चित रूपमा दुरूपयोग हुनेछ। यस्तो प्रावधानले एकातिर पीडितलाई करकाप वा जर्वजस्ती वा धम्की दिएर मेलामिलापका लागि सहमत गराउन सक्ने अवस्था छ भने अर्कोतिर पीडकले उन्मुक्तिका लागि विपन्न वर्गका पीडितलाई सहजै मोलाहिजामा पारेर वा आर्थिक प्रलोभनमा पारेर मेलमिलापका लागि बाध्यात्मक वातावरण निर्माण गर्ने खतरा देखिन्छ। साथमा पीडित तथा पीडकले उल्लेखित प्रक्रिया पूरा नगरेको र मेलमिलापको माग नगरेको अवस्थामा पनि दलीय राजनीतिको प्रभाव पर्ने तथा निष्पक्ष रूपमा जिम्मेवारी निर्वाह गर्नसक्ने विशेषज्ञको यस्ता आयोगहरूमा कमै प्रतिनिधित्व हुने मुलुकमा स्वयम् पदाधिकारी समेत पीडकको दुष्चक्रमा पर्ने संभावना रहन्छ भने राजनीतिक तथा अन्य पहुँचका आडमा पीडकले उन्मुक्ति पाउने संभावना पनि रहन्छ। मेलमिलापका सवाललाई लक्ष तथा निष्पक्ष रूपमा सञ्चालन गर्न नसकिएमा यसले समाजमा थप वैमनस्यता सृजना गर्ने र पीडितहरू बाध्यतापूर्वक मेलमिलापका विकल्पहरू स्वीकार्नु पर्ने बाध्यता सृजना हुन सक्दछ। पीडितको भावना र क्षतिलाई पर्याप्त आत्मसात गर्न नसक्ने तथा पेशागत निष्पक्षता कायम असमर्थ हुने व्यक्तिहरू आयोगको पदाधिकारीमा मनोनयन भएमा मेलमिलापको व्यवस्थाको दुरूपयोग हुने सम्भावना रहन्छ।

क्षमादानको गलत फाइदाः मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घनको आरोपमा संलग्न भएको देखिएमा त्यस्ता व्यक्तिलाई क्षमादान गर्न मनासिव देखिएमा आयोगले त्यसको पर्याप्त आधार र कारण खुलाई नेपाल सरकार समक्ष सिफारिस गर्न सक्ने व्यवस्था गरिएको सन्दर्भमा नेपालको राजनीतिक प्रणाली, दलीय स्वार्थमा आधारित सहमतिय प्रणाली र सङ्क्रमणकालको दुरूपयोग गर्ने संस्कारका कारण यस प्रावधानको पीडकले सहजै लाभ लिनसक्ने खतरा देखिन्छ। तसर्थ क्षमादानका सवालमा प्रस्तावित ऐन थप स्पष्ट हुन जरुरी छ।

समयावधिको सीमा : अधिक छोटो समय प्रभावकारी अनुसन्धान र कार्यान्वयन योग्य सिफारिसको तयारीका लागि पर्याप्त समय नहुने र अधिक लामो समयले पीडितहरूलाई समययमा न्याय प्रदान गर्न नसक्ने तथा पीडकहरूलाई कानुनको दायरामा ल्याई कारवाई प्रक्रिया बढाउन मुस्किल हुने हुनाले मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन तथा अपराधको प्रकृति तथा सङ्ख्या र जटीलताका आधारमा आयोगको कार्यावधी किटान गरिनुपर्दछ। आयोगलाई समयमा कार्य सम्पन्न गर्नका लागि पर्याप्त आर्थिक स्रोत र दक्ष जनशक्तिको आवश्यकता पर्ने भएकाले समयावधि पनि सोही आधारमा व्यवस्था गरिनुपर्दछ।

साक्षीको सुरक्षामा समस्याः आयोगमा बयान, वकपत्र वा जानकारी दिन उपस्थित हुने कुनै व्यक्ति, पीडित वा निजको परिवारका सदस्यले सुरक्षाका लागि आयोगसँग अनुरोध गरेमा वा आयोगलाई सहयोग पुऱ्याउने वा आयोगमा कार्यरत कुनै व्यक्तिलाई सुरक्षा दिन आवश्यक देखिएमा सो व्यक्तिको सुरक्षाका लागि उचित व्यवस्था गर्ने प्रावधान उल्लेख गरिए पनि आयोग उनीहरूको सुरक्षाका सवालमा नेपाल प्रहरीमा निर्भर रहनुपर्ने हुन्छ। नेपाल प्रहरीको सीमित साधनस्रोत, देशको भौगोलिक जटिलता, अशिक्षित समाज र सर्वसाधारण नागरिकहरूको राज्यका निकायहरूमा सिमित पहुँचका कारण सुरक्षाका समस्याहरू आयोगको जानकारी कहिल्यै नआउन पनि सक्दछन् र आयोगले यसको जानकारी कहिल्यै नपाउन पनि सक्दछ। पीडकको धम्कीका कारण पीडित कहिल्यै पनि आफ्नो बयान दिन असक्षम हुन सक्दछन्। सम्पूर्ण नागरिकहरूले सुरक्षित महसुस नगरेसम्म र उनीहरूले न्यायमा पहुँच भएको आश्वस्त नभएसम्म आयोगले कैयौं महत्त्वपूर्ण सूचनाहरू प्राप्त गर्न नसक्ने अवस्था रहन्छ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्र र अन्य राष्ट्रिय संयन्त्रहरूका बीचमा प्रतिस्पर्धा वा असहयोगको सम्भावना तथा आपसी सहकार्यको जटिलताः नेपालको सन्दर्भमा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोग जस्ता राष्ट्रिय संस्थाहरूले द्वन्द्वकालका प्रभावकारी रूपमा कैयौं घटनाहरूको अनुसन्धान गरेको, कतिपयको अनुसन्धान कार्य अहिले पनि गरिरहेको र त्यससँग सम्बन्धित महत्त्वपूर्ण सूचनाहरू अभिलेखन गरेको अवस्थामा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन हुने क्रममा आयोगसँग हुने सम्बन्धका सवालमा कानुनी स्पष्टता जरुरी हुन्छ। साथै समानान्तर रूपमा विस्तृत शान्ति सम्झौताले परिकल्पना गरेको बेपत्ता नागरिकहरूको खोजीसम्बन्धी आयोग पनि गठनको क्रममा रहेकाले यी आयोगहरूका बीचमा हुने आपसी सम्बन्धी र सूचना आदान-प्रदानका सवालमा स्पष्ट व्यवस्था नभएमा सत्य निरूपण आयोगका अलावा कुनै पनि आयोगहरू प्रभावकारी नहुने प्रवल सम्भावना रहन्छ। प्रस्तावित ऐनले दुई आयोगहरूका बीचको सम्बन्ध स्पष्ट नपारेकाले ती आयोगहरूको कार्यशैली तथा जस लिने नाममा प्रतिस्पर्धा हुन सक्दछ। सहकार्यको साटो प्रतिस्पर्धा हावी हुने कार्य पीडितका लागि हितकर हुनेछैन् र प्रत्येक आयोगको प्रभावकारितामा असर पार्नेछ। अन्ततोगत्वा पीडितहरू न्यायबाट विमुख हुनेछन्। तसर्थ बेपत्ता नागरिक खोजीसम्बन्धी आयोग, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग र राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगका वीचमा सहकार्य हुने वातावरण निर्माणका लागि प्रस्तावित ऐनमा व्यवस्था गरिनुपर्दछ। यस्तो व्यवस्थाले कामको दोहोरो पनमा पनि कमी ल्याउनेछ र पीडितलाई न्याय दिलाउने कार्य प्रभावकारी हुनेछ।

दक्ष जनशक्ति र आर्थिक स्रोतको अभावः आयोगका लागि आवश्यक हुने कर्मचारी र आर्थिक व्यवस्था गर्ने जिम्मेवारी सरकारको हुने भए पनि पर्याप्त जनशक्ति र आर्थिक स्रोतको अभाव हुने देखिन्छ। पारित विधेयकमा आवश्यकता अनुसार सरकारको सहमतिमा आयोगले कर्मचारी नियुक्त गर्न सक्ने र आर्थिक सहयोग लिनसक्ने स्वतन्त्रता दिएपनि समयको सिमितता तथा कर्मचारी नियुक्तिका जटील प्रक्रिया र आर्थिक स्रोतको व्यवस्थापनका लागि लाग्ने समयका कारण आयोग समयमा चलायमान हुन नसक्ने निश्चित छ। साथमा कार्यवीधि आफैं तोक्नुपर्ने लगायतका प्रशासनिक विधि पनि आयोग स्वयम्ले तयार गर्नुपर्ने भएका कारण समयमा दक्ष जनशक्ति प्राप्त गर्न मुस्किल छ भने दातृ

"आर्थिक अभावका कारण परिपूरणका सिफारिसहरूलाई कार्यान्वयन गर्न पनि विलम्व हुने खतरा छ। साथमा अन्तरिम राहत स्वरूप केही रकम पीडितहरूलाई हस्तान्तरण भइसकेको अवस्थामा त्यसका नाममा पनि परिपूरण कार्य प्रभावित हुनेछ। आयोगको प्रतिवेदनको कार्यान्वयनको अनुगमन गर्ने जिम्मेवारी राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगलाई दिइए पनि उक्त आयोगको भौतिक पूर्वाधार, जनशक्ति र क्षमताको कमीका कारण अनुगमन कार्य स्वतः प्रभावित हुनेछ। अनुगमनका सवालमा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले सरकारको ध्यानाकर्षण मात्र गराउन सक्ने भएकाले प्रतिवेदन कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता नआउने निश्चित छ।"

निकायहरूलाई पनि विश्वासमा लिई स्रोत सङ्कलन गर्ने अर्को अप्ठेरो स्थितिको सामना गर्नुपर्नेछ।

निष्पक्ष सुनुवाइमा वाधाः शान्ति सम्झौतापश्चात् मुलुकमा राजनीतिक परिवर्तन तथा रूपान्तरण भए पनि मानवअधिकार उल्लङ्घनमा आरोपित व्यक्तिहरू कसैमाथि भेटिङ नगरिएका कारण कतिपय राजनीतिक, सरकारी र सुरक्षा निकायका उच्च पदस्थ व्यक्तिहरूले उन्मुक्तिको जविन बिताइरहेका छन्। विशेषतः हत्या तथा बेपत्तासँग सम्बन्धित घटनाहरूमा संलग्न व्यक्तिहरूको सरकारी संयन्त्र तथा राजनीतिक तहमा पहुँच विद्यमान रहेको अवस्थामा सुनुवाइ प्रक्रिया प्रभावित हुने निश्चित छ। साथमा गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घनका दोषीहरू स-सम्मान अवकाशको जीवन बिताइरहेको र कतिपयले अवकाशपश्चात् विदेशमा समेत जीवन बिताइरहेकाले निष्पक्ष सुनुवाईका कार्य प्रभावित हुने सम्भावना छ।

राजनीतिक असहयोगका सम्भावनाः विस्तृत शान्ति सम्झौता र अन्तरिम संविधानमा उल्लेख भएका कारण बाध्यात्मक तथा देखावटी नाटकका लागि आयोगको गठन भए पनि सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको दायरामा ल्याउनु पर्ने राजनीतिक तहका नेतृत्व तहका व्यक्तिहरू निरन्तर सत्तामा रहेका कारण उनीहरूबाट अप्रत्यक्ष रूपमा असहयोग हुने निश्चित छ। उन्मुक्तिका लागि राजनीतिक सहमति हुने र सहमतिका माध्यमबाट यस आयोगको कार्यमा वाधा अड्चन खडा हुन सक्नेछ। आरोपित पीडकहरूको निरन्तर राजनीतिक तह तथा सत्तामा पहुँच भएका कारण यो आयोग दलीय सहमतिको चपेटामा पर्नेछ। त्यसको प्रमाणको रूपमा व्यवस्थापिका-संसद्मा पेश भएको सत्य निरूपण तथा बेपत्ता नागरिकहरूको खोजीसम्बन्धी विधयेकहरू वर्षौं लागेको यथार्थता हाम्रा सामू स्पष्ट छ र राजनीतिक सहमतिका नाममा लाभहानिको राजनीतिबाट प्रभावित हुन पुगेको छ।

प्रतिवेदनको सार्वजनिकीकरणमा अवरोध : नेपालमा अहिलेसम्म गठित कुनै पनि आयोगका प्रतिवेदनहरू सार्वजनिक नगर्ने परम्परा विद्यमान छ। मल्लिक आयोग हवस् वा रायमाझी आयोग कुनै पनि मानवअधिकार उल्लङ्घनसँग सम्बन्धित प्रतिवेदनहरू सरकारको दराजमा थन्किएको अवस्थामा सत्य निरूपण आयोगको प्रतिवेदन पनि त्यसैगरी थन्किने प्रवल सम्भावना छ। यस कार्यले नागरिकको सुसूचित हुने अधिकार हनन् हुनेछ। पीडकहरूले पुनः सम्मानित जीवन बिताइरहनेछन् भने पीडितहरू न्यायबाट विमुख भइरहनेछन्। प्रस्तावित ऐनले आयोगको प्रतिवेदन सरकार मार्फत् संसद्समक्ष पेश गर्ने व्यवस्था गरे पनि हालसम्मको परिपाटी र कार्यवीधिलाई अवलोकन गर्दा उक्त प्रतिवेदनमा आम जनताको पहुँच पुग्न नसक्ने निश्चित छ। प्रतिवेदनमा जनताको हुने पहुँच वास्तवमा आयोगको कार्यसफलताको सूचक पनि मानिने भएकाले सर्वसाधारणले सहजै पहुँच हुन सक्ने कानुनी व्यवस्था मिलाइनुपर्दछ।

प्रतिवेदन कार्यान्वयनको अनिश्चितता तथा अनुगमनमा समस्याः आयोगको प्रतिवेदनको कार्यान्वयन गर्ने जिम्मेवारी सरकारको भएको र यसको अनुगमन गर्ने जिम्मेवारी राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगलाई दिइएको छ। प्रस्तावित ऐनमा प्रतिवेदन तथा आयोगको सिफारिस कार्यान्वयनका लागि महान्यायाधिवक्ताको कार्यालयमा लेखी पठाउने, वा नेपाल सरकार, मन्त्रिपरिषद्मा लेखी पठाउने वा नेपाल सरकारको स्वीकृतिमा सिफारिसको कार्यान्वयन आफैले वा अन्य सम्बद्ध निकाय मार्फत् कार्यान्वयन गर्ने गराउने जस्ता व्यवस्था भए पनि सरकारको कानुनी सल्लाहकार महान्यायधिवक्ताको कार्यालय भएको अवस्थामा उक्त कार्यालयलाई स्वतन्त्र, सक्षम र साधन सम्पन्न नबनाइएसम्म आयोगको सिफारिसको कार्यान्वयनमा प्रभावित भइरहनेछ। राजनीतिक सहमतिका नाममा आरोपित व्यक्तिहरू विशेषतः राजनीतिक तह वा सुरक्षा निकायका उच्च पदस्थ व्यक्तिहरूमाथि अभियोजन प्रक्रिया बढाउन ढिलाइ गरिनेछ वा सहमतिका आडमा मुद्दा नचलाउने निर्णय वा उन्मुक्ति दिने कार्य हुन सक्नेछ। आर्थिक अभावका

कारण परिपूरणका सिफारिसहरूलाई कार्यान्वयन गर्न पनि विलम्ब हुने खतरा छ। साथमा अन्तरिम राहत स्वरूप केही र कम पीडितहरूलाई हस्तान्तरण भइसकेको अवस्थामा त्यसका नाममा पनि परिपूरण कार्य प्रभावित हुनेछ। आयोगको प्रतिवेदनको कार्यान्वयनको अनुगमन गर्ने जिम्मेवारी राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगलाई दिइए पनि उक्त आयोगको भौतिक पूर्वाधार, जनशक्ति र क्षमताको कमीका कारण अनुगमन कार्य स्वत: प्रभावित हुनेछ। अनुगमनका सवालमा राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगले सरकारको ध्यानाकर्षण मात्र गराउन सक्ने भएकाले प्रतिवेदन कार्यान्वयनमा प्रभावकारिता नआउने निश्चित छ। तसर्थ ऐनमा प्रतिवेदन कार्यान्वयनका लागि सरकार बाध्य हुने व्यवस्था गरिनु उपयुक्त हुन्छ भने अनुगमनका लागि एक स्वतन्त्र तथा निष्पक्ष निकायको परिकल्पना गरिनु उपयुक्त हुन्छ।

फौजदारी न्याय र सङ्क्रमणकालीन न्यायको समायोजन : हिंसात्मक द्वन्द्व वा अधिनायकवादी व्यवस्थाबाट शान्तितर्फको रूपान्तरण प्रक्रियामा रहेका देशहरूमा न्यायपूर्ण शान्ति तथा सुव्यवस्थित र जिम्मेवारपूर्ण राज्य व्यवस्थाको निर्माणका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित गतिविधिहरू सञ्चालन गरिएपनि यससँग सम्बन्धित गम्भीर अपराध, मानवअधिकार उल्लङ्घन तथा ज्यादतिपूर्ण कार्यहरूको यथोचित समयमा सम्बोधन हुन नसकेमा समाजमा अस्थिरता उत्पन्न हुन सक्दछ र पुन: हिंसा भड्कने खतरा समेत रहन्छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरू स्थापना हुन नसकेका वा भए पनि फौजदारी न्यायका सर्वस्वीकृत सिद्धान्तसँग मेल खाने नभएको अवस्थामा पीडितहरूका लागि न्याय दिलाउनु अप्ठेरो स्थिति सृजना हुने गर्दछ। तसर्थ सङ्क्रमणकालीन अवस्थामा फौजदारी न्यायका मान्यताहरूलाई कार्यान्वयनमा ल्याउन अपराध अनुसन्धान तथा अभियोजन प्रक्रिया स्वत: प्रभावित हुन जान्छ र अन्तत्वगत्वा न्यायिक प्रक्रिया अवरुद्ध हुने खतरा पैदा हुन सक्छ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित संयन्त्रहरूले अपराध वा गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घनको प्रकृति, लक्षित समूह र यस्ता कार्यबाट भएका पीडितहरू, ज्यादती, उल्लङ्घन वा अपराधमा संलग्न पीडकहरू, ज्यादती, उल्लङ्घन वा अपराधका कारणहरूको पहिचानका अलावा पीडकहरूमाथि कारबाही तथा पीडितलाई न्याय वा परिपूरणको सिफारिस गर्नका लागि अपराध अनुसन्धान जरुरी हुन्छ भने त्यसका आधारमा अभियोजन वा अन्य प्रक्रियाका माध्यमबाट पीडितका लागि न्याय वा राहत प्रदान गर्ने आधार तयार गर्न सहज बनाउँछ। फौजदारी न्याय गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घनलाई सम्बोधन गर्ने अभिन्न अङ्ग भएकाले सङ्क्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित संयन्त्रहरूसँग यस पद्दतिलाई समायोजन गरिएमा पीडितलाई न्यायको सुनिश्चितता गर्न सहज हुन्छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरूमा विश्वव्यापी स्थापित मान्यताहरूबाट पाठ सिक्दै राष्ट्रिय परिवेश, मानवअधिकार उल्लङ्घन तथा ज्यादतीको सङ्ख्या एवम् गम्भीरता र गम्भीर अपराधको प्रकृतिका आधारमा फरक-फरक प्रकारका पद्धतिहरू अपनाउनुपर्ने हुन्छ।

निष्कर्ष

कुनै पनि मुलुकले विगतका गम्भीर मानवअधिकार उल्लङ्घन वा ज्यादती र जघन्य अपराधको तीतो इतिहासलाई सम्बोधन गर्नका लागि सङ्क्रमणकालीन न्यायलाई व्यवहारमा उतार्दा विश्वका अन्य मुलुकका अनुभवबाट पर्याप्त मात्रामा ज्ञान लिन सक्दछ। प्रत्येक द्वन्द्वउप्रान्त समाज मौलिक हुने भएकाले विगतका अनुभवबाट पीडितका आवश्यकता तथा चाहनालाई सम्बोधन गर्न सकेमा, स्थानीय नागरिक समाज तथा पीडितसँग सरोकारलाई समावेश गर्न सकिएमा, राष्ट्रिय माग तथा अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व पूरा गर्ने राज्यको क्षमता तथा आवश्यकतालाई आत्मसात् गरेमा र आपसमा परस्पर सहयोगी संयन्त्रलाई उपयोग गर्ने गरी रणनीतिको विकास गरिएमा मात्र सङ्क्रमणकालीन न्यायसम्बन्धी संयन्त्रहरू सकारात्मक दिशातर्फ उन्मुख हुन सक्दछन्। सङ्क्रमणकालीन न्यायका चारवटा संयन्त्रहरू- फौजदारी कार्यविधि, सत्य निरूपण आयोग, परिपूरण र भेटिङलाई संयुक्त रूपमा कार्यान्वयनमा ल्याउन सकिएमा त्यो नेपालका लागि उपयोगी हुन सक्दछ। यस्ता संयन्त्र उपयुक्त तरिकाले प्रयोग गरिएमा सामाजिक सद्भाव अभिवृद्धि गर्न, नागरिकको आत्मसम्मानको पुनर्बहाली गर्न, जनतालाई सेवा प्रदान गर्ने राष्ट्रिय निकायहरूलाई सुदृढ बनाउन र दण्डहीनता अन्त्य गर्नमा उल्लेखनीय योगदान पुग्नेछ। तथापि, सङ्क्रमणकालीन न्यायिक प्रक्रिया अगाडि बढाउने क्रममा पारदर्शिता, निष्पक्षता तथा कानुनको उचित प्रक्रिया, राजनीतिक इच्छाशक्ति, राष्ट्रिय संस्थाहरूको सहभागिता र जनतासँगको सम्पर्क सुनिश्चित गर्ने आफ्नो दायित्व राज्यले निर्वाह गर्न सकेमा सफल परिणामको अपेक्षा गर्न सकिन्छ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायजस्तो संवेदनशील सवालमा यससम्बन्धी संयन्त्रहरूको स्थापनाका क्रममा राजनीतिक सौदाबाजीका कारण राजनीतिक शक्तिहरूका बीचमा सहमति निर्माण हुन नसक्नु र कानुनी अड्चन पन्छाउने नाममा राजनीतिक शक्तिहरूबाट गलत मनसायले सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरूको दुरूपयोग गर्ने प्रयत्न गरेमा द्वन्द्वपीडितहरूको अपमान गरेको ठहर्छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित प्रक्रियाहरू (स्थापनादेखि कार्यान्वयनसम्म) सम्पन्न गर्न लामो समय लाग्न सक्ने भएकाले यी प्रक्रियालाई राष्ट्रिय परिप्रेक्ष्य र आवश्यकताअनुसार आवश्यक रणनीतिहरू बनाइ लागू गर्नुपर्ने हुन्छ। यसले द्वन्द्वउप्रान्त मुलुकमा दिगो शान्ति तथा सुशासन कायम गर्ने अवसर अभिवृद्धि गर्ने, भविष्यमा हुनसक्ने मानवअधिकार उल्लङ्घन तथा ज्यादतीका घटनाहरूको रोकथाम गर्ने, सामाजिक सद्भाव तथा मेलमिलापको प्रवर्धन गर्ने, पीडितहरूका लागि न्याय सुनिश्चित गर्ने, पीडकहरूलाई उचित कानुनी प्रक्रियाको माध्यमबाट सजाय, क्षमादान वा सफाइको अवसर प्रदान गर्ने र सभ्य राष्ट्रको निर्माणका लागि आवश्यक सुशासन, कानुनी शासन, पारदर्शिता तथा जवाफदेहिताजस्ता मापदण्डहरू व्यवहारमा उतार्ने उपयुक्त वातावरण निर्माण गर्दछ।

■ हरि फुँयाल, अधिवक्ता

सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप प्रक्रियामा बलात्कार तथा अन्य यौनजन्य हिंसाका घटनाहरूको सम्बोधन: कानुन र अभ्यासको तुलनात्मक अध्ययन

जेनेभा महासन्धिले अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय प्रकृतिका द्वन्द्वमा बलात्कार तथा अन्य यौनजन्य हिंसाको प्रयोग गर्न नपाइने उल्लेख गर्दछ। जेनेभा महासन्धिको साझा धारा ३ तथा उक्त महासन्धिको पहिलो र दोस्रो प्रोटोकलले यौनजन्य हिंसालाई द्वन्द्वको बेला प्रतिबन्ध लगाएको छ। रोम विधानमा यस्ता प्रकारका यौनजन्य हिंसालाई मानवता विरुद्धको अपराध र युद्ध अपराधको कोटीमा राखिएको छ। अन्तर्राष्ट्रिय फौजदारी कानुनको विकासक्रममा विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय प्रकृतिका अदालतहरू जस्तै पूर्व युगोस्लाभियाको लागि गठन गरिएको ट्राइबुनल (ICTY) र रुवाण्डाको लागि स्थापना गरिएको ट्राइबुनल (ICTR) ले बलात्कारलाई यातनाको रूपमा पनि व्याख्या गरेको छ भने जाति हत्याको अन्त्य गर्ने उद्देश्यले गरिएको बलात्कारलाई जाति हत्याको परिधिभित्र पनि व्याख्या गरिएको पाइन्छ। यदि युद्धको रणनीतिको रूपमा तथा व्यवस्थित र व्यापक रूपमा बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसाहरूको अभ्यास गरिएको छ भने त्यस्ता घटनामा बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसालाई युद्ध अपराध वा मानवता विरुद्धको अपराधको परिधिभित्र पनि लिने गरेको पाइन्छ। त्यस्तै राज्यहरूको तुलनात्मक अभ्यासलाई हेर्दा सबै देशहरूले बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसालाई अपराधभित्र राखि धेरै वा थोरै सजायको व्यवस्था गरेको पाइन्छ। अर्थात संसारको कुनैपनि समाज वा देशले त्यस्ता अपराधहरूमा छुट दिएको पाइँदैन। तसर्थ: जुनसुकै तहको व्यक्ति वा महान उद्देश्य लिएर गरिएको राजनीतिक कार्य वा सरकारी कामको सिलसिलामा गरिएको बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसालाई स्वीकार गरिएको पाइँदैन बरु त्यस्ता घटनामा अभियोजनको प्रकृया अघि बढाउनु पर्ने बाध्यात्मक अवस्था विद्यमान भएको पाइन्छ। अन्तर्राष्ट्रिय प्रथाजनित कानुनले बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसालाई प्रतिबन्ध लगाई यस्ता अपराधलाई अन्तर्राष्ट्रिय प्रकृतिको अपराधको कोटीमा राखेको पाइन्छ।

संयुक्त राष्ट्रसङ्घको अभ्यासमा सन् २००० मा सुरक्षा परिषद्को प्रस्ताव नं. १३२५ ले द्वन्द्वको बेलामा भएका बलात्कार र अन्य यौनजन्य हिंसामा दण्डहीनताको अन्त्य गरिनुपर्ने र त्यस्ता घटनामा दोषीलाई अभियोजन गरिनु पर्ने उल्लेख गरेको छ। त्यस्तै सन् २००८ मा सुरक्षा परिषद्को प्रस्ताव नं. १८२० ले सबै प्रकारका यौनजन्य हिंसामा क्षमादान दिन नहुने र अभियोजन गर्नुपर्ने राज्यको दायित्वको पालना गरिनुपर्ने उल्लेख गरेको छ। त्यस्तै सुरक्षा परिषद्को सन् २००८ को प्रस्ताव नं. १८८८ तथा सन २०१० को प्रस्ताव नं. १९६० ले द्वन्द्वको बेलामा भएका बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसाका घटनाहरूको अध्ययन तथा अनुगमन गर्न विभिन्न प्रक्रिया लगायत विशेष प्रतिवेदकको पनि व्यवस्था गरेको पाइन्छ। अर्थात यस्ता घटनाहरूमा सत्य स्थापना गर्ने, न्याय प्रदान गर्ने तथा वृहत्तर रूपमा शान्ति र मेलमिलापको वातावरण तय पार्ने उद्देश्य लिएको पाइन्छ। तसर्थ: यस्ता गम्भीर प्रकृतिका अन्तर्राष्ट्रिय अपराधमा मेलमिलाप न्याय प्राप्त गरेपछि प्राप्त हुने एउटा अवस्था हो भन्ने मान्यतालाई स्थापित गरिएको पाइन्छ।

बलात्कार तथा अन्य यौनजन्य हिंसामा आएको परिभाषाको परिवर्तनलाई बुझ्न जरुरी छ। नेपालको मुलुकी ऐनको जबरजस्ती करणीको महलमा बलात्कार लाई सहमति वेगर कुनै पुरुषले महिलामाथि गरेको जबरजस्ती करणी भन्ने बुझिन्छ। यसमा लिङ्ग प्रवेशलाई अपराध हुन महत्त्वपूर्ण कुरा मानिन्छ। १६ वर्ष भन्दा कम उमेर भएमा सहमति भए पनि त्यसलाई सहमति मानिँदैन भने डर, त्रास, जबरजस्ती वा अन्य कुनै पनि किसिमले लिएको सहमतिलाई सहमति मान्न नसकिने कानुनी व्यवस्था र अदालती व्याख्या विद्यमान छ। अन्तर्राष्ट्रिय कानुन तथा कतिपय तुलनात्मक कानुनमा आएको परिभाषामा जबरजस्ती करणी हुन लिङ्ग बाहेक शरीरको कुनै अङ्गको प्रवेश वा अन्य वस्तुको प्रवेशलाई पनि मान्ने प्रचलन स्थपित भएको पाइन्छ। नेपालमा प्रस्तावित फौजदारी संहितामा जबरजस्ती करणीको परिभाषालाई नयाँ मान्यता अनुसार बृहत रूपमा ग्रहण गरिएको पाइन्छ। अन्य यौनजन्य हिंसा भन्नाले महिलामाथि भएका अन्य प्रकार का यौनजन्य हिंसा जस्तै नाङ्गो बनाउने, यौनजन्य दुर्व्यवहार गर्ने, द्वन्द्वको बेला डर, धाक प्रयोग गरी वा अन्य परिस्थितिबाट सहमति लिने तथा द्वन्द्वको अवस्थाको फाइदा उठाई अन्य यौनजन्य कार्य गर्ने जस्ता कार्य जस्तै थुनामा दुर्व्यवहार गर्ने, बाटोमा लादा लैजादा दुर्व्यवहार गर्ने, वा अन्य व्यक्तिहरूलाई त्यस्तो व्यवहार गर्न दुरुत्साहित गर्ने जस्ता कार्यहरू अन्य यौनजन्य कार्यमा पर्दछन्। यस्तो प्रकारका हिंसामा पीडकले महिलाको जिउमा हात नलगाई पनि त्यस्तो कार्य गरेको मान्न सकिन्छ। पछिल्लो समयमा तेस्रो लिङ्गी वा समलिङ्गीहरू माथि गरिने यौनजन्य हिंसालाई पनि यस्तो परिभाषा भित्र राखेको पाइन्छ। यस्तो प्रकृतिको कार्यलाई बलात्कारको कोटीमा राखी माफी दिन नहुने अपराधको रूपमा हेरिन्छ।

नेपालमा द्वन्द्वकालमा बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसाका घटनाहरू कममात्र बाहिर आएका छन्। यद्यपि ओरेक नेपाल, इद्विकोन, साथी, एड्भोकेसी फोरम, आइसिटिजे, युनिफेम तथा इन्सेकलगायतका संस्थाहरूले तयार पारेका दस्तावेजहरूलाई अध्ययन गरी नेपालस्थित तत्कालीन ओएचसीआरले तयार पारेको नेपाल द्वन्द्व प्रतिवेदनको परिच्छेद नौ मा नेपालमा द्वन्द्वको समयमा भएका बलात्कार तथा यौनजन्य

हिंसाको बारेमा उल्लेख भएको पाइन्छ। ओ एचसीआर आफैँले गरेको अध्ययनमा पनि नेपालमा ८० प्रतिशत भन्दा बढी यस्ता घटना सुरक्षा फौजबाट गरिएको पाइन्छ भने करिब १३ प्रतिशत तत्कालीन विद्रोही समूह नेकपा माओवादीबाट घटाइएको पाइन्छ। प्रायः घटनाहरू ग्रामीण क्षेत्रमा भएका र गरिब परिवारका व्यक्तिहरू बढी पीडित भएको पाइन्छ। राज्य पक्षबाट घटाइएका घटनाहरूमा पक्राउ परेका महिला कार्यकर्ता बढी मात्रामा पीडित भएको र सुरक्षाफौजले खोज तलासको क्रममा स्थानीय गाउँघरका घरहरूमा प्रवेश गरी कतिपय घटनाहरू परिवारको सामुन्नेमा गरिएको पाइन्छ। विभिन्न सङ्घ संस्थाहरूले गरेको अध्ययनका आधारमा प्राप्त सूचनाअनुसार पीडितहरू आफूलाई परेको अन्याय पारिवारिक, सामाजिक तथा अन्य परिस्थितिजन्य अवस्थाले गर्दा खोल्न चाहँदैनन् बरू साक्षीहरूले घटनालाई उल्लेख गर्न चाहन्छन्। घटनालाई सार्वजनिक गर्दा विद्यमान पारिवारिक अवस्थामा असर पर्ने वा आफ्नो सामाजिक परिस्थितिमा असर पर्ने भएकोले पीडितहरू बोल्न नचाहेको पाइन्छ। यस्तो अवस्था नेपालमा स्थापना हुने कुनै पनि सङ्क्रमणकालीन न्यायसँग सम्बन्धित निकायले महिला मैत्री कानुनी तथा संरचनागत व्यवस्था मिलाउन जरुरी देखिन्छ। आयोगका सदस्यहरूमा महिला राख्ने, कर्मचारीहरू महिला राख्ने तथा महिलाका मात्र कुराहरू सुन्न महिला कर्मचारी भएको विभाग वा शाखा स्थापना गर्ने र उनीहरूलाई सामाजिक परामर्श दिने, राहत र परिपूरणको व्यवस्था, उनीहरूका बच्चा तथा दीर्घकालसम्म राहत र परिपूरण उपलब्ध गराउने जस्ता कार्यहरू संवेदनशीलतापूर्वक स्थापना गरिनुपर्छ। उनीहरू माथि हुने बदलापूर्ण कार्य वा आवश्यक संरक्षणका कार्यक्रमहरू लागु गर्नु पर्ने आवस्थामा त्यसको व्यवस्था गरिनु पर्दछ। विद्यमान संसद्बाट जरी गरिएको ऐनमा यस्ता प्रावधान पर्याप्त मात्रमा उल्लेख नभएको र महिलाका दृष्टिकोणबाट छलफलहरू सञ्चालन नगरी ऐन पारित भएको पाइन्छ।

बेपत्ता परिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐनको दफा २ (ञ) मा गम्भीर उल्लङ्घन भित्र 'बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसा' उल्लेख गरिएको छ तर, यस्को दाफा २६ (२) मा माफी दिन नसकिने अपराधमा बलात्कारलाई मात्र उल्लेख गरिएको छ। अन्य यौनजन्य हिंसाहरू स्वभाविक रूपमा गम्भीर उल्लङ्घनमा पर्दछन् तर, गम्भीर अपराधको कोटीमा पारिएको छैन। नेपालको विद्यमान कानुनले जबर्जस्तीकरणीको ३५ दिन भित्र उजुरी दिई सक्नुपर्ने व्यवस्था गरेको छ। तर उक्त ऐनले ३५ दिनको हदम्यादलाई कहीँ पनि बढाएको वा संशोधन गरेको छैन। परिणाम स्वरुप आयोगले कारबाही गर्न सिफारिस गरे पनि हदम्यादसम्बन्धी प्रावधानले बलात्कारमा पनि स्वतः माफी हुन सक्ने अवस्था छ। प्रत्यक्ष रूपमा माफी नदिने भए पनि अप्रत्यक्ष रूपमा माफी दिने गरी गरिएको व्यवस्था २०७० साल पुस १८ गते सर्वोच्च अदालतले माधव बस्नेतसमेत भएको मुद्दामा गरेको फैसलामा बलात्कार जस्तो गम्भीर अपराधमा नेपालमा गठन हुने सङ्क्रमणकलीन न्यायिक निकाय गठन गर्दा उक्त हदम्याद हटाई गठन गर्नू भन्ने आदेश विपरीत भएको छ।

नेपालमा ऐन पास गर्दा संसद्मा ठूलो सङ्ख्यामा सांसद्हरूले विरोध गरिरहँदा पनि धेरै संशोधनलाई जबरजस्ती फिर्ता गर्न लगाई राजनीतिक सहमतिको रूपमा विशेषत जबरजस्ती बेपत्ता, यातना, नियन्त्रणपछिका हत्या तथा अप्रत्यक्ष रूपमा बलात्कार र यौनजन्य हिंसामा माफी दिने गरी जारी गरिएको परिप्रेक्षमा यो प्रकृयाको सुरुवातमै प्रशस्त प्रश्नहरू उठेका छन्। चलिरहेको मुद्दा अदालतबाट आयोगमा झिकाउने, पीडितको स्पस्ट सहमति बेगर मेलमिलाप गर्न लगाउने जस्ता प्रावधानहरूले सम्पूर्ण सत्य खोल्नु पर्ने पीडकको दायित्वलाई कमजोर बनाएको छ। मूलतः पीडकहरूको दवाव तथा प्रत्यक्ष वा अप्रत्यक्ष सहयोगमा विज्ञहरूद्वारा तयार पारिएको मस्यौदाहरूलाई पन्छाउँदै पुरानै अध्यादेशलाई केही परिमार्जन गरी जारी गरिएको ऐनको भविष्य पीडितहरूको स्वेच्छिक सहभागितामा भरपर्ने देखिन्छ। त्यस्तै अन्तर्राष्ट्रिय समुदायले यस प्रक्रियालाई कसरी सर्मथन र सहयोग गर्छन् हेर्न बाँकी नै छ।

नेपालको जस्तै आर्थिक सामाजिक परिवेश रहेको पेरुमा पनि नेपालको जस्तै प्रकृतिको राजनीतिक द्वन्द्व भएको घटनालाई हेर्न, गठन गरिएको पेरुभियन सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगले अन्य विषय वस्तुको अलावा बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसाका घटनाहरूलाई पनि गम्भीरतापूर्वक हेरेको पाइन्छ। ऐनमा त्यस्ता अपराधलाई उल्लेख गरिएको नभए तापनि आयोगले बलात्कार र यौनजन्य हिंसालाई बृहत्तर व्याख्या गरी उजुरी ग्रहण गर्ने, अनुसन्धान गर्ने तथा सार्वजनिक सुनुवाइ गर्ने कार्य गरेको पाइन्छ। अन्य यौनजन्य हिंसामा महिलालाई द्वन्द्वको परिप्रेक्षमा गरिएका हिंसा वा भेदभाव र यौन शोषणका घटनाहरूलाई हेरिएको भएता पनि धेरै पीडितहरू आयोगमा आउन चाहेनन्, आएकाहरूले आफूलाई परेका कुराहरू स्पष्ट राख्न सकेनन्, बरू साक्षीहरूले घटनाबारे बोल्न सके तर पीडितहरूले सबै कुरा खोल्न सकेनन्। साक्षी संरक्षण तथा दीर्घकालीन संरक्षणका कार्यक्रमहरू नभएकाले आयोग जति प्रभावकारी हुनु पर्दथ्यो हुन सकेन तर भएका सिफारिसहरू र कामका तौर तरिकाहरू अन्य आयोगले सिक्नु पर्ने खालका पाइन्छन्। विशेषत पीडितहरूको कमजोर परिस्थितिको कारण तथा प्रमाणको अभावमा कुनै पनि मुद्दामा आयोगको सिफारिसअनुसार पीडकलाई सजाय हुन सकेन। तसर्थः यस्ता घटनाहरूमा द्वन्द्वका परिवेश तथा परिस्थिति जन्य प्रमाणको परिप्रेक्षलाई स्थापित नगरी परम्परागत रूपमा मुद्दा चलाइएमा नेपालमा पनि द्वन्द्वको बेला भएका बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसाका घटनाका दोषीहरू उम्कन सक्दछन्। नेपालको परिप्रेक्षमा ३५ दिनको हदम्यादका कारण बलात्कारमा मुद्दै हाल्न सकिँदैन भने अन्य यौनजन्य हिंसालाई माफी दिने कोटीमा राखिएको छ। तसर्थः अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय कानुन, संयुक्त राष्ट्रसङ्घको सुरक्षा परिषद्को प्रस्ताव तथा अन्तर्राष्ट्रिय तथा राष्ट्रिय अदालतले गरेका फैसलाहरूको भावना अनुसार नेपालमा यस्ता घटनामा आयोगले काम गर्न सक्ने अवस्थामा प्रसस्त शङ्का गर्ने ठाँउहरू विद्यमान छन्।

अन्त्यमा आयोग गठन गर्ने उद्देश्यले जारी गरेको ऐनमाथि भएका आलोचनाहरूलाई मध्यनजर गर्दै गम्भीर अपराधहरूमा विशेषत बलात्कार तथा यौनजन्य हिंसा, जबरजस्ती बेपत्ता, यातना तथा नियन्त्रण पछिको हत्यालाई माफी दिने गरी आयोग गठन हुने र यसका काम कारबाही अघि बढाउने सम्भावना कम देखिन्छ भने यो प्रक्रिया अघि बढी हाले पनि यसका कार्यहरूले पीडितलाई न्याय दिई मेलमिलाप र शान्तिको आधार तयार पार्न सकिने अवस्था विद्यमान भएको देखिँदैन।

■ वासुदेव वजगाई

नेपालको सशस्त्र द्वन्द्व, सङ्क्रमणकालीन न्याय र मानवअधिकार

अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास अनुरुप सशस्त्र द्वन्द्वपछिको अवस्थामा पीडितहरूलाई न्याय प्रदान गर्न सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरूको निर्माण गरी सत्य अन्वेषण गर्ने, पीडितहरूलाई राहत एवम् परिपुरणको व्यवस्था गर्ने, दोषीलाई कारबाही गरी पीडितलाई न्याय दिलाउने र समाजमा मेलमिलापको वातावरण सृजना गर्ने प्रक्रिया नेपालमा पनि अवलम्बन गर्नुपर्ने विषयमा कसैले पनि विमति राखेको पाइदैन। अघिल्लो संविधानसभामा सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग र उच्च स्तरीय बेपत्ता छानबिन आयोग सम्बन्धी विधेयकहरू पेश भए पनि राजनीतिक दलहरूको बीचमा समझदारी बन्न नसक्दा उक्त विधेयकहरू पास हुन सकेनन्।

सङ्क्रमणकालीन न्यायको अवधारणा सशस्त्र द्वन्द्व अथवा तानाशाही शासनबाट गुज्रिएका मुलुकहरूमा सो क्रममा भएका मानवअधिकार हनन्का घटनाहरूबाट पीडत भएका व्यक्तिहरूलाई न्याय दिलाउने उद्देश्यले विकास गरिएको नविनतम् अवधारणा हो। सन् १९८० को दशकको अन्त्यदेखि विकास भएको यो अवधारणाको मूल उद्देश्य सशस्त्र द्वन्द्वपछिको समाजमा दीगो शान्तिको स्थापना गर्नको लागि मेलमिलापको वातावरण सृजना गर्नु हो। जुन कुरा न्याय, मेलमिलाप र दिगो शान्तिको स्थापना गर्ने कुरासँग प्रत्यक्ष रूपले सम्बन्धित छ। हालसम्म दक्षिण अफ्रिका, इण्डोनेशिया, ग्वाटेमाला, अर्जेन्टिना, यूगोस्लाभिया, एलसाल्भाडोर, कोलम्बिया, चिली, उरुग्वे, पाराग्वे, पेरु, मेक्सीको, पनामा, इक्वेडोर, होण्डुरस, हैटी, रुवाण्डा, कम्बोडिया, इथोपिया लगायत विश्वका विभिन्न ४० भन्दा बढी मुलुकहरूमा सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरूको स्थापना गरी पीडितहरूलाई न्याय दिने प्रयासहरू भएका छन्।

सङ्क्रमणकालीन न्याय अर्न्तगत फौजदारी न्याय प्रणाली र अन्य न्यायिक प्रक्रिया अवलम्बन गरी निश्चित अवधिमा भएका मानव अधिकार हनन्का घटनाहरूबाट पीडित भएका व्यक्तिहरूलाई न्याय प्रदान गरिन्छ। राजनीतिक प्रकृतिका सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका सबै घटनाहरूमा नियमित फौजदारी न्याय प्रणाली अर्न्तगत कारबाही गर्दा शान्ति प्रक्रिया अघि बढ्न नसक्ने कारण न्यायिक प्रक्रियालाई सत्य निरुपण र मेलमिलापको माध्यमबाट सम्पन्न गर्ने विधिको रूपमा सङ्क्रमणकालीन न्यायको अवधारणा एउटा प्रभावकारी माध्यमको रूपमा विकसित हुँदै आएको छ।

फौजदारी न्याय प्रणाली पीडित केन्द्रित नभइ अपराध केन्द्रित प्रकृतिको हुने गर्दछ। निश्चित समयमा व्यापक मात्रामा भएका अपराधका घटनाहरू नियमित न्यायिक प्रक्रियाबाट मात्र सम्बोधन गर्न सकिने पनि हुँदैन। कतिपय अवस्थामा द्वन्द्वको क्रममा भएका घटनाहरूलाई सम्बोधन गर्ने कानूनको समेत अभाव रहन्छ। यसको साथै नियमित न्यायिक प्रक्रियाले पीडितहरूको परिपूरण तथा पुनर्स्थापना लगायतका आवश्यकताहरू पूरा गर्न नसक्ने तथा मेलमिलापको वातावरण सृजना गर्न असमर्थ हुने हुनाले पनि सङ्क्रमणकालीन न्यायको अवधारणा एक उपयुक्त विधिको रूपमा विकसित हुँदै गएको छ।

मानव अधिकार हनन्का घटनाहरूमा पीडकहरूलाई सत्यतथ्य बोल्न, माफी माग्न र पश्चाताप गर्न अभिप्रेरित गर्दै भविष्यमा मानव अधिकार हनन्का घटनाहरू दोहोरिन नदिने कुरा सुनिश्चित गर्नु नै सङ्क्रमणकालीन न्यायको मूख्य विधि हो। सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरूले विगतमा भएका मानव अधिकार हनन्का घटनाहरूको गहन अनुसन्धान गरी सत्यतथ्य पत्ता लागाइ पीडितहरूलाई सन्तुष्टीको आधारमा न्याय प्रदान गरी समाजमा शान्ति र मेलमिलापको वातावरण सृजना गर्न महत्त्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गर्ने विश्वास गरिन्छ। यस्ता संयन्त्रहरूले भविष्यमा पहिले भएका जस्ता गम्भीर मानव अधिकार हनन्का घटनाहरू भविष्यमा नदोहोरिउन् भन्नका लागि संस्थागत सुधारका लागि सिफारिस गर्दछन्। यस्ता संयन्त्रहरूमा घटनाहरूको अनुसन्धान गर्ने मात्र नभइ द्वन्द्वका कारण र असरहरूको पहिचान गरी त्यसको निरुपणका उपायहरूको बारेमा सुझाव दिने दायित्व समेत रहेको हुन्छ।

नेपालमा तत्कालीन नेकपा (माओवादी) ले वि.सं. २०५२ साल फागुन १ गतेदेखि सशस्त्र द्वन्द्वको घोषणा गरेपछि २०६३ साल मङ्सिर ५ गते विस्तृत शान्ति सम्झौता हुँदासम्म द्वन्द्वरत दुवै पक्षहरूबाट व्यापक मात्रामा मानव अधिकार हनन्का घटनाहरू भएको तथ्य स्थापित भइसकेको छ। हत्या, बलपूर्पक बेपत्ता, अङ्गभङ्ग, अपहरण, यातना, कुटपिट, यौनजन्य हिंसा, धम्की, सम्पत्ति कब्जा एवम् नष्ट, लुटपाट

तथा बलपूर्वक विस्थापन लगायतका मानव अधिकार हनन्का घटनाहरूबाट हजारौँ नागरिकहरू पीडित भएका छन्। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगमा सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा ३३ सय भन्दा बढी व्यक्तिहरूलाई बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको भन्ने उजुरीहरू दर्ता भएका थिए। नेपाल सरकारले २०७० साल असार मसान्तसम्म सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा बेपत्ता पारिएका भनिएका १ हजार ५ सय ३० जना, मारिएका १७ हजार ८ सय ८६ जना, अङ्गभङ्ग भएका ८ हजार १ सय ९१ जना व्यक्तिका परिवारलाई राहत उपलब्ध गराएको उल्लेख गरिएको छ। यसको साथै सरकारले ७९ हजार ५ सय ७१ जना विस्थापित र १७ हजार ४ सय ८४ जना व्यक्तिगत सम्पत्ती कब्जा भएका पीडितहरूलाई राहत उपलब्ध गराएको बताएको छ। यसबाट द्वन्द्वको क्रममा भएको मानवीय एवं अन्य क्षतिको आँकलन गर्न सकिन्छ।

नेपालको सशस्त्र द्वन्द्वको क्रममा भएका कतिपय घटनाहरूले गम्भीर मानव अधिकार हनन्को अवस्थालाई चित्रण गरेका छन्। सशस्त्र द्वन्द्वका पक्षहरूले व्यक्तिहरूलाई नियन्त्रणमा लिएर हत्या गर्ने एवम् गम्भीर रूपमा यातना दिने र बेपत्ता पार्ने जस्ता मानवताविरुद्धको अपराधको परिभाषा अर्न्तगत पर्ने कार्यहरू व्यापक मात्रामा गरेका तथ्यहरू सार्वजनिक भएका छन्। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग तथा मानव अधिकारको क्षेत्रमा क्रियाशील विभिन्न संस्थाहरूबाट भएका अनुसन्धानले राज्यपक्ष र गैरराज्यपक्षबाट यस्ता घटनाहरू व्यापक मात्रामा भएको तथ्य उजागर गरेको छ। राज्यपक्षबाट भएका घटनाहरूमा रामेछापको दोरम्भामा २० जना व्यक्तिहरूलाई युद्धविरामको अवस्थामा कब्जामा लिएर मारिएको घटना, काठमाडौँको भैरवनाथ गणबाट कम्तिमा ४३ जना व्यक्तिहरूलाई बलपूर्वक बेपत्ता पारिएको तथा सयौँ व्यक्तिहरूलाई गैरकानूनी रूपमा थुनामा राखी यातना दिएको र महिला बन्दीहरूमाथि यौन दुर्व्यवहार भएको घटना, जनकपुरमा पाँच जना यूवाहरूलाई सुरक्षाकर्मीले पक्राउ गरी आँखामा पट्टी बाँधेर मारेर बेपत्ता पारेको घटना जस्ता केही घटनाहरूलाई प्रतिनीधिमूलक घटनाको रूपमा लिन सकिन्छ। अर्कोतर्फ विद्रोही पक्षबाट चितवनको माडीमा यात्रुबाहक बसमाथि लक्षित गरी गराइएको विष्फोटमा बालबालिका सहित ३८ जना मारिएको घटना, पाँचथरको नागीमा युद्धविरामको अवधिमा सुरक्षाकर्मी चढेको सवारी साधनमाथि लक्षित गरी गराइएको विष्फोटबाट ५ जना सुरक्षाकर्मी र १ जना सर्वसाधरण मारिएको र सुरक्षाकर्मी सहित २३ जना घाइते भएको घटना, दैलेखका पत्रकार डेकेन्द्रराज थापालाई नियन्त्रणमा लिइ कुटपिट गरी हत्या गरेर बेपत्ता पारेको घटनाहरूलाई पनि उदाहरणको रूपमा लिन सकिन्छ। दुवै पक्षबाट गराइएका यस्ता घटनाहरूको विश्लेषण गर्ने हो भने युद्ध अपराध तथा मानवता विरुद्धको अपराधका प्रशस्त तथ्यहरू प्राप्त गर्न सकिन्छ।

नेपाल सरकार र तत्कालीन नेकपा (माओवादी) बीच २०६३ साल मङ्सिर ५ गते भएको विस्तृत शान्ति सम्झौतामा सत्यनिरुपण र मेलमिलाप आयोगको स्थापना गरी द्वन्द्वपीडित नागरिकहरूलाई न्याय दिने उल्लेख भएपछि सो क्रममा मानव अधिकार हनन्बाट पीडित भएका व्यक्तिहरूले न्याय पाउने अपेक्षा गर्न सकिन्छ। तर शान्ति सम्झौता भएको ७ बर्ष वितसक्दा पनि सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरूको स्थापना हुन नसक्दा पीडितहरूरुलाई थप पीडाबोध गराएको छ। यसले ढीलो न्याय दिनु भनेको न्याय नदिनु सरह हो भन्ने न्यायको सर्वमान्य सिद्धान्तको प्रत्यक्ष उल्लङ्घन भएको छ। एकातर्फ संयन्त्रहरूको निर्माणमा ढिलाइ गर्नु र अर्कोतर्फ गम्भीर प्रकृतिका अपराधमा पनि माफी दिने कानूनहरूको निर्माण गर्ने गरी विधेयकहरू प्रस्तुत भइरहँदा अब कहिल्यै न्याय नपाइने हो कि ? भन्ने भयले द्वन्द्वपीडितहरूलाई थप चिन्तित बनाएका पाइन्छ।

सर्वोच्च अदालतले सशस्त्र द्वन्द्वमा भएका मानव अधिकार हनन्का घटनाहरूबाट पीडित व्यक्तिहरूलाई न्याय दिन सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग र बेपत्ता छानबीन आयोग गठन गरी छानबीनको प्रक्रिया अघि बढाउन सरकारलाई निर्देशन दिएको छ। राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोगले पनि यस विषयमा सरकार एवम् राजनीतिक दलहरूको पटकपटक ध्यानाकर्षण गराउँदै आएको छ। पीडित परिवारहरू, नागरिक समाज तथा संयुक्त राष्ट्र सङ्घ लगायतका अन्तर्राष्ट्रिय समुदायबाट पनि ध्यानाकर्षण गराइदै आएको छ। यस्ता सबै सरोकारवालाहरूले गम्भीर मानव अधिकार हनन्मा कारबाही र अन्य घटनाहरूमा सत्यको अन्वेषण तथा पीडितको सहमतिमा माफी दिन सकिने गरी कानून निर्माण गर्न माग गरिरहेका छन्। तर पनि आममाफीमा मात्र केन्द्रित राजनीतिक दलहरूको व्यवहारले यस विषयमा अपेक्षाकृत प्रगति हुन सकिरहेको छैन।

अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास अनुरुप सशस्त्र द्वन्द्वपछिको अवस्थामा पीडितहरूलाई न्याय प्रदान गर्न सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरूको निर्माण गरी सत्य अन्वेषण गर्ने, पीडितहरूलाई राहत एवम् परिपुरणको व्यवस्था गर्ने, दोषीलाई कारबाही गरी पीडितलाई न्याय दिलाउने र समाजमा मेलमिलापको वातावरण सृजना गर्ने प्रक्रिया नेपालमा पनि अवलम्बन गर्नुपर्ने विषयमा कसैले पनि विमति राखेको पाइदैन। पहिलो संविधानसभामा सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग र उच्च स्तरीय बेपत्ता छानबिन आयोग सम्बन्धी विधेयकहरू पेश भए पनि राजनीतिक दलहरूको बीचमा समझदारी बन्न नसक्दा उक्त विधेयकहरू पास हुन सकेनन्। सरकारले २०६९ सालमा ल्याएको सत्रस्त्र द्वन्द्वमा बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग सम्बन्धी अध्यादेश पनि पीडितहरूलाई न्याय दिने कुरामा भन्दा क्षमादानमा नै बढी केन्द्रित भएको कारण त्यसको कार्यान्वयन हुन सकेन। सरकारले २०७० सालमा संसदमा पेश गरेको बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको विधेयकले पनि बेपत्ता जस्ता गम्भीर कार्यलाई अपराधीकरण गर्न सकेको छैन भने घुमाउरो तरिकाले आम माफी दिने मनसाय राखेको पाइन्छ।

सङ्क्रमणकालीन न्याय एक राजनीतिक अवधारणा पनि हो। विश्वका धेरै मुलुकहरू सशस्त्र द्वन्द्वबाट प्रभावित भएका र त्यसको प्रकृति पनि फरक फरक भएको कारण द्वन्द्वको प्रकृति, त्यसको निरुपण गर्न अपनाइने प्रक्रिया र भू-राजनीतिक अवस्था समेतको

आधारमा सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरू र तिनका कार्यविधिहरू फरक फरक हुने गरेको पाइन्छ। विभिन्न मुलुकहरूमा गठन गरिएका यस्ता संयन्त्रहरूको सफलता र असफलताका अनुभवहरू छन् जसबाट शिक्षा लिन सकेमा यसको उपादेयता हुन सक्दछ। राम्रा अभ्यासहरूलाई आत्मसात गर्ने र असफल अभ्यासहरूबाट शिक्षा लिनु पर्दछ।

नेपालमा सङ्क्रमणकालीन न्यायको विषयमा छलफल भइरहँदा यसका सरोकारवालाहरूमा एक मत देखिदैन। एकथरीले सङ्क्रमणकालीन न्यायको सत्यनिरुपण, परिपूरण र मेलामिलापभन्दा फौजदारी न्याय प्रणाली अवलम्बन गरी दोषीलाई नियमित फौजदारी कानून बमोजिम नै कारबाही गर्नुपर्ने कुरामा जोड दिएका छन् भने अर्कोथरीले घटनाहरूको छानवीन नै नगरी पीडकहरूलाई पूर्ण रूपमा उन्मुक्ति दिइ परिपूरणमा मात्र जोड दिइरहेका छन्। यसरी मूल उद्देश्यलाई नबुझेर वा निहित स्वार्थमा केन्द्रित भई व्याख्या गर्ने प्रवृतिले नेपालमा सङ्क्रमणकालीन न्यायको कार्यभार अन्यौलमा परेको छ। जसले गर्दा लामो समयदेखि न्यायको पर्खाइमा रहेका द्वन्द्वपीडितहरूमा थप पीडाबोधको अनुभुति भइरहेको पाइन्छ।

पीडितहरूलाई न्याय प्रदान गर्ने जस्तो गम्भीर विषयलाई उपेक्षा गर्ने प्रमुख राजनीतिक दलहरूको कार्यलाई अन्तर्राष्ट्रिय रूपमा नै आलोचना गरिएको छ। संयुक्त राष्ट्र संघमा सन् २०११ मा भएको विश्वव्यापी आवधिक समिक्षामा यो विषलाई गम्भीर रूपमा उठाइ ठोस कदम चाल्न नेपाललाई सिफारिस गरिएको छ। यसै गरी सन् २०१४ मा संयुक्त राष्ट्र सङ्घीय मानव अधिकार समितिमा नेपालमा नागरिक तथा राजनीतिक अधिकार विषयक महासन्धी १९६६ को कार्यान्वयनको विषयक नेपालको आवधिक प्रतिवेदनमाथि भएको छलफलपछि मानव अधिकार समितिले नेपालमा विनाढीलाई अन्तर्राष्ट्रिय मापदण्ड अनुरुप सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरूको स्थापना गर्नुपर्ने सिफारिस गरेको पाइन्छ। तर राजनीतिक दलहरूको उदासिनताका कारण यस्तो गम्भीर विषयले कहिल्यै प्राथमिकता पाउन सकेन। दलका नेताहरूले मानव अधिकारको सम्मानको कुरा त परै

“ सङ्क्रमणकालीन न्यायमा कस्तो विधि अवलम्बन गर्ने भन्ने विषयमा विश्वका विभिन्न मुलुकहरूमा फरक फरक अभ्यासहरू भएका छन्। यसको ढाँचा यस्तै हुनुपर्छ भन्ने पनि छैन। खुकुलो, विस्तृत र सक्षम अधिकार सहितका विकसित अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास अनुरुप स्वतन्त्र र निष्पक्ष आयोगहरू गठन गरी त्यस्ता आयोगहरूको सिफारिसहरूको कार्यान्वयन गरी सङ्क्रमणकालीन न्यायको कार्यभार सहजै पूरा गर्न सकिन्छ। यस सम्बन्धी कानून निर्माण गर्दा पीडित एवम् सरोकारवालाहरूसँग छलफल र परामर्श गर्नु पर्दछ। सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरू पीडित केन्द्रित हुनु पर्ने र हरेक प्रक्रियामा पीडितहरूको अधिकतम् सहयोग र समहति हुनु पर्ने अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता रहेको छ। ”

जावस न्यूनतम् मानवीय समवेदनशिलता पनि प्रर्दशन गर्न सकिरहेका छैनन्। अपराधीहरूको संरक्षण गर्ने राजनीतिक दलका नेताहरूको रवैयाबाट देशमा दण्डहीनताको संस्कृति मौलाउँदै गएको छ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायमा कस्तो विधि अवलम्बन गर्ने भन्ने विषयमा विश्वका विभिन्न मुलुकहरूमा फरक फरक अभ्यासहरू भएका छन्। यसको ढाँचा यस्तै हुनुपर्छ भन्ने पनि छैन। खुकुलो, विस्तृत र सक्षम अधिकार सहितका विकसित अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास अनुरुप स्वतन्त्र र निष्पक्ष आयोगहरू गठन गरी त्यस्ता आयोगहरूको सिफारिसहरूको कार्यान्वयन गरी सङ्क्रमणकालीन न्यायको कार्यभार सहजै पूरा गर्न सकिन्छ। यस सम्बन्धी कानून निर्माण गर्दा पीडित एवम् सरोकारवालाहरूसँग छलफल र परामर्श गर्नु पर्दछ। सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरू पीडित केन्द्रित हुनु पर्ने र हरेक प्रक्रियामा पीडितहरूको अधिकतम् सहयोग र समहति हुनु पर्ने अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता रहेको छ।

यसकारण सरोकारवालाहरूले यस विषयलाई बढी राजनीतिकरण गर्नु भन्दा पीडितलाई न्याय प्रदान गर्ने तथा शान्ति प्रक्रियालाई सफलतापूर्वक सम्पन्न गर्ने किसिमको ढाँचा बनाई अविलम्ब कानून तर्जुमा गर्नु नै बुद्धिमानीपूर्ण कार्य हुनेछ। मानव अधिकारको गम्भीर हनन् तथा मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई सार्वजनिक पदमा राखिरहन पनि उपयुक्त हुँदैन। यथोचित छानवीन गरी सङ्क्रमणकालीन न्यायको आधारभुत मापदण्ड बमोजिम कारबाही गर्नु बाहेक अर्को विकल्प सायदै होला। अन्यथा मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्राधिकार अन्तर्गत राष्ट्रिय सीमा बाहिर नेपालका जिम्मेवार अधिकारीहरूको विरुद्ध मुद्धाहरू पर्ने र कारबाही हुने कुरा नदोहोरिएला भन्न सकिदैन। विश्वका १२५ वटा मुलुकहरूले मानव अधिकारको अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्राधिकारलाई मान्यता दिएको कुरा यहाँ स्मरणयोग्य छ।

सशस्त्र द्वन्द्वमा पीडित भएका व्यक्तिहरूलाई सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्र मार्फत् न्याय र परिपूरण प्रदान गर्ने कुरा नेपालको विस्तृत शान्ति सम्झौताको अभिन्न अङ्ग हो। अत: द्वन्द्वपीडितहरूलाई न्याय प्रदान नगरी नेपालको शान्ति प्रक्रियाले सफतला प्राप्त गर्न सक्दैन। न्यायविनाको शान्ति कल्पना गर्न सकिने विषय पनि होइन। सङ्क्रमणकालीन न्यायको कार्यभार राजनीतिक ईच्छाशक्तिको अभावमा कदापी पूरा हुन सक्दैन। यसकारण सबै सरोकारवालाहरूले यो विषयलाई गम्भिरतापूर्वक लिई सर्वपक्षिय सहमतिको आधारमा कानून बनाइ त्यसको कार्यान्वयन गरी पीडितहरूलाई न्याय प्रदान गर्नु आजको आवश्यकता हो।

(लेखक : मानव अधिकार अधिकृत,
राष्ट्रिय मानव अधिकार आयोग)

स्थानीय निकायको निर्वाचन र सुशासनका सवालहरू

■ केशव दाहाल

विषय प्रवेश

झापा जिल्लाका एक पूर्व जनप्रतिनिधि भन्छन्- 'जनप्रतिनिधिको कार्यक्षेत्र र अधिकार कानुनी औपचारिकतामा मात्र सीमित हुँदैन। जनतामा निहित सार्वभौमसत्ता नै उसको शक्तिको श्रोत हो।' तर, आज स्थानीय तहका जनताले सार्वभौमसत्ता प्रयोग गर्न नपाएको एक दशक बितिसकेको छ। लोकतन्त्रको महत्त्वपूर्ण आधार आवधिक निर्वाचन हो। तर, स्थानीय निकायमा यो आधार शून्य अवस्थामा पुगेको छ।

सुनसरी जिल्ला, सिङ्गीया गाविसका एक सेवाग्राही भन्छन्, "जनप्रतिनिधिहरूले पुऱ्याउने सेवा देखिने र औपचारिक भन्दा धेरै अनौपचारिक र मनोवैज्ञानिक प्रकारका हुन्छन्। यहाँसम्म कि मान्छे बिर ामी हुँदा वडाध्यक्षलाई साथै नलिई अस्पताल जान नसक्ने जनता पनि छन्। उनीहरूका लागि आज अभिभावकत्व गुमेको छ।" सङ्खुवासभा जिल्ला चैनपुर गाविसका एक सेवाग्राहीका अनुसार जिल्लामा धेरै मेला, जात्रा र पर्वहरू हुन्छन्। यस्ता मेला जात्राहरूमा स्थानीय युवा समूहहरूबीच झैं-झगडा भइरहन्छन्। जनप्रतिनिधिहरूको उपस्थितिमा सुरक्षा व्यवस्थालाई कायम राख्न ठूलो मद्दत पुग्दछ। तर आज गाउँको द्वन्द्वलाई मध्यस्थता गर्ने पनि कोही छैन। इलाम नगरपालिकाका एक राजनीतिक कार्यकर्ताका अनुसार स्थानीय निर्वाचन भएको भए धेरै जिल्ला स्तरका कार्यकर्ताहरू स्थानीय निकायको कुनै महत्त्वपूर्ण पदमा पुग्ने निश्चित थियो। यस्तो अवसर जिल्लाका स्थानीय राजनीतिक कार्यकर्ताहरूले गुमाइरहेका छन्। यसरी राज्य सञ्चालनको तहगत अनुभव, नेतृत्व विकास र क्षमता अभिबृद्धिको अवसर गुमेको छ। गाउँबाटै लोकतन्त्र निर्माण गर्ने यस्ता मैकाहरू गुमाउनु लोकतान्त्रिक पद्धतिका लागि सुखद कुरा होइन। माथिका विचारहरूले स्थानीय निकायको महत्त्वलाई स्पष्ट बनाएको छ।

०४६ सालको जनआन्दोलनले लोकतान्त्रिक युगको सुत्रपात गऱ्यो। तर दुर्भाग्य त्यसयता नेपाली जनताले दुई पटक मात्र स्थानीय निकायको निर्वाचनमा भाग लिए। विगत २४ वर्षमा विभिन्न राजनीतिक कारणहरूले १० वर्ष मात्र निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरूले स्थानीय निकायको नेतृत्व गर्ने अवसर पाए। पछिल्लो कालमा स्थानीय निकायको निर्वाचन हुनसकेको छैन। अतः कर्मचारीहरूको नेतृत्वमा स्थानीय निकायहरू सञ्चान हुँदै आएका छन्। स्थानीय सरकारहरू जनताको पहिलो सरकार हुन्। यिनीहरू जनताको घरदैलो नजिक रहन्छन्। तर जनताको प्रतिनिधि नहुँदा स्थानीय सेवा प्रवाह, सुशासन र उत्तरदायित्व कमजोर भएको छ।

स्थानीय निकायको विकासक्रम

नेपालमा स्थानीय निकायको लामो र मौलिक इतिहास छ। लामो इतिहास भएकै कारण स्थानीय निकायमा रचनात्मक अनुभव र जनतासँग जीवन्त सम्बन्ध पनि छ। यसर्थ नेपाली राजनीतिमा स्थानीय निकायहरू महत्त्वपूर्ण छन्। इतिहासले बताउँछ कि हामीसँग स्थानीय शासन सञ्चालनको अभ्यास 'किराँत' शासन व्यवस्थामा नै थियो। किराँतपछि सत्तामा 'लिच्छवी' हरू आए। उनीहरूले 'पाञ्चाली' स्थापना गरे। 'पाञ्चाली' अहिलेको गाउँ विकास समितिजस्तै आधिकारिक स्थानीय निकाय थियो। मल्लवंशीय राजाहरूको शासनकालमा स्थानीय निकायलाई 'भुक्ति', 'विषय' र 'ग्राम' गरी तीन तहमा वर्गीकरण गरिएको थियो।

पृथ्वीनारायण शाहको विशाल नेपाल अभियानसँगै नेपाललाई १२ वटा प्रशासनिक क्षेत्रमा विभाजन गरियो १९७६ सालमा काठमाडौँमा 'नगरपालिका' गठन भयो। १९८३ सालमा ग्रामीण क्षेत्रमा 'मान्यजन कचहरी' बनाइयो। २००४ सालमा पहिलो 'वैधानिक कानुन' बन्यो। यसले स्थानीय निकायको रूपमा गाउँ पञ्चायत, नगरपालिका तथा जिल्ला पञ्चायत गठन गर्ने प्रस्ताव गऱ्यो। २००६ सालमा गाउँ पञ्चायत ऐन, २००९ साल देखि 'त्रिभुवन ग्राम विकास' लागु भयो। यी प्रयत्नहरू स्थानीय निकाय सञ्चालनका प्रारम्भिक अभ्यास थिए। २०१८ सालमा जारी गरिएको 'गाउँ पञ्चायत ऐन' अन्तरगत ३ हजार ३ सय ४७ गाउँ पञ्चायतहरू गठन भए। २०२० साल वैशाख २९ गते राष्ट्रिय पञ्चायतका तत्कालीन अध्यक्ष विश्ववन्धु थापाको अध्यक्षतामा 'प्रशासन शक्ति विकेन्द्रीकरण आयोग' बनाइयो। त्यसपछि लगातार स्थानीय निकायको सुदृढीकरण र विकासका लागि कामहरू भए। स्थानीय निकायको विकास र व्यवस्थापनका लागि भएका मुख्य प्रयत्नहरू निम्नानुसार छन्।

- विश्वबन्धु थापा आयोगको प्रतिवेदनका आधारमा 'विकेन्द्रीकरण योजना- २०२२' लागुभयो। ७५ जिल्ला र १४ अञ्चल बने।
- २०२४ साल भाद्र १२ गते भोजराज घिमिरेको अध्यक्षतामा एक्काईस सदस्यीय विकेन्द्रीकरण समिति गठन भयो। जिल्ला पञ्चायत, गाउँ पञ्चायतको अधिकार, सक्रियता र क्षमता, प्रमुख जिल्ला अधिकारीसँगको सम्बन्ध जस्ता विषयमा स्पष्ट बनाउने काम भयो।
- वि.स. २०२५ वैशाखमा मन्त्री वेदानन्द झाको अध्यक्षतामा गठित 'प्रशासन सुधार आयोग-२०२५' ले जिल्लामा प्रशासनिक तथा विकास निर्माणका लागि अलग कार्यालयको आवश्यकता सिफारिस गऱ्यो।
- वि.स. २०२६ पुस ३ गते गठित श्री जयप्रकाशको 'विकेन्द्रीकरण समिति-२०२६' ले अञ्चलमा अञ्चलाधीश, जिल्लामा प्रमुख जिल्ला अधिकारी, जिल्ला पञ्चायतमा जिल्लासभा र जिल्ला विकास अधिकारीको प्रावधान कार्यान्वयनमा ल्याउन जोड दियो। २०२८ सालमा 'स्थानीय प्रशासन अध्यादेश' जारी भयो।
- २०३२ सालमा डा. भेषबहादुर थापाको अध्यक्षतामा 'प्रशासन सुधार आयोग' गठन भयो। २०३७ सालमा स्थानीय विकास मन्त्रालयको स्थापना गरियो। जिल्ला विकास समन्वयकर्ताको रूपमा काम गर्न स्थानीय विकास अधिकारीको व्यवस्था गरियो।
- २०३८ सालमा रणधीर सुब्बाको संयोजकत्वमा बनेको विकेन्द्रीकरण उपसमिति-२०३८ का आधारमा 'विकेन्द्रीकरण सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन-२०३९' जारी भयो।

२०४१ सालदेखि विकेन्द्रीकरण ऐन र नियम दुवै कार्यान्वयनमा आए।

- 'नेपाल अधिराज्यको संविधान- २०४७' मा स्थानीय निकायहरूको प्रष्ट संवैधानिक व्यवस्था गरिएन। तर संसद्ले स्थानीय निकाय सम्बन्धी ऐनहरू- २०४८ पारित गऱ्यो। यी ऐनहरूमा 'गाउँ विकास समितिको गठन तथा सञ्चालन कार्यविधि सम्बन्धी ऐन-२०४८', 'नगरपालिकाको गठन तथा सञ्चालन कार्यविधिसम्बन्धी ऐन-२०४८', 'जिल्ला विकास समितिको गठन तथा सञ्चालन कार्यविधिसम्बन्धी ऐन-२०४८' थिए। यिनै ऐनअन्तर्गत २०४९ सालमा पहिलो स्थानीय निकाय निर्वाचन सम्पन्न भयो।
- २०५३ साल वैशाख २४ तत्कालीन प्रधानमन्त्री शेरबहादुर देउवाको अध्यक्षतामा 'उच्चस्तरीय विकेन्द्रीकरण समन्वय समिति' गठन भयो। २०५४ सालमा दोस्रो पटक स्थानीय निकायहरूको निर्वाचन सम्पन्न भयो। यो निर्वाचनमा भने वडामा वडाध्यक्ष मात्र निर्वाचित नगरी वडासदस्यको समेत निर्वाचन गरियो। साथै महिला वडासदस्यको निर्वाचन गरी महिलाहरूलाई स्थानीय सरकारमा प्रतिनिधित्व हुने व्यवस्था गरियो। दलित, आदिवासी, उपेक्षित र उत्पीडित जाति र क्षेत्रबाट मनोनित गरी प्रतिनिधित्व गराउने आरक्षणको व्यवस्था भयो। शेरबहादुर देउवाको आयोगले गरेका सिफारिसहरूलाई आत्मसात् गर्दै 'स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन-२०५५', 'स्थानीय स्वायत्त शासन नियमावली-२०५६', 'स्थानीय निकाय (आर्थिक प्रशासन) नियमावली -२०५६' जारी गरिए।

जनआन्दोल-२०४६ साल यता २०४९ र २०५४ साल गरी दुई पटक स्थानीय निकायको निर्वाचन सम्पन्न भयो। २०४९ मा भएको निर्वाचनमा गाउँ विकास समिति तथा नगरपालिकामा परिषद् सदस्यहरूको व्यवस्था गरिएको थिएन। तर, स्थानीय निर्वाचन २०५४ मा भने गाउँ विकास समिति र नगरपालिकाका प्रत्येक वडाहरूमा एक जना महिला सहित चार जना परिषद् सदस्यहरू निर्वाचित हुने व्यवस्था गरियो। त्यसैगरी एक महिला र एक पुरुष वडाध्यक्ष मनोनित हुन सक्ने व्यवस्था गरियो। यसले स्थानीय तहबाटै प्रजातन्त्रलाई संस्थागत गर्न र सुशासनको प्रत्याभूति दिन सहयोग पुगेको थियो। २०५४ सालमा निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरूले २०५९ मा आफ्नो कार्यकाल पूरा गरे। तर, दुर्भाग्य त्यसपश्चात् स्थानीय निकायहरू भङ्ग गरिए। र, हालसम्म स्थानीय निकायको निर्वाचन भएको छैन। यो लोकतन्त्र र सुशासनको अभियानमा गम्भीर क्षति हो।

स्थानीय स्वायत्तताको प्रारम्भ

स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन- २०५५ को दफा १३, ८१ र १७७ ले क्रमश: गाविस, नपा र जिविसलाई 'अविछिन्न उत्तराधिकारवाला र स्वशासित संस्था' मान्दछ। यिनीहरूको कार्यकाल पाँच वर्षको तोकिएको छ। कारणवश एक वर्षभन्दा बढी कार्यकाल बाँकी छदै कुनैपद रिक्त भए उपनिर्वाचनको व्यवस्था छ। खास कारणहरूमा नेपाल सरकारले एक वर्षसम्मका लागि निर्वाचित पदाधिकारीहरूको म्याद थप्न सक्ने व्यवस्था पनि छ। तर, यस्ता कानुनी व्यवस्थाहरूमाथि सरकार र राजनीतिक नेतृत्व जिम्मेवार देखिएन। एकातिर स्थानीय निकायलाई सबलीकृत गर्ने उद्देश्यसहित ऐन जारी हुनु ,अर्कातिर ऐनमा भएका व्यवस्थालाई कार्यान्वन गर्ने इच्छाशक्ति नहुनाले नेपालको विकेन्द्रीकरण प्रयास अवरुद्ध भएको छ। स्थानीय तहलाई अधिकार दिने प्रारम्भिक अभ्यासहरू नै गतिहीन हुनु कसैगरी राम्रो होइन।

हाल 'न्यूनतम् शर्त तथा कार्यसम्पादन मापन कार्यविधि-२०६५' जिविस र नगरपालिकामा लागु गरिएको छ। यसै गरी गाविसमा 'न्यूनतम् शर्त कार्यविधि' लागु भएको छ। यी व्यवस्थाहरूलाई सफलतापूर्वक कार्यान्वयन गर्न पनि स्थानीय निकायमा निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरूको आवश्यकता पर्छ। तर, सो नहुँदा सुशासनका प्रयत्नहरू फगत कागजी प्रक्रियामा सीमित भएका छन्। व्यवहारमा स्थानीयतहबाटै भ्रष्टाचार संस्थागत हुने खतरा बढेर गएको छ। लोकतन्त्र र सुशासन निर्माणका लागि यो दुर्भाग्य हो। यसका अतिरिक्त स्थानीय निकायमा निर्वाचित जनप्रतिनिधिहरू नहुँदा अनेकौँ समस्याहरू सृजना भएका छन्। केही मूल समस्याहरूलाई निम्नानुसार हेर्न सकिन्छ।

क. जनसङ्ख्याको ठूलो हिस्सा स्थानीय निकायको योजना तर्जुमा र निर्णय प्रक्रियाभन्दा बाहिर छ। न्यूनतम् शर्त तथा कार्यसम्पादन मापदण्डका आधार मा निर्देशित हुनुपर्ने भएको हुँदा औपचारिक सहभागिताका दृष्टिकोणबाट समावेशीकरण देखिए तापनि त्यसलाई अर्थपूर्ण मान्न सकिने अवस्था छैन। महिला, जनजाति, आदिवासी, दलित र दुर्गमबासीहरूको सहभागिता न्यूनत्म शर्त तथा कार्यसम्पादन मापदन्ड अनुरूप तोकिएको सङ्ख्यामा सहभागिता गराइँदैन। जनप्रतिनिधिहरू नहुँदा सामाजिक परिचालनका कामहरूसमेत कमजोर भएका छन्।

ख. २०५४ को स्थानीय निर्वाचनमा नाबालक रहेको जनसङ्ख्याको एउटा ठूलो हिस्सा आज मतदाता भइसकेको छ। तर त्यो उमेरले स्थानीय लोकतन्त्रको अभ्यास गर्ने वैधानिक अवसर प्राप्त गरेको छैन। स्थानीय निकायमा निर्वाचन नहुँदा स्थानीय राजनीतिक कार्यकर्ताहरूले वैधानिक राजनीतिक प्रतिस्पर्धा र समाजसे वा गर्ने अवसर गुमाएका छन्। स्थानीय तहमा लोकतन्त्रको अभ्यास विना लोकतान्त्रिक सँस्कृतिको निर्माण हुन सक्दैन। निर्वाचनका माध्यमबाट सामाजिक, साँस्कृतिक, राजनीतिक तथा विकास निर्माणसम्बन्धी मुद्दाहरूको जनअनुमोदन गर्ने अवसर गुमेको देखिन्छ।

ग. स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन, ०५५ अनुसार स्थानीय निकायलाई केही न्यायिक अधिकारहरू प्रत्यायोजन गरिएका छन्। हिजो जनप्रतिनिधिहरूले स्थानीय झैझगडा र मुद्दा मामिलामा सन्तुलित मध्यस्थकर्ताको भूमिका निर्वाह गर्दथे। तर, आज अवस्था फेरिएको छ। फलत: स्थानीय निकायले किनारा लगाउनुपर्ने ससाना मुद्दामामिलाहरू पनि प्रहरी चौकी र अदालतसम्म पुगेका छन्। हिजो स्थानीय निकायका प्रमुख, उपप्रमुख, सदस्यहरू तथा परिषद् सदस्यहरूको एउटा ठूलो सङ्ख्या जनताको गुनासा सुन्न र सेवा प्रदान गर्न क्रियाशील रहन्थ्यो। स्थानीय निकायको काम गर्न स्थानीय सामाजिक संरचना र जनसाधारणको मनोविज्ञानलाई राम्ररी बुझेको हुनु पर्दछ। बारम्बार सरुवा हुने कारण कर्मचारीतन्त्र स्थानीयताको गहिरो अध्ययन गर्न पाउँदैन।

घ. राजनीतिक दलका प्रतिनिधिहरूको स्थानीय निकायमा अनौपचारिक हस्तक्षेप बढेको छ। तर,कानुनी हैसियत नभएको राजनीतिक संयन्त्रलाई धेरै अधिकार दिने मनस्थितिमा कर्मचारी देखिँदैनन्। यसर्थ जनउत्तरदायित्वको अभावमा राजनीतिक दलका प्रतिनिधिहरूले अनियमितता र भ्रष्टाचारलाई अनुगमन गर्न सकेको देखिँदैन बरू प्रोत्साहन मिलेको छ।

ङ. कर्मचारीहरू स्थानीय विकासमा भन्दा प्रशासनिक दायित्वमा बढी केन्द्रित देखिन्छन्। दर्ता चलानी, सिफारिस, कर सङ्कलन, व्यक्तिगत घटना दर्ता र सामाजिक सुरक्षा भत्ता वितरण जस्ता कार्यमा नै कर्मचारीहरू व्यस्त छन्। स्थानीय विकासका लागि बजेट, योजना, स्रोत-साधनको खोजी र जनपरिचालनतिर कर्मचारीहरूको ध्यान कमै गएको पाइन्छ कर्मचारीको मानसिकता नै कम जोखिम हुने सुविधाजनक काम मन पराउने हुँदा विकाससँग जोडिएका भूमिका र दायित्वहरू खुच्किएका छन्।

च. २०५९ साल यता स्थानीय निकायहरू जनप्रतिनिधिविहीन भए पश्चात् पनि स्थानीय निकायलाई केन्द्रीय सरकारको अनुदान उल्लेखनीय रूपमा बढेको छ। तर जनप्रतिनिधि नहुँदा स्थानीय श्रोत परिचालन कमजोर भएको छ।

छ. जनप्रतिनिधिको अभाव हुँदा स्थानीय निकायको स्रोत, साधन र प्रशासनिक पहुँचमा स्थानीय खातापिता र चल्ताफिर्ता वर्गको प्रभुत्व बढेको छ। कर्मचारीहरूले पनि स्थानीय निकायको काम गर्दा विभिन्न शक्तिकेन्द्र, स्वार्थ समूह, उपल्लो तहको दबाब अत्याधिक झेल्नु परिरहेको छ।

ज. जनप्रतिनिधि नहुँदा अनावश्यक राजनीतिक हस्तक्षेप, राजनीतिक खिचातानी, स्रोतसाधनको दुरूपयोग, भ्रष्टाचार र आ-आफ्नै हित अनुकूल सार्वजनिक बजेटको बिनियोजन, बाहुबली संस्कृतिलाई प्रश्रय, दादागिरी, धाकधम्की, हिंसा बढिरहेका छन्। निर्णयहरू बारम्बार परिवर्तन गर्नुपर्ने अवस्था छ। यसले अस्थिरता बढाउँछ। विनियोजित बजेटसमेत खर्च गर्न नसक्ने प्रवृति बढाउँछ। त्यसैले न्यूनतम शर्तअनुरूपमा मापदन्ड पूरा गर्न नसक्दा स्थानीय निकायहरूको अनुदान कटौती भएको छ। जनगुनासा सुन्ने र समाधान गर्ने संयन्त्र निक्कै कमजोर छ। सार्वजनिक सूचना प्रणाली प्रभावकारी छैन।

झ. जनप्रतिनिधिविहीन अवस्थामा स्थानीय निकाय सञ्चालन गर्दा कर्मचारीहरू समेत असन्तुष्ट देखिएका छन्। उनीहरूले यथाशीघ्र स्थानीय निकायको निर्वाचन गराउन माग गर्दै आएका छन्। राजनीतिक दलहरूको बढ्दो सङ्ख्या, उनीहरूका आ-आफ्ना स्वार्थ र माग, सबै दलहरूलाई समान व्यवहार गर्न वा सन्तुलनमा राख्न कर्मचारीहरूले गर्नुपर्ने थप मेहनत, ठूला दलहरूसँग निकटता देखिएमा साना दलहरूमा उत्पन्न हुने प्रतिशोधको भावना वा ठूला दलहरू बीचका पूर्वाग्रहरूलाई सन्तुलन गर्न कर्मचारीहरूले अप्ठेरो भोगिरहेका छन्।

ञ. स्थानीय निकायका जनप्रतिनिधिहरूले स्थानीय जनसमुदाय र राष्ट्रिय शक्तिकेन्द्रहरू बीच मध्यस्थकर्ताको काम गर्दथे। जनसहभागिता र केन्द्रीय बजेट निकासा बीच तालमेल कायम हुन पुग्थ्यो। तर, अहिले स्थानीय मुद्दालाई केन्द्रीय मुद्दासँग जोड्ने वैधानिक भूमिका भएको मझौला नेतृत्व देशमा छैन। निर्वाचित जनप्रतिनिधिको अभावमा जनताले आफ्ना पीर, व्यथा र समस्याहरू केन्द्रसरकारसम्म पुऱ्याउन सक्ने मध्यस्थकर्ताको अभाव भोगिरहेका छन्।

विकल्पको खोजी

निर्वाचनको विकल्प निर्वाचन नै हो। निर्वाचन बाहेकका विकल्पहरूले निर्वाचन बराबरको महत्त्व राख्दैनन्। निर्वाचन बाहेक अन्य विकल्पहरूमा जाँदा सुशासन र जवाफदेहीता अझ कमजोर हुन्छ। सङ्घीयता र राज्यपुर्नसंरचनाको बहसलाई आधार बनाएर स्थानीयनिकायको निर्वाचन अनिश्चित समयका लागि अन्यौलमा र राखिनु हुँदैन। राज्यपुर्नसंरचना र स्थानीय निकाय निर्वाचनकाबीच सम्बन्ध छ। तर, यी एक अर्काका लागि सहयोगी हुन सक्दछन्। राज्यपुर्नसंरचना पछि मात्रै निर्वाचन गराउने हो भने यसले लामो समय लिन सक्छ। यतिलामो समय स्थानीय निकायलाई जनप्रतिनिधिविहीन अवस्थामा राखिरहनु राम्रो हुँदैन। यसले सुशासन र प्रभावकारी सेवाका लागि अन्य अनेकौँ जटिलताहरू थप्नेछ। यसर्थ केन्द्रीय राजनीतिका समस्या र मुद्दाहरूलाई स्थानीय निकाय निर्वाचनसँग जोडिनु हुँदैन। स्थानीय निकायको निर्वाचनले सङ्घीयताको आवश्यकतालाई कमजोर बनाउँदैन।

अर्कोतिर स्थानीय निकायको निर्वाचन गराएर पनि राष्ट्रिय राजनीतिक समस्याहरूलाई हल गर्दै जान सकिन्छ। आदिवासी, जनजाति, महिला, दलित तथा मधेसीलगायतका सीमान्तकृत समुदायले राज्य सन्चालनमा सहभागिता र भूमिका खोजिरहेका छन्। तसर्थ क्षेत्रीय आन्दोलन र शक्तिहरूले स्थानीय निकाय निर्वाचनलाई अवरोध गर्ने भन्दा उपयोग गर्नसक्ने सम्भावना बढी देखिन्छ। यसले समावेशी लोकतन्त्रलाई अझ बलियो बनाउँछ। स्थानीय निकायको सवाल राजनीतिक महत्त्वको सवाल हो। तर, यसमा जनताको नियमित सेवाप्रवाह, राज्यसँगको सम्बन्ध र अभिभावकत्व पनि जोडिन्छ। यसर्थ निर्वाचनलाई अनेकौँ बहानामा पर सार्न मिल्दैन। तत्काल निर्वाचन नै स्थानीय लोकतन्त्र र सुशासन बहालीको सर्वोत्तम विकल्प हो।

त्यसो त स्थानीय निकायको निर्वाचन गराउन खासै कानुनी जटिलताहरू पनि देखिँदैनन्। गाविस, जिविस तथा नगरपालिका ऐन तथा कार्यविधि-०४८ र सम्बन्धित अध्यादेश ०५४ स्थानीय स्वायत्त शासन ऐन ०५५ र नियमावली ०५६ क्रियाशील अवस्थामा रहेका कारण निर्वाचन सम्भव छ। प्रजातन्त्रकालका नियमहरू हुन् भनेर छोइछिटो गर्नुभन्दा यसलाई रचनात्मक प्रयोग गर्नु बुद्धिमानी हुन्छ। कतिपय कानुनी उल्झनहरू राजनीतिक सहमतिमा समाधान गर्ने अभ्यास विगतमा पनि गरिएकै हो। गणतन्त्र स्थापनापश्चात् नेपाल सरकारले स्थानीय निकायको विकास बजेट र अनुदानलाई निरन्तर बृद्धि गरिरहेको छ। तर, जनप्रतिनिधिको अभावमा जवाफदेही स्थानीय शासन व्यवस्था कमजोर छ। यसै कारण स्थानीय निकायमा आज सुशासन, पारदर्शिता, आर्थिक अनुसाशन र विधिको शासन सङ्कटमा छ। यो अवस्थालाई लामो समयसम्म राखिरहनु स्थानीय लोकतन्त्रका लागि फाइदाजनक हुँदैन। जनताका आधारभूत अधिकार र सम्बृद्धिका प्राथमिक अपेक्षाहरूलाई कार्यान्वयन गर्न स्थानीय निकायको निर्वाचन अनिवार्य छ।

dahal.keshab@gmail.com

१

२

३

४

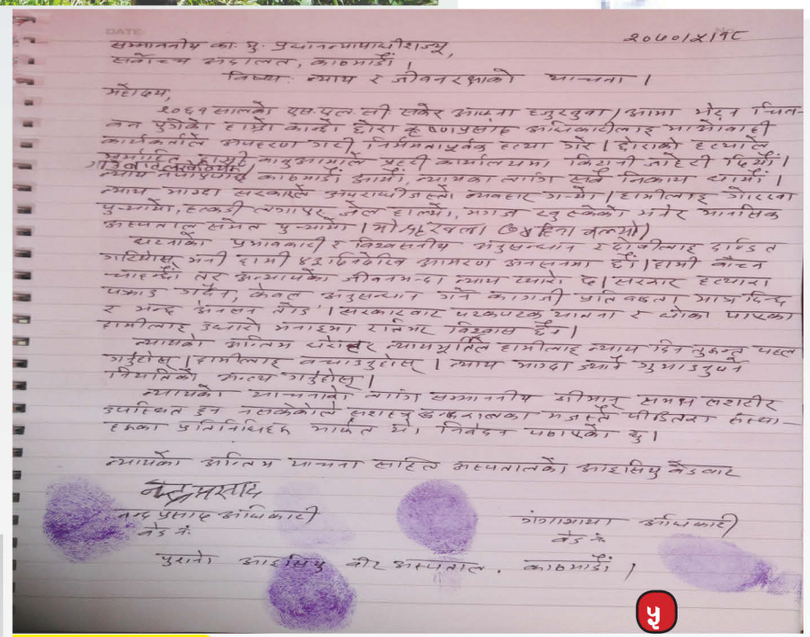

२०७०।४।१८

सम्मानीय का.मु. प्रधानन्यायाधीशज्यू,
सर्वोच्च अदालत, काठमाडौं ।

विषय: न्याय र जीवनरक्षाको याचना ।

महोदय,

२०६१ सालको एक पुस ली सकेर आएका हजुरबुवा/आमा भैंसे चितवन पुरीको हाम्रो कान्छो छोरा कृष्णप्रसाद अधिकारीलाई माओवादी कार्यकर्ताले अपहरण गरी निर्ममतापूर्वक हत्या गरे । छोराको हत्याले मर्माहत राज्य कानुनमाथि पूर्ण कार्यान्वयन गरिएमा सोही दिनदेखि [illegible] काठमाडौं आएर, न्यायका लागि सबै निकाय धाएँ । न्याय माग्दा सरकारले अपराधीजस्तो मनहाट गऱ्यो । हामीलाई जोरले पुऱ्याएर, हत्कडी लगाएर जेल हाल्यो, माओ दुष्टकोको अगाडि मानसिक कष्टबाट समेत पुऱ्याएर । [illegible]

छोराको प्रभावकारी र विश्वसनीय अनुसन्धान हुनुपर्नेमा दाइजिलाई दोषित गरियोस् भनी हामी ४ जुन दिनदेखि आमरण अनशनमा छौं । हामी बाँच्न चाहन्छौं तर हामीको जीवनभन्दा न्याय प्यारो छ । सरकार हत्यारा पक्राउ गर्नेमा, केवल अनुसन्धान गर्ने काममा प्रतिबद्धता जाहेर गर्न र अन्त अनशन तोड । सरकारबाट परकपटको आश्वासन र धोका पाएका हामीलाई छोराको अनाथ राजनीति विश्वास छैन ।

न्यायको अन्तिम चोटहर आमयुर्दिले हामीलाई न्याय दिन तुरुन्त पहल गर्नुहोस् । हामीलाई बचाउनुहोस् । न्याय माग्दा आएर अमाउनुबन्न पर्मानिको, रक्षा गर्नुहोस् ।

न्यायको याचनाको लागि सम्माननीय श्रीमान् समक्ष लडाकीर उपस्थित इन नलकेको [illegible] हकका प्रतिनिधित्व गर्नुपर्ने पीडितहरु हौं । निवेदन पठाएको छु ।

आपको अन्तिम याचना साहित कष्पतालको आइसियु बेडबाट

नन्दप्रसाद
नन्द प्रसाद अधिकारी
बेड नं.

गंगामाया अधिकारी
बेड नं.

पुराने आइसियु वीर अस्पताल, काठमाडौं ।

५

६

७

फोटो क्याप्सन

(१) गोर्खा फुजेल गाविस- ७ स्थित कृष्णप्रसाद अधिकारीको घर।

(२) तत्कालीन नेकपा माओवादीद्वारा हत्या गरिएका कृष्णप्रसाद अधिकारी।

(३) आफ्नो छोराको हत्यारालाई कारबाहीको माग गर्दै बालुवाटारमा अनशनमा बसेका अधिकारी दम्पति।

(४) चितवनमा रहेकी हजुरआमा नाति कृष्णप्रसाद अधिकारीको फोटो हेरेर बिलौना गर्दै।

(५) तत्कालीन का.मु. प्रधानन्यायाधीशलाई वीर अस्पतालको आईसियूबाट अधिकारी दम्पतिले न्याय र जीवन रक्षाको याचना गरिएको पत्र।

(६) अधिकारी दम्पतिले गरेको आमरण अनशनको सय दिनको दिन सरकारको ध्यानाकर्षण गराउदै मानव अधिकार रक्षक र नागरिक समाजका सदस्यहरू।

(७) अनशनको साथसाथै वीर अस्पतालमा उपचारको क्रममा स्वास्थ्य अवस्थाको जानकारी लिँदै इन्सेकका कृष्ण गौतम।

(फोटो : विमलचन्द्र शर्मा, सावित्री सापकोटा, विवेक ढुङ्गाना र सुदीप कैनी)

न्याय प्राप्तिका लागि एक दशक लामो सङ्घर्षयात्रा

– विमलचन्द्र शर्मा

आफ्ना छोराका हत्यारालाई कारबाहीको माग गर्दै गोरखा फुजेल गाविस- ७ का नन्दप्रसाद अधिकारी र उनकी पत्नी गङ्गामाया अधिकारीले सङ्घर्ष सुरु गरेको एक दशक पुग्न लागेको छ। आफ्ना कान्छा छोरा कृष्णप्रसाद अधिकारीका हत्यारालाई कारबाहीको माग गर्दै ०६५ माघ २२ गतेदेखि गोरखा तथा काठमाडौंका विभिन्न स्थानमा उनीहरू अनशन बस्दै आएका थिए। मानवअधिकारकर्मी एवम् नागरिक समाजका अगुवाहरूको रोहबरमा प्रधानमन्त्री कार्यालयका सचिव कृष्णहरि बास्कोटासँग तीनबुँदे लिखित सहमति भएपछि ०७० भदौ २३ गते बिहान उनीहरूले अनशन तोडेका थिए। तर, आरोपितहरूलाई कारबाही नभएको भन्दै उनीहरू ०७० कात्तिक ७ गतेदेखि पुनः आमरण अनशनमा बस्दै आएका छन्। वीर अस्पतालमा राखिएको अवस्थामा समेत उनीहरू अनशनरत रहेका छन्।

अधिकारी परिवारको झण्डै एक दशक लामो सङ्घर्षपछि अभियुक्तहरु विरुद्ध सर्वस्वसहित जन्मकैदको माग गर्दै सरकारले चितवन जिल्ला अदालतमा ०७० चैत ३० गते मुद्दा दायर गरेको छ। गिरफ्तार गरिएका अभियुक्तहरूलाई तारेखमा रिहा गरेको भन्दै उनीहरू अनशन तोड्न सहमत भएका छैनन् ।

अधिकारी दम्पत्तिका कान्छा छोरा कृष्णप्रसाद अधिकारीको चितवन रत्ननगर नपा-८ मा आफ्ना हजुरबुबालाई भेट्न गएका बखत माओवादी कार्यकर्ताले अपहरण गरी वीभत्स तवरले हत्या गरेका थिए।

सत्य निरूपण आयोग र यसका चुनौती

■ डा. गजेन्द्र अर्याल

सन् १९९६ देखि २००६ सम्म चलेको सशस्त्र द्वन्द्वलाई विवेकपूर्ण टुङ्गोमा पुऱ्याई शान्तिलाई दिगो रूपमा संस्थागत गर्नुपर्ने ऐतिहासिक चुनौतीपूर्ण समयमा नेपाली समाज गुज्रिरहेको छ। दश वर्षसम्म चलेको द्वन्द्वका कारण मात्रै १३ हजार भन्दा बढी व्यक्तिहरूको ज्यान गयो भने झण्डै १ हजार जना बेपत्ता पारिएका छन्। एक दशक लामो सशस्त्र विद्रोहको अन्त्य गरी दिगो शान्ति स्थापना गर्ने उद्देश्यले नेपाल सरकार र तत्कालीन नेकपा (माओवादी) बीच भएको शान्ति सम्झौताको भावना बमोजिम अन्तरिम संविधान-२०६३ जारी भएको हो। अन्तरिम संविधानले सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रको स्थापना गरी कानुनी शासन र जवाफदेहिताको संस्कृति विकास गर्नको लागि उच्चस्तरीय सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने एवम् द्वन्द्वका क्रममा बेपत्ता पारिएका नागरिकहरूको बारेमा सत्य-तथ्य पत्ता लगाउने कुरालाई राज्यको दायित्वको रूपमा स्थापित गरेको छ। अन्तरिम संविधान र शान्ति सम्झौतामा व्यवस्था भएअनुसार नै नेपाल सरकारले सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग गठन गर्ने र बेपत्ता पार्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको छुट्टाछुट्टै विधेयक संसद्मा पेश गऱ्यो। तर उक्त विधेयक माथि छलफल हुन नपाउँदै व्यवस्थापिका संसद्को विघटन भयो। यसै सम्बन्धमा नेपाल सरकार मन्त्रिपरिषद्ले संसद्मा पेश भएको छुट्टाछुट्टै विधेयकलाई एउटै विधेयकको रूपमा 'बेपत्ता भएका व्यक्ति को छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश, २०६९ नाम दिई २०६९ फागुन ३० गते राष्ट्रपति समक्ष पेश गरेको अवस्थामा उक्त विधेयक २०६९ चैत १ गते राष्ट्रपतिद्वारा प्रमाणित गरी जारी गरियो। तर उक्त विधेयक कार्यान्वयनको स्थितिमा आउन नपाउँदै सर्वोच्च अदालतको २०७० साल पौष १८ गतेको फैसला मार्फत उक्त अध्यादेश संविधान र न्यायको सिद्धान्त सङ्गत नदेखिएको र यसले गम्भीर न्यायिक तथा संवैधानिक प्रश्नहरू खडा गरेको भनी यथावस्थामा उक्त अध्यादेश जारी नगर्न नेपाल सरकारको नाममा परमादेश जारी गरेको थियो। उक्त आदेशपछि यस विषयमा लामो विवाद र छलफल भयो जसको परिणाम सर्वोच्च अदालतको मार्गनिर्देशन, विस्तृत शान्ति सम्झौताको भावना, सम्बन्धित सरोकार वाला, दल र विज्ञहरूको सुझावको आधारमा सङ्क्रमणकालीन न्याय व्यवस्थापनका लागि दुई छुट्टाछुट्टै आयोग गठन गर्न मन्त्रिपरिषद्ले संसद्मा २०७० साल चैत्र २६ गते विधेयक पेश गरेको छ। एउटै विधेयकमा दुई आयोग गठन गर्ने प्रस्ताव गरिएको छ।

बेपत्ता भएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको अध्यादेश, पेश गर्दाको समयदेखि नै विवादित रह्यो। राजनीतिक मामला हेर्ने राष्ट्रसङ्घीय उपमहासचिव जेप फेल्टम्यानले पनि उक्त विधेयक मानवअधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता अनुकूल नरहेको भन्दै आपत्ति जनाएका थिए। 'आममाफी सिफारिस गर्न सकिने' र पीडित पक्षसँग सहमति नलिई 'मेलमिलाप गराउन सकिने' प्राबधानको राष्ट्रसङ्घीय मानवअधिकार उच्चायुक्त नाभी पिल्लेले पनि विरोध गरेकी थिइन्। राष्ट्रियस्तरमा पनि यस विधेयकको विषयमा व्यापक छलफलको आवश्यकता थियो। अघिल्लो समयमा यस विषयमा मानवअधिकार समुदायबाट विभिन्न तहमा छलफल गरिए तापनि पछिल्लो चरणमा त्यसो हुन सकेन। सङ्क्रमणकालीन न्याय व्यवस्थापनका लागि बन्ने आयोगका औचित्य माथि सबैतिरबाट चिन्ता र चुनौतीका आवाजहरू सुनिदै आएको छ। स्वतन्त्र, सक्षम र निष्पक्ष आयोगले दण्डहीनतालाई प्रश्रय दिने गरी मानव अधिकार वा मानवीय कानुन उल्लङ्घनका गम्भीर घटनाहरूमा समेत क्षमादान र फौजदारी जवाफदेहिताबाट उन्मुक्ति दिन्छ कि भन्ने शङ्का र अनुमान सबैको चासोको विषय बन्न पुगेको छ।

सङ्क्रमणकालीन न्यायको अन्तर्राष्ट्रिय अनुभव र अभ्यासहरू हेर्ने हो भने तीस भन्दा बढी राष्ट्रहरूमा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगहरू गठन भइसकेका छन्। सन् १९७४ देखि २००७ सम्म मात्र पनि २८ ओटा देशहरूमा कम्तिमा ३२ ओटा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगहरू स्थापना भइसकेका छन्। अझ यसमा आधा भन्दा बढी आयोगहरू त बितेका १० देखि १५ वर्षका अवधिमा स्थापना भएका हुन्। ती मध्ये धेरैजसो आयोग ल्याटिन अमेरिका र अफ्रिकामा गठन भएका आयोगहरू हुन्। विशेषगरी दक्षिण अफ्रिकामा सन् १९९५ बनेको सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोग वर्तमान विश्व सामु उदाहरणीय आयोगको रूपमा रहँदै आएको छ। दक्षिण अफ्रिकामा सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रको निरूपणमा स्थापित आयोगले द्वन्द्वकालीन घटनाहरूको सम्बोधन गर्ने क्रममा पीडक र पीडित लगायत अन्य पक्षहरूलाई समेत एउटै स्थानमा भेला गराई सरकारी सञ्चारमाध्यमबाट प्रत्यक्ष प्रसारण गर्ने गरी सार्वजनिक सुनुवाई आयोजना गऱ्यो र पीडितलाई आफ्नो पीडा पोख्ने अवसर दियो। जसअनुसार, पीडितहरूको पीडा र बेदनाको आँशुसँगै सम्पूर्ण समारोहस्थल नै भावविह्वल हुन पुग्यो। यस्तो अवस्थामा गम्भीर अपराधमा संलग्न अपराधीहरूले आयोगका प्रतिनिधि, पीडितका परिवारजन तथा उनीहरूका कानुनी सल्लाहकारहरूका अगाडि आफ्नो जवाफदेहिता कबुल गरी आफैँले आफूलाई सजायको माग गरेका थिए। हुनत दक्षिण अफ्रिकी आयोगलाई क्षमादान वा आममाफी दिन सक्नेसम्मको अधिकार प्रदान गरिएको थियो जसले राजनीतिक निरूपणमा विगतका गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घन सम्बन्धी अपराधहरूमा संलग्न अपराधीहरूले आफ्नो गल्ती स्वीकार गरेमा माफीसमेत दिन सक्थ्यो। तर, दक्षिण अफ्रिकी आयोगले अङ्गीकार गरेको माफी सम्बन्धी व्यवस्थाले कानुनी शासनलाई पालना गर्ने उच्चतम् चाहनाको सबालमा भने प्रश्न उठाएको छ। हुनत कुनै पनि मुलुकले आफ्नो स्थानीय परिवेश र आवश्यकता अनुसार नै यस किसिमका आयोगहरू गठन गर्ने हो। कुनै एउटा मुलुकमा भएको कुनै मोडल विश्वव्यापी स्वरूपको हुन सक्दैन। तर, जुनसुकै स्वरूपको भए पनि सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगको काम भनेको सामाजिक, आर्थिक एवम् राजनीतिक

संस्कारलाई पुर्नसंरचना गर्नु तथा द्वन्द्वरत मुलुकको विगत र भविष्यलाई जोड्ने मनोवैज्ञानिक पुलको काम गर्नु हो।

नेपालको सन्दर्भमा शान्ति सम्झौता भएको यति समय बितिसक्दा पनि अन्तरिम संविधान र शान्ति सम्झौताले कल्पना गरेअनुसार द्वन्द्वकालीन घटनाहरूलाई सम्बोधन गर्ने गरी कुनै पनि आयोगको गठन हुन नसक्नु चिन्ताको विषय रहदै आएको छ। एकातिर सत्यनिरूपण आयोग नबन्ने र अर्कोतिर द्वन्द्वकालीन घटनाहरू एक एक गर्दै बाहिर आयो भने यसले न्यायिक किनारा पाउनुको साटो सङ्क्रमणकालीन अस्थिरता बढ्ने मात्र होइन यसले नयाँखाले द्वन्द्व सृजना हुने खतरा समेत उत्पन्न हुन जाने देखिन्छ। गोरखा फुजेलका कृष्णप्रसाद अधिकारीको हत्यामा संलग्न देखिएका दोषीमाथि कारबाही कुन ढङ्गले गर्ने भन्ने विषयको बहस यसैको उदाहरणको रूपमा दिन सकिन्छ। त्यसैले त्यस्तो हुन नदिन सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्रहरू यथाशक्य छिटो गठन गरिनु आवश्यक छ। हरेक व्यक्तिको जीवन, स्वतन्त्रता र मर्यादाको संरक्षण सुनिश्चित गर्नु राज्यको दायित्व हो। व्यक्तिको व्यक्तिगत स्वतन्त्रता र सुरक्षा, कानुनी उपचार को अधिकार लगायत मौलिक तथा आधारभूत मानव अधिकारको उल्लङ्घन जस्ता घटनाहरू फौजदारी अपराध अर्न्तगत पर्ने अपराधहरू हुन्। त्यसैले द्वन्द्वकालमा भएका जुनसुकै गैरराजनीतिक प्रकृतिका अपराधहरूलाई अब बन्ने आयोगले द्वन्द्वसम्बन्धित घटनाको नाममा उन्मुक्ति दिनु हुँदैन। तत्काल घटित अपराधहरूका सम्बन्धमा तत्कालको परिस्थितिले अनुसन्धान हुन नसकेको भए पनि फौजदारी कानुनले उन्मुक्ति दिएको हो भनेर त्यसै छाड्नु हुँदैन। सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा अपराधको राजनीतिकरण व्यापक ढङ्गले भएकोले व्यवस्थापनको हिसाबले त्यस किसिमका अपराधहरूको सम्बोधन गर्न त्यति सजिलो पक्कै पनि छैन। आपराधिक मनसायले द्वन्द्वकालमा गरिएका घटनाहरू द्वन्द्वका क्रममा भएका घटनाहरू भनेर परिभाषित गर्न मिल्दैन। त्यसैले अब बन्ने आयोगले द्वन्द्वकालमा भएका र ाजनीतिक प्रकृतिका र आपराधिक मनसायले गरिएका घटनाहरू छुट्याई अनुसन्धान गर्नु पर्ने हुन्छ। आपराधिक मनसायले गरिएका घटनाहरूलाई फौजदारी कानुन अनुरूप कारबाही गर्न सम्बन्धित निकायमा सिफारिस गर्नु पर्दछ। त्यस्ता घटनाहरू द्वन्द्वसँग सम्बन्धित छ भन्ने देखिएमा मात्र सङ्क्रमणकालीन अन्य उपाय वा न्याय अनुसार त्यसको सम्बोधन गर्नु पर्दछ। अन्यथा विशुद्ध आपराधिक घटनाहरूलाई सत्य निरूपण वा मेलमिलाप आयोगले सम्बोधन गर्ने विषयवस्तु बनाउनु हुँदैन। मेलमिलाप र क्षमादानको नाममा गम्भीर प्रकृतिका अपराधहरूमा पीडित पक्षको सहमति मात्रले पनि अपराधीलाई अपराधबाट उन्मुक्ति दिने अभ्यास पनि अँगाल्नु उचित हुँदैन। गम्भीर किसिमका अपराध र मानवअधिकार तथा मानवीय कानुन उल्लङ्घनका घटनाहरूलाई जबरजस्ती राजनीतिक द्वन्द्वसँग जोडेर क्षमादान गर्दा दण्डहीनताले प्रश्रय पाउँछ र कानुनी र ाज्यको आदर्श ओझेलमा पर्न जान्छ। गम्भीर अपराधका पीडितहरूले स्वतन्त्र र सक्षम निकायबाट प्रभावकारी न्याय पाउने अधिकार लाई कुण्ठित गरी सबै प्रकृतिका अपराधहरूमा क्षमादान हुने गरी आयोगलाई अनियन्त्रित अधिकार पनि दिनु हुँदैन। सङ्क्रमणकालीन अवस्थामा द्वन्द्वकालका घटनाहरूको समग्रतामा मूल्याङ्कन गरी रणनीतिक उपचार गर्ने दृष्टिकोण आयोगले बनाउनु पर्दछ, जसले अपराध अनुसन्धान र अपराधीलाई कारबाही गर्ने विविध पक्षहरूको अध्ययन गरी सबै काम कारबाहीहरू प्रभावकारी ढङ्गले सुनिश्चित गर्न सकियोस्। द्वन्द्वकालमा भएका मानवअधिकार र मानवीय कानुन उल्लङ्घनका गम्भीर अपराधहरूको न्यायोचित ढङ्गले सम्बोधन गर्ने, त्यस्ता खालका अपराधहरू पुनः दोहोरिन नदिने, पीडितमा सुरक्षा र आत्मसम्मानको भाव जागृत गराउने, घटनाहरूलाई यथार्थपरक ढङ्गले अभिलेख राख्ने र राष्ट्रिय मेलमिलापको वातावरण सृजना गरी कानुनी राज्यको पुर्नस्थापना गरी दिगो शान्तिको स्थापना गराउन स्वस्थ वातावरणको बिजारोपण गर्ने काम आयोगको हो। र, यस किसिमको काम गर्नको लागि आयोग चुक्नु हुँदैन। द्वन्द्वको सैद्धान्तिक कारणसँग सहमत भई कुनै पक्षबाट द्वन्द्वसँग सम्बन्धित घटनामा संलग्न हुनु एउटा कुरा हो तर, द्वन्द्वमार्फत परिवर्तन ल्याउने वा द्वन्द्व दबाउने अनि समाधान गर्ने नाममा गम्भीर खालका क्रियाकलापहरूलाई आयोगले कदापि छुट दिनु वा छुट दिनको लागि कसै समक्ष सिफारिस गर्नु पनि हुँदैन। जो कसैले पनि समाजलाई परिवर्तन वा अग्रगति दिने प्रयास मात्र गर्दछ भने उसले सभ्य उपायहरूको अवलम्बन गर्नु पर्दछ। अन्यथा अपराधको बाटोबाट परिवर्तन ल्याउने चेष्टा गर्नु न्यायोचित हुनै सक्दैन।

नेपाल आफैँ अन्तर्राष्ट्रिय समुदायको सदस्य राष्ट्र हो। सदस्य राष्ट्रको नाताले नेपालले हालसम्म दर्जनौँ अन्तर्राष्ट्रिय सन्धि, सम्झौता र अभिसन्धिहरूमा हस्ताक्षर गरी पक्षराष्ट्र बनिसकेको छ। त्यसैले अन्तर्राष्ट्रिय समुदायबाट नएक्लिन पनि शान्ति सम्झौता र अन्तरिम संविधानले सुनिश्चत गरेको सङ्क्रमणकालीन न्यायिक संयन्त्र गठनको प्रतिबद्धताबाट नेपाल पन्छिन सक्दैन। अन्तर्राष्ट्रिय कानुन अर्न्तगतका अपराधहरूको अनुसन्धान गरी सत्य तथ्य पत्ता लगाउने, पीडकलाई दण्डित गरी न्यायको परिधिभित्र ल्याउने र पीडितलाई उचित क्षतिपूर्ति दिई कानूनी उपचार दिने काम अब बन्ने आयो गको हो। यस्तो अवस्थामा मानवअधिकार तथा मानवीय कानुनको गम्भीर उल्लङ्घन जस्ता अपराधमा विश्वव्यापी क्षेत्राधिकार लागु हुने र त्यस्ता अपराधमा संलग्न अपराधीहरूलाई पश्चात्दर्शी कानुन बनाएर भए पनि काराबाही गर्नु पर्दछ। र, यस सम्बन्धमा मानव अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कानुनमा सिद्धान्त विकसित भइसकेको पनि छ। विशेषगरी फौजदारी प्रकृतिका मानवअधिकारको उल्लङ्घन जस्तै मानवता विरूद्धको अपराध, युद्ध अपराध, जातीय हत्या, यातना, जबरजस्ती बेपत्ता, र बलात्कार जस्ता गम्भीर प्रकृतिका अपराधहरूमा संलग्न दोषीहरूलाई कारबाही गर्न सम्बन्धित राज्य सक्षम नभएको अवस्थामा विश्वव्यापी क्षेत्राधिकारको प्रयोग हुन जान्छ। राष्ट्रसङ्घ उच्च आयुक्तको कार्यालयले नेपाल द्वन्द्व प्रतिवेदन २०१२ सार्वजनिक गरिसकेको छ। त्यसमा उसले नेपालमा युद्ध अपराध भयो र मानवता विरोधी अपराध भयो भनेर किटान गरेको छ। त्यस्ता अपराधमा संलग्नलाई नेपालमा कारबाही गरिएन भने पनि ती अपराधीहरूले अपराधबाट उन्मुक्ति पाउँदैनन्। न्यायको अन्तर्राष्ट्रिय अभ्यास र न्यायिक प्रक्रिया हुन्छ। बहालवाला कर्णेल कुमार लामालाई बेलायत सरकारले गिरफ्तार गर्दा यही विश्वव्यापी क्षेत्राधिकार आकर्षित भएको हो। बेलायत सरकारले उनलाई दुईजना मान्छेहरूलाई यातना दिएको भन्ने आरोप लगाएको छ। त्यसै कारणले यस किसिमका गम्भीर अपराधमा संलग्न व्यक्तिहरूलाई कानुनको दायरा भित्र ल्याउन विद्यमान कानुन अपर्याप्त छ भने नयाँ कानुन समेत निर्माण गरी दण्डहीनताको अन्त्य गर्नु पर्दछ। अब नेपालले मानवता विरूद्धको अपराध, युद्ध अपराध, जातीय हत्या, यातना, जबरजस्ती बेपत्ता, र बलात्कार जस्ता घटनालाई अपराधको रूपमा परिभाषित गरेर कानुन बनाउनु पर्दछ। गैरन्यायिक हत्याका विषयमा कारबाही गर्ने कानुन बनाई सकेर यी गम्भीर अपराधहरूमा क्षमादान नदिने गरी सत्य निरूपण आयोगले काम गर्नु पर्दछ र यो चुनौतीको सामना गर्नसके मात्रै अब बन्ने आयोगको सार्थकता प्रमाणित हुनेछ।

सङ्क्रमणकालीन न्याय: साक्षी सुरक्षाको सवाल

■ अधिवक्ता वि. पी. अधिकारी

विषय

पुन: भएको संविधानसभा निर्वाचनपश्चात् एक वर्षभित्रै नयाँ संविधान निर्माण गरी तरल शान्ति प्रक्रियालाई सुरक्षित अवतरण गराउने र समाजमा दिगो शान्ति र मेलमिलापका साथ सम्वृद्ध राष्ट्र निर्माण गर्ने मूल राजनीतिक एजेण्डाका साथ मुलुक अग्रगामी दिशातर्फ लम्कने प्रयास गरिरहेको छ। तर, यसको लागि विस्तृत शान्ति सम्झौता तथा नेपालको अन्तरिम संविधान २०६३ ले अङ्गीकार गरेको महत्वपूर्ण पाटो "सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोग" र "बेपत्तासम्बन्धी छानबिन आयोग" को निस्पक्ष, पारदर्शी, अन्तर्राष्ट्रिय मूल्य र मान्यता एवम् नेपाल पक्ष राष्ट्र भएका विभिन्न अन्तर्राष्ट्रिय महासन्धिहरूको प्रावधानहरूलाई समेत अङ्गीकार गरी द्वन्द्वका घाउहरूलाई उचित र प्रभावकारी ढङ्गले मलम लगाउन सकिएन भने मुलुकले लिन खोजेको अग्रगामी छलाङ् बीचैमा तुहिने छ।

मानवअधिकार उल्लङ्घन र ज्यादतीका घटनाहरूको छानबिन हुने कुरामा आम पीडित, तिनका परिवार र नातेदारलाई आश्वस्त बनाउने कुनै ठोस राजनीतिक प्रतिबद्धता हालसम्म सार्वजनिक भएको छैन। राजनीतिक रूपान्तरणसँगै शक्ति सन्तुलनको होडबाजीमा मोलतोल गरिने क्रममा सङ्क्रमणकालीन न्यायमा सौदाबाजी हुने सम्भावना प्रबल बन्दै गएको छ भने विगतमा झैँ अस्वस्थ प्रतिस्पर्धा दोहोरिने स्थिति पनि उत्तिकै सृजना भएको छ।

मानवअधिकारको गम्भीर उल्लङ्घन गर्ने, मानवीय कानूनको बर्खिलाप युद्ध अपराध एवम् मानवता विरुद्धको अपराधमा संलग्न हुने, आम हत्या एवम् जातीय सफाइमा संलग्न अपराधीहरूलाई कुनै पनि हालतमा छुट दिइनु हुँदैन भन्ने विश्वव्यापी मान्यतालाई हामीले पनि अङ्गीकार गर्नु सक्नुपर्छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायको संयन्त्र र संरचना कस्तो निर्माण गर्ने भन्ने विषयमा पीडितहरूसमेत सम्मिलित थप बृहत् समावेशी राष्ट्रिय बहसको जरुरी छ। सङ्क्रमणकालीन न्याय पीडित र पीडकसँग सम्बिन्धत हुने भएकाले यसमा पीडित पक्षलाई अलग्याएर सत्यको खोजी गर्न थालियो पक्कै पनि यसले राम्रो नजिता हासिल गर्न सक्दैन। द्वन्द्वका क्रममा भएका गम्भीर मानव अधिकारका उल्लङ्घनकर्ताहरूलाई आम माफी दिने वा कस्तो खालको कारबाही अगाडि बढाउने र समाजमा कसरी समायोजन गरी पुन: दर्बिलो समाज निर्माण गर्ने भन्ने विषय पीडित र पीडितका निकटतम सम्बन्धित विषय हुन्। यदि पीडितले पीडकलाई पहिचान गरी पीडकले सही तरिकाले आफ्नो गल्तीको क्षयाचना गरी पश्चाताप गरेको खण्डमा पीडितले माफी दिन समेत सक्दछ। यदि यसो गरियो भने समाजमा दुवै पक्षको पुनर्मिलन हुन्छ र नयाँ समाजको निर्माण हुन जान्छ। तर, पीडित बिना वा पीडितको सहमति बिना आममाफी दिने कार्यको थालनी गरियो भने यसले पुन: द्वन्द्व निम्त्याउने मात्रै होइन पीडित झन् पीडित हुन सक्ने बलियो सम्भावना रहन्छ किनभने पीडकले पुन: रिस साँध्न सक्ने सम्भावनालाई हामीले नकार्नु हुँदैन।

संरक्षणका प्रश्न

सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्रको स्थापना विगतको द्वन्द्वको अवधिका घटनाहरूको छानबिन गर्ने उद्देश्यले भएको हुन्छ। घटनाहरू भएको प्राय: लामो समयपश्चात ती संयन्त्रहरूको स्थापना हुने भएकाले त्यस्ता घटनाको सत्य तथ्यको जानकारी प्राप्त गर्ने सबैभन्दा आधिकारिक स्रोत साक्षी हुन्छ। द्वन्द्वका पीडित साक्षीहरू अदालत लगायत सङ्क्रमणकालीन न्याय संयन्त्रहरूमा उपस्थित भई भयरहित तवरले आफ्ना कुराहरू भन्न सक्ने वातावरणको निर्माण गर्न सकिएको खण्डमा मात्र घटनाको तथ्य पत्ता लगाउन सकिन्छ र पीडकलाई न्यायिक दायरामा ल्याउन सकिन्छ। यदि साक्षी एवम् पीडितहरूको उचित खालको संरक्षण संयन्त्रको निर्माण गर्न सकिएन भने भोलिका दिनमा आउने सक्ने खतरा एवं पीडा माथि झन पीडा थपिने भयले घटनाका साक्षीहरूले सत्य कुरा बाहिर ल्याउन सक्दैनन्। द्वन्द्वमा संलग्न व्यक्तिहरू तथा जघन्य मानवअधिकार उल्लङ्घनकर्ताहरू अझै पनि राज्यको प्रमुख पदमा आसन्न रहेको कुरा जगजाहेर छ। राष्ट्रिय तथा अन्तर र्राष्ट्रिय स्तरमै चर्चाको विषय बनेका गम्भीर मानव अधिकार उल्लङ्घनको आरोप लागेको व्यक्ति सम्मिलत संरक्षण संयन्त्र बनाइने हो भने हामीले परिकल्पना गरेको सत्यको खोजी तथा निरुपण गर्न असम्भव हुन्छ , तसर्थ, साक्षी संरक्षण सम्बन्धी एक स्वतन्त्र, र विश्वसनीय निकाय गठन गरी पीडित तथा साक्षीलाई उनीहरूको पूर्णरूपमा सुरक्षाको प्रत्याभूति गरिएको सुनिश्चित पारिनुपर्दछ। यसका अलावा पीडित तथा साक्षीहरूले आफ्नो कुरा सहजरूपमा भन्न सक्ने र प्रभावकारी ढङ्गले प्रतिरक्षा गर्न सक्ने प्रयोजनका लागि उनीहरूको व्यक्तिगत परिचयात्मक विवरण गोप्य राख्ने, आवश्यकता अनुसार बन्द इजलासबाट सुनुवाइ हुने तथा श्रव्यदृश्यको माध्यमबाट दूर-सुनुवाइलगायतको व्यवस्था गरिनाले साक्षीहरूले आफ्ना मत निर्धक्क राख्न सक्ने र सत्यको पहिचान गर्न सहज हुने कुरातर्फ विचार हुनु पनि जरुरी छ।

अबको रणनीति

सङ्क्रमणकालीन न्यायको संयन्त्र बनाई ज्यादतीकर्ताहरूलाई सजाय दिने प्रक्रिया रातारात सम्भव छैन। तथापि "समयको अन्तराल न्यायको दुश्मन हुने" भएकाले यसका निम्ति द्रुत गतिमा जनमत तयार गर्ने र उचित समयमा उपयुक्त विधि तय गरी जवाफदेहिताको सुनिश्चित गर्ने राजनीतिक प्रतिबद्धता सार्वजनिक हुनु जरुरी छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायको विषय सनसनीपूर्ण नभई संवेदनशील विषय भएकोले यसमा एकपटक चुकेमा मुलुक पुन: अराजकताको दलदलमा फस्न गई कानूनी राजको सिद्धान्त तीब्र गतिमा स्खलनतर्फ जाने निश्चित छ। सत्यको खोजी गरी द्वन्द्वका घाउहरू पुर्न त्यति सहज सम्भव नहुन सक्छ। यसको लागि तीब्र राजनीतिक इच्छा शक्ति र साहशको जरुरी छ। मुलुकमा बढ्दै गएको दण्डहीनतालाई अन्त्य गर्ने इच्छा सबै राजनीतिक दलहरूमा बढ्दै गयो भने द्वन्द्वकालीन मुद्दाहरूलाई उचित र प्रभावकारी ढङ्गले सम्बोधन गर्न सकिन्छ। तर राजनीतिक दलहरू अहम्मा फस्ने हो भने सत्य निरुपणको नाममा मुलुकमा अर्को द्वन्द्व शुरु नहोला भन्न सकिँदैन। सत्य निरुपण भनेको "आँखाको बदला आँखा" र "खुनको बदला खुन" होइन भन्ने मर्मलाई सबैले बुझ्नु जरुरी छ। सत्यको खोजी गर्दा एकआध कहीँ कतै कसैलाई मर्का नपर्ला भन्न सकिँदैन तर, त्यस्ता खालका घटनाहरूलाई राजनीतिक एवम् सामाजिक तबरले मिलाउन सकिएन र राजनीतिक रङ्ग दिने कोसिस गरियो भने कोही कतै पनि बाँकी रहने अवस्था हुँदैन, जसलेगर्दा मुलुक पुन: अर्को द्वन्द्वको भड्खालोतर्फ उन्मुख हुन पुग्दछ। तसर्थ हामी सबैको पहेदारी, साझेदारी यसैमा हुनु जरुरी छ। यो कुरा राजनीतिक दल, विभक्त नागरिक समाज, मानव अधिकार समुदाय सबैले राष्ट्रोन्नतिका लागि ग्रहण गर्नु अत्यावश्यक छ। पीडितहरूको मर्म र वेदनालाई न्यायपूर्ण ढङ्गले सम्बोधन गरेर अन्ततोगत्वा मेलमिलापको वातावरण सिर्जना गर्नु सङ्क्रमणकालीन न्यायको गन्तव्य हुनुपर्दछ।

(लेखक : इन्हुरेड इन्टरनेशनलका वकालत निर्देशक हुनुहुन्छ।)

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको मानवअधिकार

हाम्रो समाजको ठूलो समुदाय अझै पनि गरिबी र अन्यायको चपेटामा जीवन बिताउन बाध्य छ। खासगरी महिला, बालबालिका, दलित, मधेसी र हिमाली क्षेत्रका सुविधाविहीन आदिवासी जनजातिहरूलगायत् पिछडिएको समुदायलाई विकासको मुलधारमा समेट्न सकिएको छैन। त्यस्ता समुदायभित्र पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अवस्था अझै कमजोर रहेको छ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू हरेक समाजमा अत्यन्त पछाडि पारिएका सीमान्तकृत मानिसहरू मध्येमा पर्दछन्। अन्तर्राष्ट्रिय मानवअधिकार ढाँचाहरूले पनि सबैतिर मानिसहरूको जीवनमा परिवर्तन ल्याएको भए तापनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले त्यसको फाइदा लिन सकिरहेको देखिँदैन। मुलुकको मानवअधिकार तथा आर्थिक अवस्था जस्तोसुकै भए तापनि आफ्नो मानवअधिकारको सम्मान गराउने पङ्क्तिमा पनि सामान्यतया अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरू अन्तिममा उभिएका हुन्छन्। आत्मर्निभर भएर बाँच्नको लागि आवश्यक अवसरहरूबाट वञ्चित भएको कारण धेरैजसो अपाङ्ता भएका व्यक्तिहरू अरूको दया वा उपकारमा बाँच्नुपर्ने अवस्था अझै विद्यमान छ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको भावनालाई उचित कदर नगरिँदा र अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूमा भएको सीपको उचित उपयोग नहुँदा उनीहरूको अवस्था अझ गम्भीर हुन पुगेको छ। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पहिचानको समस्या रहिरहनु, अपाङ्गताको विषयलाई मानवअधिकारको दृष्टिकोणबाट नहेरिनु तथा नकारात्मक सोचले प्रश्रय पाइरहनु, भौतिक वातावरण, सुचना तथा सञ्चारको पहुँचमा कमी र कानुनी रूपबाट उनीहरूको हक अधिकार उचित रूपमा संरक्षण, सम्बर्द्धन र प्रदान नगरिदा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अवस्था जहाँको तहीँ रहेको देखिन्छ।

अपाङ्गताको सवालमा बनेको नेपालको पहिलो ऐन **अपाङ्ग संरक्षण तथा कल्याण ऐन** २०३९ जारी भए तापनि हालसम्म स्थानीयस्तरमा कार्यान्वयनमा आइरहेको देखिँदैन भने अर्कोतिर समय सापेक्ष ऐन कानुनलाई अधिकारको सवालबाट पुनर्लेखन गर्नुपर्ने गति पनि तदारुकताका साथ अगाडि बढ्न सकेन। अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले पूर्ण निःशुल्क र अपाङ्गता मैत्री शिक्षा तथा अपाङ्गता मैत्री पाठ्यक्रम प्राप्त गर्न सकिरहेका छैनन्। सर्वोच्च अदालतले २०६९ साउन ३० गते नेपाल सरकारका नाममा पूर्ण र अति अशक्त अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई पूर्ण सामाजिक सुरक्षा सहितको सहयोग उपलब्ध गराउन गरेको फैसलामाथि सरकारले तदरुकता नदेखाएको र बेइमानीप्रति अब यो सरकार सर्वोच्च अदालतको मानहानि मुद्दा खेप्नु शिवाय अरू केही उपाय बाँकी रहने छैन। लोकसेवा आयोग तथा शिक्षक सेवा आयोगका कक्षाहरूमा तयारी गर्ने पाठ्यक्रम पनि अपाङ्गता मैत्री बनाउनु जरुरी छ। नत्र भने पाँच प्रतिशतको आरक्षणको सुविधा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूले समान रूपमा उपभोग गर्न नपाइरहने अवस्था लम्बिन सक्छ। त्रिभुवन विश्वविद्यालयबाट पूर्ण सम्बन्धन प्राप्त शिक्षायलहरू बाहेक अधिकांश क्याम्पस तथा उच्च माध्यमिक विद्यालयहरूले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई सरकारले गरेको निःशुल्क शिक्षाको अधिकारलाई वेवास्ता गरी विभिन्न शीर्षकमा शुल्क असुल गरिरहेको प्रष्ट देखिन्छ भने कहीँ कतै छात्रवृत्ति नै निःशुल्क शिक्षाको अधिकार हो भन्ने गलत बुझाइले गर्दा छात्रवृत्ति सहितको निःशुल्क शिक्षाको अधिकार पाउने सुविधाबाट अधिकांश अपाङ्गता भएका विद्यार्थीहरू वञ्चित हुनुपरेको छ भने अर्कोतिर विद्यालयको भौतिक, सामाजिक तथा सांस्कृतिक वातावरण पूर्ण अपाङ्गता मैत्री नभइदिँदा कैयौँ अपाङ्गता भएका विद्यालय उमेरका बालबालिका शिक्षाको पारिलो घामबाट प्रत्यक्ष वञ्चित भइरहेका छन्।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अन्तर ाष्ट्रिय स्तरमै मानव अधिकारको अवस्थालाई सम्मान, संरक्षण र परिपूर्ति गर्नको निमित्त पक्ष र ाष्ट्रहरूलाई बाध्य बनाउन सन् २००६ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घको ६१ औँ महासभाबाट जारी गरिएको **अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धि– २००६** विश्वका अधिकांश राष्ट्रले महासन्धि र यसको स्वच्छिक आलेखमा हस्ताक्षर गरी अनुमोदन गरिसकेका छन्। त्यस्तै नेपालले ३ जनावरी २००८ मा हस्ताक्षर गरी २७ डिसेम्वर २००९ मा व्यवस्थापिका संसदबाट सर्वसम्मत अनुमोदन गरिसकेको छ। सन्धि अनुमोदन भइसकेपछि प्रस्तुत महासन्धिका प्रावधानहरूलाई घरेलुकृत गराउँदै आन्तरिकीकरण गराउनुपर्ने गति मन्द देखिएको छ। हुन त **अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका लागि भौतिक तथा सञ्चार सेवा निर्देशिका– २०६९** महासन्धिको धारा ९ लाई कार्यान्वयन गर्न आएको छ। यो स्वागत योग्य कुरा हो तर, यसको कार्यान्वयनको ढिलासुस्तिको सङ्केतले समग्र नागरिक समाज र अपाङ्गता जगतलाई चिन्तित तुल्याएको छ। पछिल्लो समयमा बनेका सार्वजनिक सरोकारका भवनहरू र सरकारी कार्यालयका भौतिक संरचनासम्म पनि अपाङ्गता मैत्री हुन नसक्नुले अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई नागरिकको रूपमा स्वीकार नगरेको हो कि भन्ने भान सृजना भएको छ।

अपाङ्गता भएका महिलाहरू धेरै हिंसामा परेको सुनिन्छ भने अपाङ्गतामा पनि बौद्धिक रूपमा अपाङ्गता भएका महिलाहरूको अवस्था अति सङ्कटपूर्ण रहेको छ। पीडकलाई आवश्यक कारबाही र पीडितलाई उचित कानुनी उपचारको आवश्यक प्रक्रिया अपाङ्गता मैत्री नहुँदा बारम्बार अपाङ्गता भएका महिलाहरू हिंसामा परिरहेका छन्। यसको न्यूनिकरणका निमित्त सरकारले छिटो छरितो एकद्वार प्रणालीगत निःशुल्क अपाङ्गता मैत्री कानुनी उपचारको लागि व्यवस्था गर्दै प्रत्येक जिल्लामा त्यस्ता पीडित महिलाको लागि उचित व्यवस्था सहितको सुरक्षित आवास घर को व्यवस्थापन गर्नु आवश्यक छ।

'जसको सवाल उसैको नेतृत्व' भने झैँ स्थानीयस्तरका कार्यक्रम कार्यान्वयन गने ं निकायदेखि लिएर नीति निर्माण र कार्यक्रम तर्जुमा गर्ने तहसम्म अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अर्थपूर्ण सहभागिता हुनु नितान्त आवश्यक छ। राष्ट्रिय जनगणना २०६८ बमोजिम अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सङ्ख्या कूल जनसङ्ख्याको १.९४ प्रतिशत ओगटेको छ। उक्त सङ्ख्या बमोजिमको संविधानसभामा प्रत्यक्ष र समानुपातिक दुवै तर्फबाट गरी दुई प्रतिशत अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको सहभागिता हुनुपर्नेमा राजनीतिक दल र सरकारको चासोको विषय नबनेको कारणले गर्दा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको राजनीतिक अधिकार माथिको ठाडो उल्लङ्घन हो। यो अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको अधिकारसम्बन्धी महासन्धिको धारा २९ विरुद्धको भएको हुँदा बाध्यतावस अन्तर्राष्ट्रिय न्यायालयमा मुद्दा हाल्नु पर्ने अवस्था सिर्जना हुँदैछ। विगतमा जस्तो अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई भोटका रूपमा मात्र प्रयोग गर्ने राजनीतिक दलको प्रवृत्तिलाई परिवर्तन गरी राजनीतिमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको पूर्ण सहभागिता गराउनु साना र ठूला सबै राजनीतिक दलको कर्तव्य हुन आउँछ।

दामोदर रेग्मी, अपाङ्गता अधिकारकर्मी, एवम् महासचिव, रिसेड, तनहुँ

■ लोकराज अवस्थी

सुशासनको पर्खाइमा स्थानीय निकाय

राजनीतिक दलहरूले स्थानीय निकायदेखि केन्द्रसम्म जे जसरी भए पनि आफू वा आफू निकटका कार्यकर्ता वा समर्थकहरूको काम हुनै पर्ने भन्दै राजनीतिक शक्तिको दुरुपयोग गर्ने गरेका छन्। राजनीतिक परिवर्तनपछि राजनीतिक भ्रष्टाचारले सीमा नै नाघेको छ। कर्मचारी सरुवा बढुवा तथा नियुक्तिमा पैसाको ठूलो चलखेल हुने गरेको छ। ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेशनलले गरेको सर्वेक्षणमा राजनीतिक दलहरु तथा तिनका नेताहरू बढी भ्रष्टभएको तथ्याङ्क बाहिर ल्याएको छ। देशका ५८ वटा नगरपालिकाका १ हजार घरधुरीमा पुगेर गरेको सर्वेक्षणले राजनीतिक दल र तिनका नेताहरू सबैभन्दा भ्रष्ट देखाएको हो। सर्वेक्षणमा सहभागी ७० प्रतिशतले राजनीतिक दलहरू अति भ्रष्टाचारी भएको जवाफ दिएका थिए। प्रतिवेदन अनुसार अन्य भ्रष्टाचारीहरूमा निजामति कर्मचारी ६६ प्रतिशत, प्रहरी ५८ प्रतिशत, संसद ५१ प्रतिशत, न्यायपालिका ५१ प्रतिशत, सैनिक २७ प्रतिशत रहेको उल्लेख गरिएको छ। यसैगरी सञ्चारमाध्यम १४ प्रतिशत, चिकित्सक तथा स्वास्थ्य क्षेत्र १७ प्रतिशत भ्रष्टाचार हुने गरेको देखाएको छ।

पृष्ठभूमि

स्थानीय निकाय जनताको दैनिक जीवनसँग प्रत्यक्ष सरोकार राख्ने राज्यको तल्लो तहको निकाय हो। जसको समाज तथा समुदायसँग प्रत्यक्ष सरोकार हुन्छ। स्थानीय आवश्यकता र चाहना स्थानीय जनताको सहभागिता अनुसार शासन सञ्चालन हुने भएकाले यसलाई स्थानीय निकाय भनिएको हो। यो सरकारको मातहतमा रहने भए पनि आफ्ना गतिविधिहरू गर्न स्वायत्त हुन्छ। जन्म मृत्युदेखि दैनिक कारोबारका सबै सरोकारका विषयहरू स्थानीय निकायसँग सम्बन्धित हुन्छन्। जनतासँग सरोकार राख्ने र जनजीविकाका सवाललाई सम्बोधन गर्ने निकाय नै स्थानीय निकाय भएकाले स्थानीय निकायको प्रशासन सुलभ, सहज र प्रभावकारी हुनुपर्छ। नीति नियम तथा प्रशासन संयन्त्र चुस्तदुरुस्त हुनुपर्छ। प्रशासन जनमुखी र सेवामुखी हुनुपर्छ। जसले जनतालाई सहजरूपमा सेवा दिन सकियोस्। नेपालमा स्थानीय निकाय भन्नाले गाउँ विकास समिति, जिल्ला विकास समिति, नगरपालिका तथा महा/उपनगरपालिकालाई जनाउँछ।

नेपालमा २०५४ सालपछि स्थानीय निकायमा निर्वाचन हुन सकेको छैन। कर्मचारी तथा राजनीतिक संयन्त्रको भरमा स्थानीय निकाय चल्दै आइरहेको छ। जसले गर्दा प्रभावकारी रूपमा अगाडि बढ्न सकिरहेको छैन। विकास तथा अन्य जनसरोकारका विषयहरू सम्बोधन हुन सकिरहेको छैन। राजनीतिक दलका संयन्त्रले स्थानीय निकायलाई लथालिङ्ग बनाउँदै भ्रष्ट निकायमा परिणत गर्दै आइरहेको यर्थाथ घाम जस्तै छर्लङ्गै छ। धनुषालगायत तराइका जिल्लाहरू देखिएको भ्रष्टाचार यसका नमुनाको रूपमा लिन सकिन्छ। लोकतान्त्रिक मुलुकमा जनप्रतिनिधि नहुनु दुःखद विषय हो। जसको कारण सुशासन भन्दा पनि कुशासनले प्रश्रय पाएको अवस्था हो। यसकारण सुशासनको अवस्था र सूचनाको हकको बारेमा अहिले चर्को बहस चलेको छ। यस आलेखमा पनि सुशासन र सूचनाको हकको सम्बन्ध र आवश्यकताको बारेमा व्याख्या गर्न खोजिएको छ।

सुशासन

सामान्य अर्थमा, असल शासन भनेको राम्रो वा उत्तम काम गर्ने शैली हो। जुन जनमुखी, निस्पक्ष, छिटोछरितो, पारदर्शी, सर्वसुलभ र सहज हुन्छ। र, जनहितका लागि हुन्छ। सुशासन सरकारले दैनिक रूपमा नागरिकलाई शासन सञ्चालनका लागि गरिने नियमित अभ्यास हो। यो एक प्रकारको जनसेवा हो। यस अन्तरगत जनतालाई सहुलियत वा सेवा प्रदानदेखि सबै प्रक्रियागत कुराहरू पर्दछन्। सरकार बिनाको शासन र शासन बिनाको सरकार नहुने भएकोले शासन र सरकार परिपूरक हुन्छन्। सरकारको सफलता शासनले निर्धारण गर्ने भएकोले सरकारको एकमात्र कार्य प्रभावकारी शासन सञ्चालन गर्नु हो। इमान्दार तथा कर्मनिष्ट कर्मचारी बिना असल सशासन नहुने भएकाले कर्मचारी असल भएमात्र शासन पनि असल हुन्छ।

शाब्दिक अर्थलाई हेर्दा 'सु' को अर्थ राम्रो वा असल भन्ने हुन्छ भने 'शासन' को अर्थ नागरिकको संलग्नतामा सञ्चालन गरिने पद्धतिलाई बुझिन्छ। सुशासनमा जनताको सहभागिता, जवाफदेही सरकार, पारदर्शी प्रशासनयन्त्र, सर्वसाधारणको सूचनामा पहुँच, कानुनी शासन पद्धति अनिवार्य मानिन्छन्। मानवअधिकारको रक्षा, आत्मशुद्धि, इमान्दारिता, सदाचारिता, असल नेतृत्व, जनमुखी शासन, प्रभावकारी सार्वजनिक सेवा पनि सुशासनका नभई नहुने न्यूनतम् शर्तभित्र पर्दछन्।

कुनै सार्वजनिक पदमा काम गर्ने पदाधिकारी सरकार, समाज र सेवाग्राहीप्रति उत्तरदायी तथा जिम्मेवार हुनुपर्छ। ऐन नियम कानुनको मातहतमा रही जनतालाई सर्वसुलभ गुणस्तरीय सेवा प्रदान गर्नु प्रमुख कर्तव्य हो। अरू भन्दा कर्मचारी प्रशासन राज्य सञ्चालनका लागि स्थायी निकाय भएकाले काम गर्ने शैलीबाट कस्तो प्रशासन चलेको छ थाहा हुन्छ। योजना, विकास, सेवाग्राहीलाई दिने सेवा र समग्र कार्यप्रणाली कर्मचारीतन्त्रको काम गराइमा भर पर्छ। झन स्थानीय निकायमा जनप्रतिनिधि विहीन भएकाले कर्मचारीको भूमिका महत्त्वपूर्ण हुन्छ।

नेपालमा सुशासनको अवस्था

संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय विकास कार्यक्रम (यूएनडीपी) ले सन् २०१३ मा प्रकाशन गरेको मानव विकास सूचकाङ्कमा

नेपाल १ सय ५७ औँ स्थानमा रहेको छ। यूएनडीपीले मानव विकासको सुचकाङ्क प्रतिवेदन तयार पार्दा विकास निर्माण, सरकारको अवस्था, सुशासन, मानवीय विकास, जनताले पाएका सुविधा जनताले पाए नपाएको अवस्थाको विश्लेषण गर्ने गर्दछ। उसले स्थानीय निकायमा कमजोर प्रशासन र जनप्रतिनिधि नहुनुलाई मुख्य कारण मानेको छ।

ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेशनलले प्रकाशित गरेको भ्रष्टाचार सूचकाङ्क प्रतिवेदन-२०१३ अनुसार नेपाल भ्रष्ट देशहरूको सूचीमा परेको छ। तर, अघिल्लो वर्षभन्दा यस पटक नेपालमा सुशासनमा उपलब्धि भएको देखाइएको छ। खासगरी नेपालको सन्दर्भमा सार्वजनिक क्षेत्रमा, भ्रष्टाचारको मात्रा, भ्रष्टाचार विरोधी कारबाही तथा उपलब्धि, सरकारी कारबाही र नियन्त्रणकारी क्षमता, प्रशासनिक भ्रष्टाचार, राजनीतिक भ्रष्टाचार, आयात/निर्यातमा हुने घुसखोरी, कर, ठेक्का लगायतका सेवामा अनियमितता बारेमा सर्वेक्षण गरी प्रतिवेदन तयार पारिएको थियो। प्रतिवेदनमा नेपालको कर्मचारी संयन्त्र पनि भ्रष्ट रहेको उल्लेख छ। सानो-तिनो काम कारबाहीदेखि ठुल्ठूलो काम पनि घुसखोरी पर्याप्त मात्रामा रहेको जनाइएको छ।

अख्तियार दुरुपयोग अनुसन्धान आयोगले बुझाएको प्रतिवेदनमा आर्थिक वर्ष २०६७/०६८ मा कूल बजेटको १ प्रतिशत भ्रष्टाचार भएको तथ्याङ्क उल्लेख छ। गत वर्ष ३ खर्ब ३५ करोड रुपियाँ कूल बजेट रहेकोमा ३९ करोड ६१ हजार रुपियाँ भ्रष्टाचार भएको तथ्याङ्क सार्वजनिक गरिएको छ। यसरी, यी सबै तथ्याङ्कहरूले नेपालमा भ्रष्टाचार हुने गरेको देखाएका छन्। देशमा बढ्दो राजनीतिक अस्थिरताको फाइदा लिँदै कर्मचारीदेखि राजनीतिक नेता तथा कार्यकर्ताहरूले भ्रष्टाचार गर्ने गरेको पाइएको छ।

स्थानीय निकाय निजामती, प्रहरी, सेना, अदालत जहाँ भए पनि घुस बिना काम गर्न नसकिने अवस्था देखिएको छ। नागरिकता बनाउनेदेखि कर्मचारी भर्नासम्म जहाँ गए पनि भ्रष्टाचारले छोडेको छैन्। टेबुलमुनिबाट लिनेदेखि बैङ्क खातामा जम्मा गर्ने सबै प्रक्रियाद्वारा घुसखोरी चल्ने गरेको छ। कानुन बनाउने, कार्यान्वयन गर्ने तथा पालना गर्ने सबै भ्रष्टाचारी भएपछि कसले रोक्ने अनि कसले कारबाही गर्ने ? नेपालको सन्दर्भमा यो महत्त्वपूर्ण समस्याको रूपमा देखा परेको छ।

सुशासनको मुख्य बाधक भ्रष्टाचार

स्थानीय निकायमा खासगरी तीन तरिकाले भ्रष्टाचार हुने गरेको पाइएको छ। पहिलो व्यक्तिगत, दोस्रो सामूहिक र तेस्रो राजनीतिक रूपमा भ्रष्टाचार देखा परेको छ। मुख्य कुरा चाहिँ कसरी हुने गरेको छ भ्रष्टाचार ? त्यो अहम् प्रश्न हो। जबसम्म प्रक्रियाको अन्त्य गर्ने सकिँदैन तबसम्म भ्रष्टाचारमा कमी ल्याउन सकिँदैन।

उदाहरणका लागि दातृ निकायको सहयोग, सरकारी अनुदान, आन्तरिक आम्दानी र सार्वजनिक सुरक्षा भत्तासमेत गरी ती स्थानीय निकायलाई वार्षिक ५० अर्ब रुपियाँ भन्दा बढी विनियोजन हुने गरिएको छ। गाविस सचिव, स्थानीय विकास अधिकारी, दलका स्थानीय नेताहरूले रकम कसरी आफ्नो भागमा पार्न सकिन्छ भन्ने खेलको कारणले बजेटको प्रभावकारी कार्यान्वयन हुन सकेको छैन। वृद्ध, अपाङ्ग, एकल, विधवा र ज्येष्ठ, दलित, लोपोन्मुख, आदिवासी-जनजातिले सरकारले गाविसमार्फत् उपलब्ध गराएको भत्ता समयमा पाएका छैनन्।

स्थानीय निकायमा कतिसम्म अनियमितता हुन्छ भनेर सिरहाको बलकावा गाविसलाई हेरे पुग्छ। उक्त गाविसमा गाविसमा सचिव, उपस्वाथ्य चौकीका प्रमुखसहित तीनजनाले अवैधानिक तरिकाले विकास र सुरक्षा भत्ताको रकम बाडफाँड गरेको खुलेको छ। बलकावाका सचिव बौवेलाल सिंह र उपस्वाथ्य चौकीका पवन कुमार पन्जियारसहित तीनजनाले हस्ताक्षर गरी गाविसको साढे ११ लाख रुपियाँ बाडेर लिए।

नेपालमा हुने वा भए गरेका भ्रष्टाचारलाइ यसरी हेर्न सकिन्छ। जुन यस प्रकार रहेका छन।

१. व्यक्तिगत भ्रष्टाचार

स्थानीय निकाय व्याप्त रहेको भ्रष्टाचार भनेको व्यक्तिगत भ्रष्टाचार हो। सेवाग्राही सम्बन्धित निकायमा जान्छन् कुनै काम छिटो गराउन र नियम बमोजिम प्रमाण नपुगेका काम गराउन घुस खुवाउने गरिन्छ। यसमा सीमित व्यक्ति वा कर्मचारी मात्र संलग्न हुने गर्दछन्। भन्सार, कर कार्यालय, मालपोत, स्थानीय निकायहरूमा व्यक्तिगत भ्रष्टाचारले जरा गाडेको छ। काम गर्दा आनाकानी गर्ने सानातिना कमीकमजोरी देखाउन अनि सेवाग्राहीसँग मोलमोलाइसँगै भ्रष्टाचार गर्ने गरिन्छ। देख्दा सानो भए पनि भ्रष्टाचार को सुरुआत व्यक्तिबाटै सुरु हुन्छ। यस्ता कार्यालयहरू भ्रष्टाचार गर्न सिकाउने पाठशाला बन्ने गरेका छन्। यसमा राजनीतिक प्रभाव भन्दा पनि कर्मचारीको मिलेमतो हुने गरेको पाइन्छ।

२. सामूहिक भ्रष्टाचार

सामूहिक भ्रष्टाचारलाई पेशेवर रूपमा गरिने भ्रष्टाचारका रूपमा चिनिन्छ। कर्मचारीतन्त्रमा यो डरलाग्दो तरिकाले देखा पर्दै आएको छ। राजनीतिक नेतादेखि ठुल्ठूला कर्मचारीको संलग्नतामा सामूहिक भ्रष्टाचार हुने गरेको पाइएको छ। सबैको बीचमा मध्यस्तताको भूमिका निर्बाह गरी कसलाई कति रुपियाँ दिने भन्ने कुरा लगायत सबै मिलाउने सानादेखि ठूला गिरोहहरू सक्रिय रहेको पाइन्छन्। राजनीतिक दलहरूका नेता तथा कार्यकर्ता, गुण्डा तथा अपराधिक समूह, कर्मचारीतन्त्रका जिम्मेवार निकाय तथा ठेकेदारहरूको संलग्नतामा सामूहिक भ्रष्टाचार हुने गरेको छ। सरूवा बढुवा, नियुक्ति, ठेकापट्टा, टेन्डर, निर्माण कार्य, खरिदमा सामूहिक भ्रष्टाचार भए गरेको देखिन्छ।

३. राजनीतिक भ्रष्टाचार

राजनीतिक दलहरूले स्थानीय निकायदेखि केन्द्रसम्म जे जसरी भए पनि आफू वा आफू निकटका कार्यकर्ता वा समर्थकहरूको काम हुनै पर्ने भन्दै राजनीतिक शक्तिको दुरुपयोग गर्ने गरेका छन्। राजनीतिक परिवर्तनपछि राजनीतिक भ्रष्टाचारले सीमा नै नाघेको छ। कर्मचारी सरुवा बढुवा तथा नियुक्तिमा पैसाको ठूलो चलखेल हुने गरेको छ। ट्रान्सपरेन्सी इन्टरनेशनलले गरेको सर्वेक्षणमा राजनीतिक दलहरु तथा तिनका नेताहरू बढी भ्रष्ट भएको तथ्याङ्क बाहिर ल्याएको छ। देशका ५८ वटा नगरपालिकाका १ हजार

घरधुरीमा पुगेर गरेको सर्वेक्षणले राजनीतिक दल र तिनका नेताहरू सबैभन्दा भ्रष्ट देखाएको हो। सर्वेक्षणमा सहभागी ७० प्रतिशतले राजनीतिक दलहरू अति भ्रष्टाचारी भएको जवाफ दिएका थिए। प्रतिवेदन अनुसार अन्य भ्रष्टाचारीहरूमा निजामति कर्मचारी ६६ प्रतिशत, प्रहरी ५८ प्रतिशत, संसद ५१ प्रतिशत, न्यायपालिका ५१ प्रतिशत, सैनिक २७ प्रतिशत रहेको उल्लेख गरिएको छ। यसैगरी सञ्चारमाध्यम १४ प्रतिशत, चिकित्सक तथा स्वास्थ्य क्षेत्र १७ प्रतिशत भ्रष्टाचार हुने गरेको देखाएको छ।

स्थानीय निकायमा सुशासनका मुख्य बाधक तत्त्वहरू

स्थानीय निकाय खासगरी विभिन्न कारणले काम कारबाहीलाई प्रभावित पार्ने गरिन्छ। जसले दैनिक प्रशासन, कर्मचारी तथा राजनीतिक दलहरूलाई प्रभावित पार्ने गरेको देखिएको छ। जुन यसप्रकार रहेका छन्।

१. दबाब

ठुल्ठूला भ्रष्टाचार तथा प्रशासनिक काम कारबाहीको प्रकृति हेर्दा दबाबमा आएर निर्णय गर्ने र जसले दबाब दियो त्यसकै पक्षमा काम गर्ने गरेको तथ्याङ् कले बताउँछ। राजनीतिक तथा आर्थिक दबाबमा आई निर्णय तथा कार्य हुने गरेका छन्। नगरे सरूवा हुने, बढुवा रोकिने तथा विभिन्न धम्की आउने भएकाले दबाबमा परेर भ्रष्टाचार हुन्छ। नेपालमा दबाबमा जे पनि हुने गर्दछ। साना कर्मचारीले ठूला कर्मचारी र ठूला कर्मचारीले राजनीतिक दबाबका कारण भ्रष्टाचार गर्न बाध्य हुने गरेका उदाहरणहरू बाहिर आएका छन्। यसमा खासगरी नीतिगत भ्रष्टाचारहरू बढी पर्दछन्। सरकारी विकास बजेट, सरकारी टेण्डर, योजना तर्जुमा तथा कार्यक्रम वितरणमा दबाबको कारणले कर्मचारीले भ्रष्टाचार गर्न बाध्य हुन्छन्। यो रहर वा आफू खुशी नभएर अरूलाई खुशी पार्न वा दबाब थेग्न नसकेर हुने गर्दछ। गएको वर्षमा तत्कालीन प्रधानमन्त्री बाबुराम भट्टराईको गृह जिल्ला गोरखा, उप तथा गृहमन्त्री विजयकुमार गच्छेदारको गृह जिल्ला मोरङ तथा सुनसरी, पूर्व प्रधानमन्त्री माधव कुमार नेपालको गृह जिल्ला रौतहटमा सबभन्दा बढी विकास बजेट गएको देखिन्छ। पार्टीले आफू निकटका कर्मचारी तथा पदाधिकारीलाई आफ्नो पार्टी वा कार्यकर्ताको हितको लागि भनेर काम गर्न दबाब दिने पनि गरेको पाइन्छ।

यो प्रकारको भ्रष्टाचार नेता र कर्मचारी, उच्च पदस्थ कर्मचारी तथा तल्लो स्तरका कर्मचारीहरूको मिलेमतोमा हुन्छ। स्थानीय निकायमा राजनीतिक दलहरूको दबाबको कारण योजना तर्जुमा तथा बजेट तर्जुमामा भ्रष्टाचार हुने गरेको छ। धनुषा लगायतका तराइका जिल्लामा देखिएको भ्रष्टाचार यसको ज्वलन्त उदारहणका रूपमा लिन सकिन्छ।

२. प्रभाव तथा अभाव

राजनीतिक प्रभाव तथा आर्थिक अभावका कारण कर्मचारीले भ्रष्टाचारजन्य कार्य गर्ने गर्दछन्। कसैले बढुवा गरी दिन्छु वा राम्रो ठाउँमा सरुवा गरिदिन्छु भन्ने जस्ता कुराको प्रभाव पारेर फाइदा लिने गर्दछन्। यसमा खासगरी आर्थिक कारण मुख्य हुन आउँछ। उचित तलब अभावमा समय अनुसार व्यवहार सञ्चालन गर्नका लागि आर्थिक स्रोत जुटाउन काम गर्न बाध्य हुन्छन्। आर्थिक अवस्था कमजोर भएका कर्मचारीहरू परिवार तथा आफ्नो आवश्यकता पूरा गर्न र आर्थिक अभावबाट टाढा रहन भ्रष्टाचारमा संलग्न हुन्छन्। यो कहिलेकाहीँ बाध्यताका रूपमा बाहिर आउँछ भने कहिलेकाहीँ यसमा कर्मचारीको उच्च मनोकाङ्क्षाले ठूलो भूमिका खेल्दछ।

नेपाल सरकारले कर्मचारीको व्यवस्थापनमा वैज्ञानिक विधि नअपनाएको कारण तलबले मात्र कर्मचारी दैनिक जीवन सहज रूपले चल्न नसकेको अवस्थाले आर्थिक प्रभावमा परी भ्रष्टाचार गर्न बाध्य भएको देखिन्छ। पारिवारिक प्रभाव तथा राजनीतिक प्रभाव पनि अर्को कारण हो। सबभन्दा महत्त्वपूर्ण कारण त पारिवारिक तथा सामाजिक महत्त्वाकाङ्क्षा हुनु नै हो। छोराछोरीलाई महङ्गा स्कुलमा पढाउने, शहरमा घर-घडेरी जोड्ने रहर हुन, उच्च जीवनशैली अपनाउनुको कारणले आर्थिक अभाव सिर्जना हुन्छ र, तलब भन्दा बैकल्पिक बाटो रोज्न बाध्य हुन्छन्।

३. न्यून जनसहभागिता

सहभागिता सुशासनको एक महत्त्वपूर्ण तत्त्व तथा विशेषता हो। विकासका कार्यमा जनसहभागिता भएमा समस्या पहिचान, योजना तर्जुमा, योजना कार्यान्वयन, योजनाको अनुगमन तथा मूल्याङ्कन र उपयोग गरी सबै चरणमा जनताको सहभागिता न्यून रहेको पाइन्छ। कर्मचारी तथा मुख्य राजनीतिक दलहरूको सहभागिता योजना तय गर्नेदेखि कार्यान्वयन तहसम्म हुने गरेको छ।

४. पारदर्शिता नहुनु

विकास निर्माण प्रक्रिया, निर्णय लिने प्रक्रिया र विकास तथा निर्माण जस्ता कार्यमा गरिने आर्थिक, भौतिक, सामाजिक तथा अन्य लागतहरूका विषयमा पारदर्शिता हुने गरेको छैन। सबै महत्त्वपूर्ण काम गुपचुपमै फत्ते हुने गरेका छन्। जसको मुख्य कारण स्थानीय निकायमा जनप्रतिनिधि नहुनु हो।

५. जवाफदेहिता र उत्तरदायित्वको अभाव

जवाफदेहिता र उत्तरदायित्वलाई कुनै व्यक्ति वा संस्थालाई सुम्पिएको कार्य वा जिम्मेवारी समयमै सम्पन्न गर्ने प्रक्रिया तथा सम्पन्न गर्न नसकेमा त्यस व्यक्ति तथा संस्था त्यसप्रति जिम्मेवार भई उत्तर दायित्व बहन गर्ने प्रक्रिया हो। तर, स्थानीय निकायमा भने यसो हुनसकेको अवस्था छैन। जुन ठूलो समस्याको रूपमा देखिँदै आएको छ। कोहीप्रति कोही जिम्मेवार पनि नहुने र कसैप्रति कोही जिम्मेवार नहुनु नै स्थानीय निकायको मुख्य समस्याको रूपमा देखिँदै आएको छ।

६. कानुनी शासनको कमी

सुशासन भन्ने शब्दले शासन व्यक्तिको होइन कि विधिको हुनुपर्छ भन्ने मान्यता राख्दछ। त्यसैले कानुनी शासन पनि सुशासनको एक तत्त्व तथा विशेषता हो। कानुन जनअपेक्षाअनुसार निर्माण गर्नु र त्यसकै आधारमा शासन सञ्चालन गर्नु सुशानको अवधारणा भए पनि अहिले कानुनभन्दा पनि कर्मचारीतन्त्र र राजनीतिक संयन्त्रको मिलेमतोमा काम हुने गरेको छ। जुन भ्रष्टाचारको मुख्य कारण बनेको छ। राजनीतिक सहमति तथा पार्टीको नाममा हुने मिलेमतोको कारण पनि भ्रष्टाचारीलाई उन्मुक्ति दिने गरेको पाइन्छ।

यसरी स्थानीय निकायमा नयाँ नयाँ तर संवेदनशील प्रकृतिका भ्रष्टाचार देखा परेका छन्। भन्दा र सुन्दा सतही लागे पनि यस्ता खालका भ्रष्टाचारजन्य क्रियाकलापले

स्थीयस्तरमा खराब परम्परा बसालेको छ। वर्तमान अवस्थामा स्थानीय निकायमा ठेक्कापट्टा तथा विकास बजेटमा भन्दा जनसरोकारका विषयहरूमा बढी भ्रष्टाचार हुने गरेको छ। उदाहरणका लागि, गाविस सचिवले समाजिक सुरक्षा भत्ता जस्तै जेष्ठ नागरिक भत्ता, एकल महिला भत्ता, महिला भत्ता लगाएता सुविधाहरू नबाढेर बिल मिलाएर रकम हिनामिना गर्ने, विकास कार्यक्रमहरू कागजी रूपमा मिलान गर्ने, तोकिएको भन्दा बढी प्रशासनिक खर्चहरू तर्जुमा गर्ने र स्थानीयस्तरमा उठ्ने कारहरूको चुस्तदुरुस्त हिसाब नराख्ने जस्ता भ्रष्टाचारहरू हुने गरेको छ। द्वन्द्वको समयमा सदरमुकाम केन्द्रित भएका गाविस सचिवहरू अहिले पनि विभिन्न बाहानमा सदरमुकाममा सम्पर्क कार्यलय खोल्ने, गाविसमा भन्दा बढी सदरमुकाममा बस्ने अनि नागरिकलाई सेवा दिने नाममा सास्ती दिने गरेको पाइन्छ। वडा तथा गाविस नागरिक मञ्चसित मिलेमतो गरेर आफू अनुकूल काम गर्ने प्रवृत्तिले सुशासन तथा पारदर्शीताको संस्कृतिको विकास हुन सकेको छैन। यसको कारण कर्मचारी तथा राजनीतिक संयन्त्र मात्र नभएर अस्थिर राजनीतिक अवस्था, जनप्रतिनिधि नहुनु, जनतामा सूचनाको पहुँच नहुनु आदिले मुख्य भूमिका निर्वाह गरेको पाइन्छ। मुख्य कुरा जनताको सूचनामा पहुँच नहुनु नै हो।

सूचनाको हक र सुशासन

सूचनाको हक भनेको थाहा पाउने अधिकार हो। के भएको छ ? कसरी भएको छ ? भए गरेका प्रकृया ठीक छन् कि छैनन भन्ने कुरा थाहा पाउनु नै सूचनाको अधिकार हो। अर्थात् सार्वजनिक निकायमा रहेको सूचना तथा जानकारीमा व्यक्तिको सहज पहुँच हुनु नै सूचनाको हक हो। त्यस्तै, सार्वजनिक निकायका अधिकारीहरूलाई व्यक्तिले कानुनबमोजिम मागेको सूचना उपलब्ध गराउनु पर्ने कानुनी बाध्यता पनि यस हकअर्न्तगत पर्दछ। सूचनाको हकलाई थाहा पाउने अधिकार, जान्न पाउने अधिकार तथा सूचनामा पहुँचको अधिकार पनि भनिन्छ।

स्थानीय वा सार्वजानिक निकायमा हुने निर्णय प्रक्रिया तथा योजना तर्जुमा र कार्यान्वयनमा सर्वसाधारणको पहुँच तथा सहभागिताको अवस्थाको बारेमा बहस चलाउनुपर्ने बेला आइसकेको छ। लोकतन्त्रमा जनता आफ्नो अधिकारबाट वञ्चित हुन सक्दैनन्। सबै जनताले आफ्नो वरपर तथा गाउँ समाजमा हुने वा भए गरेका सम्पूर्ण गतिविधि तथा प्रक्रियाको बारेमा थाहा पाउनु उनीहरूको नैसर्गिक अधिकार हो। र सम्बन्धित पक्षले सूचना तथा जानकारी गराउनु उनीहरूको कर्तव्य तथा दायित्व हो।

स्थानीय निकायमा सूचनाको हकको अवस्था

सार्वजानिक निकायले जनताले थाहा पाउने गरी कार्यालय तथा सम्बन्धित क्षेत्रको बारेमा जानकारी सहितको बडापत्र राख्नु पर्ने कानूनी व्यवस्था छ। जसको आशय सेवाग्राहीलाई काम तथा प्रक्रियाको बारेमा सजिलै जानकारी पाउन भन्ने हो। फ्रिडम फोरमका अनुसार स्थानीय निकायहरू मध्ये ९० प्रतिशत गाविसमा नागरिक वडापत्र र खेको पाइँदैन । जसले गर्दा कुन कामका लागि कहाँ जाने। कति समय लाग्छ भन्ने सूचनाको अधिकारबाट टाढा रही अन्यौल सिर्जना गरेको छ। वडापत्र राखे पनि सो अनुसारको काम कारबाही हुने गरेका पाइँदैन।

सूचनाको हकसम्बन्धी ऐन, २०६४ ले प्रत्येक सरकारी तथा सार्वजानिक निकायमा उजुरी हेर्ने अधिकारी राख्नुपर्ने व्यवस्था भए पनि यस्तो अवस्था भेटिँदैन। ती कार्यालयहरूमा उजुरी पेटिकासमेत राखेको भेटिँदैन। कसैले उजुरी दिएमा उल्टो हाम्रा विरूद्ध उजुरी हाल्ने भनेर धम्क्याउने गरेका उदाहरण पनि छन्।

समग्रमा,

स्थानीय निकायको एकपाटो कर्मचारीतन्त्र हो। कर्मचारीको संलग्नता बिना आर्थिक भ्रष्टाचार, नीतिगत निर्णय हुन सक्दैन। कर्मचारीको प्रत्यक्ष संलग्नतामा मात्र यस्तो कार्य हुन्छ। कर्मचारीमा नैतिकता, इमान्दारिता र सेवाको भावना हुनुपर्छ। उनीहरूमा आत्माशुद्धी हुनु जरूरी छ।

दोस्रो कारण वर्तमान ऐन कानुनको प्रभावकारी कार्यान्वयन गरी थप आवश्यक कानुन निर्माण गरी लागु गरिनुपर्छ। राजनीतिक वा अन्य कुनै पनि बहनामा भएका वा हुने आर्थिक, नीतिगत भ्रष्टाचार जन्य कार्यलाई उन्मुक्ति दिनु हुँदैन। कर्मचारीतन्त्रभित्र रहेका असल राष्ट्रसेवक कर्मचारीको मनोबल बढाई उनीहरूको हौसला बढाउने र भ्रष्ट कर्मचारीलाई निरुत्साहित तथा दण्डित गर्ने पद्धतिको विकास गरिनु पर्छ।

कर्मचारीतन्त्रमा हुने बढुवा, सरुवा तथा नियुक्ति कानुनत: क्षमता तथा कार्यदक्षताका आधारमा गर्न सके भ्रष्टाचार मा कमी आउँछ। समयअनुसार कर्मचारीको तलब, भत्ता तथा सुविधामा बृद्धि गरिनुपर्छ। तल्लास्तरका कर्मचारी आर्थिक अवस्था कमजोर भएका कारण भ्रष्टाचारमा संलग्न हुने गरेकाले परिवार धान्न सक्ने गरी तलब सुविधा दिनुपर्छ।

पारदर्शिता बिना जनसहभागिता हुन सक्दैन भने जनसहभागिता बिना सूचनाको अधिकारको उपयोग हुन सक्दैन। सरकारले स्थानीय निकायदेखि केन्द्रसम्म व्याप्त भ्रष्टाचार नियन्त्रण गर्न अख्तियार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोगलाई प्रभावकारी र साधनश्रोत सम्पन्न बनाउनु पर्छ। स्थानीय तहमा योजना तथा राणनीति बनाउँदा जनताको सहभागिताको सुनिश्चित गरिनुपर्छ। जनतालाई सचेत पार्दै सम्बन्धित निकायलाई जिम्मेवार बनाइनु आवश्यक छ। स्थानीय निकायमा नागरिको पहुँच भए नभएको, नागरिक बडापत्र राखे नरखेको, योजना तथा बजेट छनौट प्रक्रियामा जनताको सहभागिता भए नभएको कुराको यकिन गरी प्रभावकारी कार्यान्वयन गरिनु पर्छ।

महत्त्वपूर्ण कुरा जतिसक्दो चाडो स्थानीय निकायको निर्वाचन गरी जनप्रतिनिधिलाई सुम्पिनु पर्छ। जसले स्थानीय निकायमा प्रभावकारिता तथा सुशासन कायम गरी जनताको सूचनाको हकको प्रत्याभूत गर्न सकिन्छ।

लेखक- राष्ट्रिय युवा महासङ्घ नेपालका महासचिव हुन्।

सन्दर्भ सामग्री

युएनडिपीको मानव विकास सूचकाङ्क रिपोर्ट, २०१३

भ्रष्टाचार सूचाङ्क रिपोर्ट-२०१३

सूचनाको हक सम्बन्धी ऐन, २०६४

अख्तियार दुरूपयोग अनुसन्धान आयोगका विभिन्न प्रतिवेदनहरू

कान्तिपुर, नागरिक, अन्नपूर्ण तथा विभिन्न पत्रपत्रिकाहरू

http://nagariknews.com/politics/story/10736/10736

मानवअधिकारका रूपमा स्वास्थ्य

■ डा.दीपबहादुर अधिकारी
सह-प्राध्यापक
त्रिवि शिक्षाशास्त्र सङ्काय
केन्द्रीय विभाग, कीर्तिपुर

पृष्ठभूमि

विश्व स्वास्थ्य सङ्गठनले १९४८ मा आफ्नो घोषणापत्रमा व्यक्ति रोग तथा कष्टबाट मुक्त हुनु मात्र नभई शारीरिक, मानसिक एवम् सामाजिक रूपले राम्रो भएको अवस्थालाई स्वास्थ्यको रूपमा परिभाषित गरेको छ। त्यसमा अझ संवेगात्मक र अध्यात्मिक पक्षहरू पनि समावेश गरेमा स्वास्थ्यको अथ पण हुन्छ।

वास्तवमा पहिलेदेखि व्याख्या गरिदै आएको शारीरिक तन्दुरुस्तिलाई मात्र असल स्वास्थ्यको आधार मान्ने कुरामा अपुर्णता छ। व्यक्तिको स्वास्थ्य राम्रो हुन शारीरिक, मानसिक, सामाजिक एवम् संवेगात्मक र अध्यात्मिक समेत पक्षहरूमा ध्यान दिनु पर्दछ।

शारीरिक विकास भन्नाले व्यक्तिको उमेरको आधारमा उचाइ हुनु, उचाइको आधारमा तौल हुनु, शरीर त्रुटीपूर्ण नहुनु र शरीरका सम्पूर्ण अङ्गहरू यथोचित रूपमा वृद्धि भई सबल रूपमा कार्य गर्न सक्ने अवस्थालाई बुझाउँछ। मानसिक स्वास्थ्य भन्नाले व्यक्तिको मस्तिष्कको राम्रो विकास हुनु हो जसले गर्दा व्यक्तिमा स्मरण गर्ने, ठीक बेठीक छुट्याउने, तर्क गर्ने, सही निर्णय दिने आदि कुराहरू राम्रो हुनुलाई बुझाउँछ। सामाजिक पक्ष अन्तर्गत साथीभाई, परिवार र समाजमा मिल्ने गुणहरू जस्तो सहयोग, मिलनसारीता, प्रतिस्पर्धा आदि पर्दछन्। स्वस्थ शरीरमा स्वस्थ दिमाग रहने र शरीरिक र मानसिक स्वास्थ्य राम्रो भएमा सामाजिक र संवेगात्मक पक्षहरू पनि राम्रो हुन्छ।

स्वास्थ्यको अध्यात्मिक पक्ष अन्तर्गत व्यक्तिमा स्वच्छ मन हुनु, अर्काको अहित नचिताउनु, जानी जानी गल्ती नगर्नु आदि कुराहरू पर्दछन्। यी पाँच ओटै कुराहरूको समायोजन राम्ररी मिलेमा मात्र व्यक्तिको स्वास्थ्य राम्रो भएको मानिन्छ।

राम्रो स्वास्थ्यको लागि राम्रो खानपान, बस्ने ठाउँ, आराम व्यायाम, दूर्घटना एवम् विभिन्न रोगहरूबाट बच्ने, आदि भौतिक कुराहरू अनिवार्य हुन्छन् भने तनावबाट मुक्ति र आनन्दमयी मानसिक वातावरणको त्यतिकै महत्त्व हुन्छ।

“ विश्वव्यापी रूपमा हेर्ने हो भने मानव अधिकार को विश्वव्यापी घोषणापत्र १९४८ को धारा २५ मा व्यक्तिको स्वास्थ्य राम्रो मान्ने आवश्यक जीवन स्तरका कुराहरू खाना, लगाउन, घर व्यवस्था, चिकित्सा सेवा र आवश्यक सामाजिक सेवा पर्याप्त हुनु पर्दछ भनेको छ। त्यस्तै बालअधिकार सम्बन्धी महासन्धिको धारा २४ मा पनि स्वास्थ्यलाई मानव अधिकारको रूपमा लिनु पर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ। ती धाराहरूमा प्रतिबद्धता जनाएअनुसार कार्य गर्ने प्रयास पनि केही हदसम्म भएका छन् तापनि विश्वका जनताहरूको स्वास्थ्य स्थिति भने नाजुक अवस्था नै रहेको छ। ”

स्वस्थ भएर बाँच्न पाउनु व्यक्तिको अधिकार हो। सन् १९४८ मा संयुक्त राष्ट्रसङ्घद्वारा बिना भेदभाव उच्चतम स्तरको स्वास्थ्य उपभोग गर्नु प्रत्येक मानवको अधिकार हो भन्ने कुरा घोषणा गरेर स्वास्थ्यलाई मानव अधिकारको रूपमा स्वीकारे पुष्टी हुन्छ।

स्वास्थ्यमा मानव अधिकार भन्नाले प्रत्येक व्यक्तिको अधिकतम रूपमा प्राप्त गर्न सकिने शारीरिक र मानसिक स्वास्थ्यको तह भन्ने बुझिन्छ। जसमा औषधि उपचार सेवाको पर्याप्त उपलब्धता, सरसफाइ, पर्याप्त खाना, सुहाउँदो घर, स्वस्थकर काम गर्ने अवस्था र सफा वातावरण पर्दछन्। जसले सबैको स्वास्थ्य संरक्षण पद्धतिको ग्यारेन्टी गर्दछ र त्यसको लागि उपयुक्त वातावरणका सृजना गर्दछ। यसको लागि आर्थिक पक्षको पनि त्यतिकै महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ। यी सेवाहरू पुऱ्याउन मानव अधिकारका निम्न आधारहरू विश्वव्यापी पहुँच (Universal access), उपलब्धता (Availability), गुण (Quality), विभेद (Discrimination), पारदर्शिता (Transparency), सहभागिता (Participation) र जवाफदेहिता (Accountability) जस्ता कुराहरूमा जोड दिइनु पर्दछ। स्वास्थ्यको अधिकार अन्तर्गत निम्न कुराहरू पर्दछन् ।

- उपयुक्त स्वास्थ्य स्याहार (Appropriate health care)
- पर्याप्त पिउने पानी, खाना, पोषण र घर व्यवस्था (Adequate supply of water, food, nutrition and housing)
- स्वस्थ वातावरण र स्वस्थ काम गर्ने अवस्था (Healthy environment and healthy working condition)
- मातृ शिशु तथा प्रजनन् स्वास्थ्य (Material child and reproductive health)
- स्वास्थ्य सम्बन्धी निर्णय कार्यमा सहभागिता (Participate in health related decision making)
- स्वास्थ्य सम्बन्धी सूचना प्राप्त

गर्ने (Right to access health related information)

विश्वव्यापी रूपमा हेर्ने हो भने मानव अधिकारको विश्वव्यापी घोषणा १९४८ को धारा २५ मा व्यक्तिको स्वास्थ्य राम्रो मान्ने आवश्यक जीवन स्तरका कुराहरूखाना,लगाउन,घरव्यवस्था,चिकित्सा सेवा र आवश्यक सामाजिक सेवा पर्याप्त हुनु पर्दछ भनेको छ। त्यस्तै बालअधिकार सम्बन्धी सम्मेलनको धारा २४ मा पनि स्वास्थ्यलाई मानव अधिकारको रूपमा लिनु पर्ने कुरा उल्लेख गरिएको छ। ती धाराहरूमा प्रतिवद्धता जनाएअनुसार कार्य गर्ने प्रयास पनि केही हदसम्म भएका छन् तर पनि विश्वका जनताहरूको स्वास्थ्य स्थिति भने नाजुक अवस्था नै रहेको छ। जनताको स्वास्थ्य राम्रो राख्न स्वास्थ्य, शिक्षण स्वास्थ्य सेवा र स्वास्थ्य वातावरणको महत्त्वपूर्ण भूमिका हुन्छ। पहिलेको समयमा जनसङ्ख्या कम, हुँदा प्राकृतिक साधनहरू पर्याप्त हुने, शुद्ध हावापानी भएको कारणले एक दृष्टिले स्वस्थ्य राम्रो हुने सम्भावना थियो भने स्वास्थ्य शिक्षा, स्वास्थ्य उपचार सेवा नहुँदा माहामारीहरू फैलदा मानिस मृत्युको शिकार हुने जीवनशैली निम्नस्तरको हुँदा स्वास्थ्यका सूचकाङ्कहरू औषत आयु कम र मातृत्व शिशु मृत्यु दर बढी नै भएको पाइन्छ। हाल आएर स्वास्थ्य शिक्षा, स्वास्थ्य सेवाको राम्रो विकास हुँदा पनि तीब्र जनसङ्ख्या वृद्धिको कारण रोग बढ्दै गएको र आधारभूत आवश्यकता लगायत आवश्यक स्वास्थ्य सेवा सबै जनताको घर दैलोमा सहज रूपमा पुऱ्याउन नसक्दा विकासोन्मुख तथा अविकसित मुलुकका जनताहरूको स्वास्थ्य स्तर अझै निम्न छ।

स्वास्थ्यलाई मानव अधिकार को सन्दर्भमा हेर्दा मानिसको स्वास्थ्य अधिकारको हनन गर्भबाटै शुरु हुन्छ। आमाले गर्भवती अवस्थामा राम्रो खानपान नपाउदा, उचित आराम र व्यायाम नगर्दा, आमाले विभिन्न औषधिहरू प्रयोग गर्दा र उनलाई पर्ने तनाव र विभिन्न रोगहरूको असर पेटको बच्चालाई पर्न जान्छ। कहिले कहिले लिङ्गीय भेद वा अन्य कारणले पेटको बच्चा अविच्छित बन्न जान्छ र गर्भपात पनि गर्न पुगिन्छ। यी सबै गर्भको शिशुहरूमा हुने स्वास्थ्य प्रतिको मानव अधिकार हनन्का उदाहरण हुन्।

अर्को चरणमा, जन्मेपछि बालबालिकाहरूले आफ्नो स्वास्थ्य हनन्को समस्या भोग्नु पर्दछ। बालबालिकाहरू दुर्भेद्य (Vulnarable) हुन्छन्। उनीहरु आफ्नो खाना र स्याहारको लागि पूर्ण रूपमा अरूमा भर पर्नु पर्ने हुन्छ। परिवारको कमजोर आर्थिक अवस्था, अज्ञानता, पारिवारिक वेमेल आदि कारणले बच्चाले परिवारबाट राम्रो स्नेह र स्याहार नपाउने हुन्छन्। त्यसको असर बच्चाको स्वास्थ्यमा पर्दछ। यो बाल स्वास्थ्य हनन्को अर्को उदाहरण हो। कहिले कहिले आमाबाबु अपराधको समय भोग्न जेलमा बस्दा उनीहरूका साना बालबालिकाहरूले पनि जेलभित्र पीडायुक्त जीवन बिताउन परेका उदाहरणहरू पनि भेटिन्छन्।

कमजोर आर्थिक अवस्था र सुसंस्कृत नभएका परिवारका सदस्यहरूको आधारभूत आवश्यकता नपुग्ने, बढी समय र जोखीमपूर्ण कामहरू गर्नुपर्ने र परिवारमा तनाव र हिंसा समेत सृजना हुन पुग्दछ। त्यस्तो वातावरणमा परिवारका सम्पूर्ण सदस्यहरूको स्वास्थ्य राम्रो हुन सक्दैन। अविकसित समुदायहरूमा विभेदका कारणले महिलाहरूले बढी समस्या भोग्नु परेको हुन्छ। गर्भवती हुने र बच्चा जन्माउने उनीहरूको विशेष काम भएकोले यस अवस्थामा उचित स्याहार नपाएमा उनीहरूको स्वास्थ्य बिग्रन सक्दछ।

हाम्रा कार्य क्षेत्रहरू विद्यालय, अफिस, उद्योग कलकारखाना, फर्महरू स्वास्थ्यका दृष्टिले सुरक्षित छैनन्। जसले गर्दा कामदार र पेशाकर्मीहरू आफ्ना कार्य क्षेत्रमा विभिन्न शारीरिक र मानसिक समस्याहरू भोग्न बाध्य छन्। जोखिमपूर्ण औजारहरू तथा उपकरणहरू चलाउँदा अङ्गभङ्ग हुने र ज्यान समेत जाने अवस्था छ। त्यस्तैगरी कार्य क्षेत्रमा सरसफाई, उचित खानपान मनोरञ्जन र उपयुक्त मानसिक वातावरणको कमी छ। जेल र हिरासत पनि कार्य क्षेत्र हुन त्यहाँ पनि बस्ने उपयुक्त वातावरण नहुने, तोके भन्दा बढी कैदी सानो कोठामा राख्ने, खाना राम्रो नदिने, स्वास्थ्य उपचार नपाउने, बढी शारीरिक एवम् मानसिक कष्टले दिने आदि कारणले व्यक्तिको स्वास्थ्य हनन् भएको हुन्छ।

हिँडडुल गर्नका लागि अप्ठ्यारो सडक, बिना नियम लापर्वाहीसँग सवारी चलाउने, चक्काजाम आदि कारणले तनाव पैदा हुने, दूर्घटना भएर चोटपटक लाग्ने र मृत्यु समेत हुन सक्छ। समाजमा रहेका अन्धविश्वास, सामाजिक तथा सांस्कृतिक चालचलनहरू र अपराधपूर्ण गतिविधिहरू स्वास्थ्यका दृष्टिले प्रत्युत्पादक बन्न पुग्दछन्। यी मानव अधिकार हनन् गर्ने निकाय शक्ति केन्द्रहरू सरकार, विरोधी सङ्गठनहरू, समाज र व्यक्ति नै हुन्छन्। समाधानको लागि पनि यिनै निकायहरूलाई घच्घच्याउनु पर्ने हुन्छ।

नेपालको सन्दर्भमा स्वास्थ्य र मानव अधिकार

नेपाल एउटा विकासोन्मुख मुलुक हो। विकासका हरेक पक्षहरूमा यो पछाडी नै छ। विभिन्न प्रयासहरूको बाबजुद स्वास्थ्य पक्षको विकास पनि त्यति राम्रो हुन सकेको छैन। नेपालमा चेलीबेटी बेचबिखन, बलात्कार, चोरी, लुटपाट, हत्या जस्ता मानव अधिकार विरोधी घटनाहरू भइरहेका छन् भने परिवारभित्रै घरेलु हिंसा त्यत्तिकै छ। यसको असर व्यक्तिको शारीरिक एवम् मानसिक स्वास्थ्यमा प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपमा परिरहेको हुन्छ।

नेपालको जनसाङ्खिकी तथा स्वास्थ्य सर्वेक्षण २०११ अनुसार नेपालका १५-९ वर्षका महिला मध्ये ३४% महिला १५ वर्ष उमेर पुगेपछि कुनै समयमा कम्तिमा एकपटक शारीरिक रूपमा हिंसाबाट पीडित भएको पाइएको छ। ती मध्ये ९% गत १ वर्ष भित्रमा शारीरिक हिंसाबाट पीडित भएको उल्लेख छ। त्यस्तै गरी २८% आमाहरूले स्वास्थ्य संस्थामा गएर सुत्केरी भएको देखाइएको छ। एक वर्ष पुगेका शिशुको मृत्यु दरप्रति १००० जीवित जन्ममा ४६ छ। मातृ मृत्युदर प्रति लाख जिवित जन्ममा २ सय ८१ छ। *(सन् २००६ को स्वास्थ्य तथा जनसांखिक सर्वेक्षण)*

मानव अधिकार वर्ष पुस्तक २०१४ अनुसार इन्सेकले ७५ जिल्लामा गरेको अध्ययनबाट सन् २०१३ मा २ हजार ३ सय ४८ महिलाहरू हिंसाको सिकार भएको देखाएको छ। यसमा थप सात सय बालिकाहरू १८ वर्ष मुनिका छन्। स्वास्थ्य सेवाहरू बढी शारीरिक पक्षमा केन्द्रित छन्। जटिल रूपमा देखिदै आएको मानसिक स्वास्थ्यप्रति मानिसको ध्यान त्यति गएको

"शारीरिक विकास भन्नाले व्यक्तिको उमेरको आधारमा उचाइ हुनु, उचाइको आधारमा तौल हुनु, शरीर त्रुटीपूर्ण नहुनु र शरीरका सम्पूर्ण अङ्गहरू यथोचित रूपमा वृद्धि भई सबल रूपमा कार्य गर्न सक्ने अवस्थालाई बुझाउँछ। मानसिक स्वास्थ्य भन्नाले व्यक्तिको मस्तिष्कको राम्रो विकास हुनु हो जसले गर्दा व्यक्तिमा स्मरण गर्ने, ठीक बेठीक छुट्याउने, तर्क गर्ने, सही निर्णय दिने आदि कुराहरू राम्रो हुनुलाई बुझाउँछ। सामाजिक पक्ष अन्तर्गत साथीभाइ, परिवार र समाजमा मिल्ने गुणहरू जस्तो सहयोग, मिलनसारिता, प्रतिस्पर्धा आदि पर्दछन्। स्वस्थ शरीरमा स्वस्थ दिमाग रहने र शरीरिक र मानसिक स्वास्थ्य राम्रो भएमा सामाजिक र संवेगात्मक पक्षहरू पनि राम्रो हुन्छ।"

छैन। मानसिक स्वास्थ्य समस्याहरू शारीरिक रोगका कारण बनेका छन्।

नेपाल भूमी, नेपाल आमा र नेपाली जनताहरूले कहिल्यै शान्तिको सास फेर्न त पाएका छैनन्। तैपनि २०४६ सालमा प्रजातन्त्र स्थापना भएपछिका आशाका साढे दुई दशक निराशामुखी बनेका छन्। जसमा स्वास्थ्य पक्षका विकासले पनि त्यति स्थान लिन सकेको छैन। यी सबै कुराका लागि देशको आर्थिक, शैक्षिक, सामाजिक, सांस्कृतिक पक्षहरू प्रमुख कारकका रूपमा रहेका छन्।

यी सबै उदाहरणहरूबाट नेपालमा जनताहरूको स्वास्थ्यस्तर कमजोर रहेको र स्वास्थ्य सेवाको पहुँच कम भएका पुष्टी हुन्छ। स्वास्थ्यमा मानव अधिकारका दृष्टिले पनि यो जायज देखिदैन।

हुन त सरकारले सन् १९७८ को रुसको Alma Ata सम्मेलनमा हस्ताक्षर गरे पश्चात (जसमा आधारभूत स्वास्थ्य स्याहार सबै जनताको घर दैलोमा सर्वसुलभ रूपमा पुऱ्याउन प्राथमिक स्वास्थ्य स्याहारको अवधारणा पारित गरिएको थियो) निरन्तर रूपमा यो कुराहरू लागु गराउन स्थानीय स्तरमा प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र, स्वास्थ्य चौकी, उपस्वास्थ्य चौकीहरू स्थापना गरी कार्यक्रम अगाडी बढाइरहेको छ। नेपालको अन्तरिम संविधान वि.सं. २०६३ को मौलिक हक अन्तर्गत पनि प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वच्छ वातावरणमा बाँच्ने हक हुनेछ। प्रत्येक नागरिकलाई राज्यमा कानुनमा व्यवस्था ऐन बमोजिम आधारभूत स्वास्थ्य निशुल्क रूपमा पाउने हक हुनेछ भनेर उल्लेख गरिएको छ।

त्री-वर्षीय योजना ०६४/६५ - ६६/६७ मा कुनै भौगोलिक क्षेत्र वर्ग लिङ्ग, जातजाति, धर्म, राजनीतिक अवस्था आर्थिक तथा सामाजिक अवस्थाअनुसार कुनै भेदभाव बिना गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा उपभोग गरी स्वास्थ्य स्थितिमा सुधार गर्न पाउने नागरिकको अधिकार सुरक्षित गर्ने उद्देश्य उल्लेख गरेबाट स्वास्थ्य सुधारमा केही प्रयास भएको मान्न सकिन्छ। तर उद्देश्य राखेको भए पनि कार्यान्वयन पक्ष फितलो हुँदा जनताहरूले राम्रो स्वास्थ्य सेवा पाउन सकेका छैनन्। आवश्यताको दाँजोमा यी प्रयासहरू पर्याप्त पनि छैनन्। यस सन्दर्भमा वर्तमान समस्या र तीनका कारणहरूको पहिचान गर्दै स्वास्थ्यलाई मानव अधिकारको रूपमा स्थापित गर्न सम्बन्धित सबै निकाय, व्यक्ति, परिवार, समुदाय, सरकारी र अन्य सरकारी निकायहरूको ध्यान जानु पर्दछ। अझ जोड दिएर भन्ने हो भने राज्य सञ्चालन गर्ने नेतृत्वहरू बढी जिम्मेवार हुनु पर्दछ।

निष्कर्ष

प्रत्येक व्यक्तिले स्वास्थ्यलाई मानव अधिकारको रूपमा उपयोग गर्न पाउनु पर्दछ। विश्वका विभिन्न मुलुकहरूमा पनि कुनै कुनै रूपमा स्वास्थ्य अधिकार यथोचित रूपमा गर्न नपाएको स्थिति छ। यो आधारभूत कुरा भएकोले विकासोन्मुख तथा अविकसित मुलुकहरूमा बढी हुनु स्वभाविक हो। किनभने अविकसित मुलुकहरूले जनताहरूलाई बस्ने, खाने, लगाउने, स्वास्थ्य शिक्षण जस्ता आधारभूत कुराहरू पनि पुऱ्याउन सकेका छैनन्। तथ्याङ्कहरूबाट हेर्दा विभिन्न प्रयासहरूको बाबुजुद नेपालमा पनि जनताहरूको स्वास्थ्य स्थिति नाजुक नै छ। कमजोर आर्थिक अवस्था, शिक्षाको कमी, अन्धविश्वास, अस्थीर राजनीति, पुरातन संस्कृति, भौगोलिक विकटता आदि यसका कारणहरू हुन्। यसको सुधारको लागि सम्बन्धित निकायहरू समयमै सचेत हुन जरुरी छ। यस कार्यको लागि मुख्यगरी मानव अधिकारको रूपमा स्वास्थ्यलाई जनतासमक्ष बुझाउन विभिन्न माध्यमबाट वकालत (advocacy) गर्ने। स्वास्थ्य सेवाको पहुँच ग्रामीण क्षेत्रसम्म सर्वसुलभ रूपमा पुऱ्याउने, प्रदान गरिएको सेवालाई अधिकतम उपयोग गर्न जनताहरूलाई स्वास्थ्य शिक्षाको माध्यमबाट प्रेरित गर्ने, स्वास्थ्यको लागि व्यक्ति, समुदाय र राष्ट्र र अन्तर्राष्ट्रिय दायित्व स्पष्ट पार्ने आदि कुराहरूमा जोड दिइनु पर्दछ।

सन्दर्भ सामग्री

मानव अधिकार वर्ष पुस्तक २०१४, इन्सेक

नेपालको अन्तरिम संविधान, (२०६३)

नेपालको त्री-वर्षीय अन्तरिम योजना, २०६४/०६५-०६६/०६७

www. nesri.org health law.org retrained, 2014-.3-15

www. nhrc.org.np

साधना, कमला न्युज पब्लिकेसन, पूर्णाङ्क २११, ०६८ असोज १५, Oct 2011

■ सुशील चौधरी

नेपालमा स्वास्थ्यको अधिकार कानुन र कार्यान्वयनको अवस्था

चिकित्सकहरूको योग्यता व्यवस्थित गर्न र आधुनिक औषधिको वैज्ञानिक ढङ्गले प्रयोग गर्नका निम्ति मेडिकल काउन्सिल ऐन, २०२० जारी गरी लागु गरिएको छ। नेपालमा स्वास्थ्य सेवालाई व्यवस्थित गर्न र योग्य चिकित्सकहरू उत्पादन गर्नका लागि विभिन्न प्रतिष्ठान ऐन पनि लागु गरिएको छ। विगतमा महामारी रोग नियन्त्रण गर्नका लागि विफर नियन्त्रण ऐन, २०२०, सङ्क्रामक रोग ऐन, २०२० लागु गरिएको छ। विफर उन्मुलन नेपालको एक सफल अभियानको रूपमा लिइन्छ।

पृष्ठभूमि

स्वास्थ्य नागरिकको नैसर्गिक तथा आधारभूत अधिकार हो। स्वस्थ नागरिकले मात्र राष्ट्रको विकासमा राम्रो योगदान गर्न सक्दछन्। त्यसैले जनताको स्वास्थ्य राज्यको आधारभूत कर्तव्य हुन आउँछ। मानवअधिकारको विश्वयापी घोणणापत्र १९४८ ले प्रत्येक व्यक्ति र उसको परिवारलाई औषधि उपचारका सुविधाहरू, मातृकाल वा बाल्यावस्थामा रहेका प्रत्येक व्यक्तिलाई विशेष हेरचाह, सहायता प्राप्त हुनु पर्ने उल्लेख छ। यसका साथै विवाहित र अविवाहित दुवै किसिमका आमाबाट जन्मेका बालकले समान सामाजिक संरक्षणको भोगचलन गर्न पाउनुपर्ने पनि व्यवस्था रहेको उल्लेख छ। स्वास्थ्यको अधिकारको जग यही प्रावधानले बसालेको देखिन्छ। यस आलेखमा नेपालको स्वास्थ्य अधिकारका प्रावधान र कार्यान्वयनको अवस्था बारेमा सामान्य चर्चा गर्ने जमर्को गरिएको छ।

अन्तर्राष्ट्रिय कानुनमा स्वास्थ्य अधिकार

सन् पचासको दशकमा मानवअधिकारको विश्वयापी घोणणापत्रले आधारभूत स्वास्थ्यको अधिकारको अवधारणालाई समेटेपछि सदस्य राष्ट्रहरूले स्वास्थ्यको अधिकारलाई कुनै न कुनै तरिकाले संवैधानिक रूपमा सम्बोधन गर्न थाले। सन् १९६६ मा पारित आर्थिक, सामाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकारसम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय प्रतिज्ञापत्रको धारा ९.२.भनिएको छ, 'शिशु जन्मनु अघि र पछिको उचित अवधिभर आमाहरूलाई विशेष संरक्षण प्रदान गरिनु पर्दछ। यस्ताअवधि र काम गर्ने आमाहरूलाई तलबी बिदा तथा पर्याप्त सामाजिक सुरक्षा फाइदा सहितको बिदा दिइनु पर्छ।' यस अधिकारको पूर्ण प्राप्ति गर्नका लागि प्रतिज्ञापत्रका पक्ष राष्ट्रहरूले शिशु मृत्युदर तथा शिशुमृत्यु घटाउने तथा बालकको स्वास्थ्य विकासको व्यवस्था, वातावरणीय तथा औद्योगिक सरसफाइका सम्पूर्ण पक्षको सुधार, प्रकोप, महामारी, पेशागत तथा अन्य रोगहरूको रोकथाम, उपचार तथा नियन्त्रण, बिरामी भएको अवस्थामा सबैलाई चिकित्सागत सेवा तथा हेरचाह सुनिश्चित गर्ने अवस्थाहरूको श्रृजना गर्ने कदम चाल्नुपर्ने उल्लेख छ।

महिलाविरुद्ध हुने सबै प्रकारको भेदभाव उन्मूलनसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ मा मुख्यगरी प्रजननपद्धतिको बचाउ हुने गरी स्वास्थ्यको संरक्षण पाउने अधिकार एवम् कार्यगत अवस्थामा सुरक्षाको अधिकार सुनिश्चित गरिएको छ। विवाह वा मातृत्वको आधारमा महिला विरुद्ध हुने भेदभाव रोक्न पक्ष राष्ट्रहरूले गर्भवती वा प्रसूति बिदाको आधारमा पदच्यूत गर्न नपाउने तथा अन्य अवस्थामा पदच्यूत गर्दा पनि वैवाहिक स्थितिको आधारमा भेदभाव गर्न नपाउने गरी प्रतिबन्ध लगाउने, पूरा तलबसहितको प्रसूति बिदा वा सोही सरहको सामाजिक फाइदाहरू पाउने व्यवस्था प्रारम्भ गर्ने, गर्भवती महिलालाई हानिकारक हुने भनी प्रमाणित भएमा काममा लगाउन नपाउने गरी विशेष संरक्षण प्रदान गर्नुपर्ने व्यवस्था रहेको छ।

महासन्धिको धारा १२ पक्षराष्ट्रहरूले महिलालाई परिवार नियोजनसँग सम्बन्धित कुराहरू लगायत स्वास्थ्य-स्याहार सेवासम्बन्धी कुरा पुरुषसरह समानताको आधारमा उपलब्ध गराउन स्वास्थ्य क्षेत्रमा महिलाविरुद्ध हुने भेदभाव उन्मूलन गर्नका लागि सबै उपर्युक्त कदमहरू चाल्नेछन् भनिएको छ। महिलालाई गर्भधारणको समयमा, प्रसूतिको समयमा तथा सुत्केरी भइसकेपछिको अवधिका सम्बन्धमा चाहिँदो सेवाहरू, एवम् गर्भवती समय तथा स्तनपानको समयमा पर्याप्त पोषण उपलब्ध गराउन साथै आवश्यकता अनुसार नि:शुल्क सेवासमेतको व्यवस्था पक्ष राष्ट्रहरूले गर्नुपर्ने उल्लेख छ।

बालअधिकारसम्बन्धी महासन्धि, १९८९ को धारा ७ मा बालबालिकाको उचित स्याहार पाउने अधिकार सुनिश्चित गरिएको छ। धारा १७ शारीरिक एवम् मानसिक स्वास्थ्य प्रवर्धन गर्ने खालका राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय स्रोतहरूको

विविधताबाट पाउने जानकारी र सामग्रीमा बालबालिकाको पहुँच सुनिश्चित गर्नुपर्ने उल्लेख छ। यसैगरी धारा १८ बालबालिकाको पालनपोषण र विकासका लागि बाबुआमा दुवैको साझा उत्तरदायित्व छ भन्ने सिद्धान्तको मान्यता सुनिश्चित गर्न पक्ष राष्ट्रहरूले सर्वोत्तम प्रयत्न गर्नेछन् भनिएको धारा २४ मा पक्ष राष्ट्रहरूले बालबालिकाको स्वास्थ्यको उच्चतम स्तरको उपभोग तथा रोगको उपचार गर्न पाउने र स्वास्थ्यको पुनर्लाभ गर्न पाउने सुविधाको अधिकार सुनिश्चित गर्नुपर्ने र त्यसका लागि आवश्यक कदम चाल्नुपर्ने उल्लेख छ। यसका साथै पक्षराष्ट्रहरूले बालबालिकाको स्वास्थ्यलाई हानि पुऱ्याउने खालका परम्परागत व्यवहार हरूको उन्मूलन गर्न प्रभावकारी र समुचित उपायहरू अपनाउनुपर्ने व्यवस्था गरिएको छ।

अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूका अधिकारसम्बन्धी महासन्धि, २००६ नयाँ महासन्धि भए पनि अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूको स्वास्थ्यको अधिकार सुनिश्चित गर्न विशेष र प्रभावकारी व्यवस्था गरेको छ। महासन्धिको धारा २५ मा भनिएको छ,"राष्ट्रहरूले अपाङ्गताको आधारमा हुने भेदभाव बिना अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई उच्चतम प्राप्य स्तरको स्वास्थ्य प्राप्त गर्ने अधिकार भएको स्वीकार गर्छन्। पक्ष राष्ट्रहरूले स्वास्थ्यसँग सम्बन्धित पुनर्स्थापनालगायत लैङ्गिक संवेदनशील भएका स्वास्थ्य सेवाहरूमा अपाङ्गता भएका व्यक्तिहरूलाई पहुँच भएको सुनिश्चित गर्न सम्पूर्ण उपयुक्त उपायहरू अवलम्बन गर्नेछन्।"

सन् २००२ मा भियनामा सम्पन्न वृद्धावस्थासम्बन्धी प्रथम विश्व सम्मेलनमा ग्रहण गरिएको वृद्धावस्थासम्बन्धी अन्तर्राष्ट्रिय कार्ययोजनाले महत्त्वपूर्ण नीति तथा पहलहरूको रूपमा २० वर्षको अवधारणाको पथ-प्रदर्शन गरी वृद्धावस्था सम्बन्धी क्रियाकलापहरूलाई निर्देशन गऱ्यो। वृद्ध व्यक्तिको मानवअधिकारसम्बन्धी सवालहरू सन् १९९१ मा वृद्ध व्यक्तिहरूका लागि संयुक्त राष्ट्रसङ्घीय सिद्धान्तहरूको तर्जुमामा समावेश गरियो। जसले स्वतन्त्रता, सहभागिता, हेरविचार तथा सम्मानका क्षेत्रमा पथप्रदर्शन गरेको छ। त्यही अवधारणाका आधारमा नेपाललगायत धरै देशहरूले ज्येष्ठ नागरिकहरूको अधिकार सम्बन्धी ऐन, नियम, नीति तथा कार्यक्रमहरू ल्याएका छन्।

नेपालमा स्वास्थ्य अधिकार सम्बन्धी कानुनी प्रावधानहरू

स्वास्थ्य जीवनको आधारभूत मानवअधिकार हो। नेपालको अन्तरिम संविधान, २०६३ ले स्वास्थ्यको अधिकारलाई मौलिक हकको रूपमा स्वीकार गरिएको छ। संविधानको भाग ३ को धारा १६ को १ र २ मा प्रत्येक व्यक्तिलाई स्वच्छ वातावरणमा बाँच्ने हक हुने र प्रत्येक नागरिकलाई राज्यबाट कानुनी व्यवस्था भएबमोजिम आधारभूत स्वास्थ्य सेवा नि:शुल्क रूपमा पाउने हक हुने उल्लेख छ। धारा २० को २ र ३ मा प्रत्येक मानिसलाई प्रजनन् स्वास्थ्य वा प्रजनन्सम्बन्धी हक हुने भनिएको छ। धारा २२ को २ र ३ मा प्रत्येक बालबालिकालाई पालनपोषण, आधारभूत स्वास्थ्य र सामाजिक सुरक्षा प्राप्त गर्ने हक हुने उल्लेख छ। मुलुकी ऐन २०२० को बाह्रौँ संशोधनसम्म आइपुग्दा स्वेच्छाले १२ हप्तासम्मको र सहमतिमा १८ हप्तासम्मको गर्भपतन गर्न पाउने अधिकार रहेको छ। लिङ्गका आधारमा गर्भपतन गर्न नपाउने कानुनी व्यवस्था छ भने विशेष परिस्थितिमा जस्तोसुकै गर्भपतन गर्न पाउने व्यवस्था रहेको छ।

नेपालमा स्वास्थ्य सेवा नेपाल निजामति कर्मचारी ऐन, २०४९ अन्तर्गत राखिएकोमा २०५३ सालमा स्वास्थ्य सेवा ऐन, २०५३ आएपछि छुट्टै सेवा क्षेत्रको रूपमा परिभाषित गरियो। यस ऐनले स्वास्थ्य सेवा विशेष सेवा भएको मान्यतालाई स्वीकार गऱ्यो। यस ऐनअन्तर्गत स्वास्थ्य सेवा गठन, स्वास्थ्य सेवा अनतर्गत एलोप्याथी, आर्युवेद र होमियोप्याथी चिकित्सा प्रणाली रहेने स्पष्ट व्यवस्था गरियो। यसै गरी स्वास्थ्य सेवा नियमावली २०५५ को धारा ९१ म स्वास्थ्य सेवाका कर्मचारीहरूलाई उपचार खर्च दिने व्यवस्था गरेको छ। नियमावलीमा अधिकृतस्तरको कर्मचारी भएमा १२ महिनाको र सहायक स्तरको भएमा २१ महिनाको खाइपाइ आएको तलव रकम सम्म उपचार खर्च पाउने व्यवस्था रहेको छ। यसका साथै स्वास्थ्य सेवा (तेश्रो संशोधन) नियमावली, २०६८ मा सेवामा बहाल रहेको बहाल रहेको कुनै कर्मचारीलाई सरकारी कामको सिलसिलामा चोटपटक लाग्न गएमा वा स्वास्थ्य सेवा उपलव्ध गराउने क्रममा शारीरिक हानि नोक्शानी हुन गएमा वा निज कर्मचारी वा निजको पति पत्नीलाई कडा रोग लागी स्वेश वा विदेशमा उपचार गर्न नेपाल सरकारद्वारा गठित मेडिकल बोर्डले रोग किटान गरी उपचार खर्चका लागि थप आर्थिक सहायता दिने व्यवसिथा रहेको छ।

महिला कर्मचारीलाई प्रसुति विदाको व्यवस्था रहेको छ भने विदामा पनि पुरा तलव पाउने व्यवस्था रहेको छ। यसका साथै पुरुष कर्मचारीको हकमा पन्ध्र दिन प्रसुति स्याहार विदाको व्यवस्था गरिएको छ।

चिकित्सकहरूको योग्यता व्यवस्थित गर्न र आधुनिक औषधिको वैज्ञानिक ढङ्गले प्रयोग गर्नका निम्ति मेडिकल काउन्सिल ऐन, २०२० जारी गरी लागु गरिएको छ। नेपालमा स्वास्थ्य सेवालाई व्यवस्थित गर्न र योग्य चिकित्सकहरू उत्पादन गर्नका लागि विभिन्न प्रतिष्ठान ऐन पनि लागु गरिएको छ। विगतमा महामारी रोग नियन्त्रण गर्नका लागि विफर नियन्त्रण ऐन, २०२०, सङ्क्रामक रोग ऐन, २०२० लागु गरिएको छ। विफर उन्मुलन नेपालको एक सफल अभियानको रूपमा लिइन्छ।

औषधि वा औषधिका साधक पदार्थहरूको अनुचित प्रयोग वा दुरुपयोग हुन नदिन त्यसको उपयोगिता एवम् प्रयोगसम्बन्धी झुठो वा भ्रामक प्रचार हुन नदिन र जनसुरक्षित, असरयुक्त तथा गुणस्तरयुक्त नहुने औषधि उत्पादन, बिक्री वितरण, निकासी पैठारी, सञ्चय र सेवनको नियन्त्रण गर्न यो औषधि ऐन, २०३५ लागु गरिएको छ। जनस्वास्थ्यको सन्दर्भमा यो ऐन अति नै महत्त्वपूर्ण ऐन हो। यो ऐन अन्तर्गत गठन हुने औषधि व्यवस्था विभागले औषधि सम्बन्धी समग्र नियन्त्रण गर्ने कार्य गर्ने व्यवस्था रहेको छ।

मानव शरीरको अङ्ग प्रत्यारोपण (नियमित तथा निषेध) ऐन २०५५ र मृगौला प्रत्यारोपण (नियमित तथा निषेध) नियमावली, २०५८ पनि स्वास्थ्य सेवाका क्षेत्रमा आएमा महत्त्वपूर्ण ऐन हुन्। मानव शरीरको अङ्ग प्रत्यारोपण (नियमित तथा निषेध) ऐन २०५५ अनुसार अङ्ग

प्रत्यारोपण गर्न अङ्ग प्रत्यारोपणसम्बन्धी अनुमति पत्र लिनुका साथै व्यक्तिगत इजाजत पत्र लिएर मात्र पाइने व्यवस्था रहेको छ। अङ्ग खरिद बिक्री गर्ने वा त्यस्तै प्रकारका अन्य कामको प्रयोजनको लागि अङ्ग प्रत्यारोपणसम्बन्धी क्रियाकलाप गर्न निषेध गरिएको छ। अङ्ग ग्रहण गर्ने व्यक्तिको पनि मञ्जुरी हुनुपर्ने उल्लेख छ। यसका साथै अङ्ग झिक्दा वा प्रत्यापरोपण गर्दा तोकिएको प्रक्रिया पूरा गर्नुपर्ने व्यवस्था गरेर ऐनले व्यक्तिको स्वास्थ्यको अधिकारको संरक्षण गरेको छ।

छयालीस सालको ऐतिहासिक परिवर्तनसँगै स्वास्थ्य सचेतनामा आएको परिवर्तनसँगै नेपाल सरकारले आमाको दुध प्रतिस्थापन गर्ने (बिक्री वितरण नियन्त्रण) ऐन, २०४९ र सोही ऐन कार्यान्वयनका लागि आमाको दुध प्रतिस्थापन गर्ने (बिक्री वितरण नियन्त्रण) नियमावली, २०५१ ल्याइ लागु गरेको छ। स्तनपानको संरक्षण तथा आमाको दूधलाई प्रतिस्थापन गर्ने वस्तुलगायत बाल आहारको बिक्री वितरणलाई नियमित गरी बच्चाहरूका लागि सुरक्षित एवम् पर्याप्त पोषणको व्यवस्था गर्न यो ऐन आएको देखिन्छ। ऐनमा आमाको दूधलाई प्रतिस्थापन गर्ने वस्तु भन्नाले आमाको दूधलाई आंशिक वा पूर्णरूपमा प्रतिस्थापन गर्न बिक्री वितरण गरिएको खाद्य वस्तुलाई परिभाषित गरिएको छ। यो ऐन अन्तर्गत मन्त्रालयले स्तनपान संरक्षण तथा सम्बर्द्धन समिति गरी स्तनपान संरक्षण तथा संवर्द्धन र उत्पादनको बिक्री वितरण नियन्त्रण गर्ने कार्य गर्ने उल्लेख छ। मन्त्रालयले बाल आहार सम्बन्धी सूचना र शिक्षा सम्बन्धी सामग्री तयार गरी प्रचार प्रसार गर्नुपर्ने कर्तव्य पनि उल्लेख गरेको छ। स्वास्थ्य अधिकार सम्बन्धी दुई दर्जन बढी, ऐन, नियममावली र संहिताहरू जरी रहेका छन्।

पहिलो दीर्घकालीन स्वास्थ्य यो जनाको समाप्तिपछि सन् १९९७ देखि २०१७ सम्मको २० वर्षे स्वास्थ्य योजनाको समाप्त हुन तीन वर्ष बाँकी रहेको छ। दोश्रो दीर्घकालीन स्वास्थ्य योजनाको मुख्य ध्येय नै समानतामा आधारित स्वास्थ्य सेवा दिने रहेको छ। यस अन्तर्गत हरेक नागरिकलाई स्तरीय स्वास्थ्य सेवाको समान पहुँच दिने रहे को थियो। दिगो, पूर्ण सामुदायिक सहभागिता, विकेन्द्रीकृत, लैङ्गिक संवेदनशीलतामा आधारित प्रभावकारी व्यवस्थापनसहितको स्वास्थ्य सेवा उपलब्ध गराउने उद्देश्य राखिएको छ।

नेपाल सरकारले २०४७ सालको पहिलो दिर्घकालीन स्वास्थ्य योजनाको मापनसँगै दोश्रो दिर्घकालीन २० बर्षे स्वास्थ्य योजना (२०५३-२०७३) Second Long Term Health Plan, 1997 - 2017 लागु गरेको छ। दोश्रो दिर्घकालीन स्वास्थ्य योजनाको मुख्य उद्देश्य स्वास्थ्य सेवामा रहेको विभेदको अन्त्य गर्ने लैङ्गिक संवेदनशीलतालाई ध्यान दिई स्वास्थ्य सेवामा समान पहुँच पुऱ्याउने रहेको छ। अब तीन वर्षमात्र बाँकी रहेको यो योजनाको गहन समीक्षा गर्नुपर्ने अवस्था आएको छ।

दोस्रो दिर्घकालीन २० वर्षे स्वास्थ्य योजना (२०५३-२०७३) को लक्ष्य नबजात शिशु मृत्युदर प्रत्येक हजार जन्मेका बच्चामा ३४.४ मा झार्ने, पाँच वर्ष मुनीका शिशुमा प्रत्येक हजारमा ६२.५ मा झार्ने, कूल प्रजनन् दर ३.०५ मा झार्ने, औसत आयु ६७.७ वर्ष पुऱ्याउने लक्ष्य राखेको छ। यसै गरी दोस्रो दिर्घकालीन योजनाले १ लाखमा २ सय ५० मा मातृ मृत्युदर घटाउने, सुरक्षित यौन सम्पर्कका लागि कण्डम प्रयोगको दर ५८.२ मा पुऱ्याउने, तालिम प्राप्त व्यक्तिबाट सुरक्षित सुत्केरी सेवा ९५ प्रतिशत पुऱ्याउने र गर्भवती अवस्थामा न्यूनतम ४ पटक जाँच गराउन जानेका सङ्ख्या ८० प्रतिशतमा पुऱ्याउने लक्ष्य लिएको छ । आइरनका कारण हुने एनिमिया रोगका कारण ग्रस्त गर्भवती महिलाहरूको सङ्ख्या १५ प्रतिशतमा झार्ने, टी.टी. खोप ९० प्रतिशतलाई दिने, जन्मदा २५०० ग्राम भन्दा कम तौलमा जन्मने बच्चाको सङ्ख्या १२ प्रतिशतमा झार्ने, ३० मिनेट भित्र आधार भूत स्वास्थ्य सेवा Essential healthcare services (EHCS) लिने जनसङ्ख्या ९० प्रतिशत बनाउने , आधारभूत औषधि १०० प्रतिशत उपलब्ध गराउने, आधारभूत स्वास्थ्य सेवा दिनका लागि पर्याप्त स्वास्थ्य सामग्री र कर्मचारीको व्यवस्था गरिनेछ भनिएको छ। सरकारको कुल बजेटमा १० प्रतिशत बजेट स्वास्थ्य सेवामा लगाइने योजना राखिएको छ। हालसम्म ७ प्रतिशत बजेट मात्र विनियोजन भएको अवस्था छ।

यसका साथै नीजि संस्था तथा गैरसरकारी संस्थाहरूको सहभागितालाई पनि सुनिश्चित गर्ने योजना रहेको थियो। नेपाल सरकारले नागरिकहरूको स्वास्थ्य अवस्थामा प्रभावकारी सुधार गर्ने हेतुले राष्ट्रिय स्वास्थ्य नीति २०४८ तर्जुमा गऱ्यो। त्यस नीतिले नै हरेक गाविसमा कम्तिमा उपस्वास्थ्य चौकी स्थापना गर्ने नीति अवलम्बन गरियो। नेपालको स्वास्थ्य सेवालाई स्थानीय तहसम्म पुऱ्याउने ऐतिहासिक निर्णय थियो। तर, समुचित साधन स्रोतको अभावमा सेवा प्रभावकारी हुन सकेन।

नेपालको सन्दर्भमा ज्येष्ठ नागरिकहरूलाई सामाजिक सुरक्षा भत्ताको रूपमा २०५२ सालमा स्वर्गीय मनमोहन अधिकारीको नेतृत्वमा बनेको नेकपा (एमाले)को अल्पमतको सरकारले ल्याएको नीति तथा कार्यक्रममा ज्येष्ठ नागरिक भत्ता मासिक एक सय रुपियाँ दिने व्यवस्था गरेको थियो। हाल यो रकम मासिक ५ सय रुपियाँ भएको छ। यो सामाजिक सुरक्षा भत्ता पनि ज्येष्ठ नागरिकहरूको खाना तथा स्वास्थ्य उपचारका लागि राज्यबाट प्राप्त भइरहेको महत्त्वपूर्ण कार्य मान्न सकिन्छ। ज्येष्ठ नागरिकको संरक्षण र सामाजिक सुरक्षा गर्ने सम्बन्धमा व्यवस्था गर्न बनेको ऐन, २०६३ अन्तर्गत नेपाल सरकारले स्वास्थ्य तथा जनसङ्ख्या मन्त्रालय व्यवस्थापन महाशाखा टेकु, का ज्येष्ठ नागरिक सहयोग कार्यक्रम नेपाल राज्यमा बस्ने ६५ वर्ष उमेर पुगेका नेपाली नागरिकहरूलाई उनीहरूको स्वास्थ्य-उपचारमा सहयोग पुगोस् र ज्येष्ठ नागरिक स्वस्थ्य रहुन् भन्ने उद्देश्यले सञ्चालनमा ल्याइएको छ। जिल्लामा प्रमुख जिल्ला अधिकारीको अध्यक्षतामा गठित समितिको सिफारिसमा प्रतिव्यक्ति ज्येष्ठ नागरिक उपचार खर्च प्रतिव्यक्ति एक पटकमा २ हजार रुपियाँमा नबढ्ने गरी एक वर्षमा ४ हजार रुपियाँसम्म सुविधा पाउन सक्ने व्यवस्था गरिएको छ।

नेपाल सरकाले विपन्न परिवारहरूलाई स्वास्थ्य उपचारका लागि औषधि खर्च उपलब्ध गराउन 'विपन्न नागरिक औषधि उपचार कोष निर्देशिका, २०७०' जारी गरेको छ। जुन व्यवस्थाले विपन्न परिवारको स्वास्थ्यमा पहुँच बढाउने कुरामा आशा जगाएको छ। निर्देशिकामा मुटुरोग, मृगौला रोग, क्सान्सर, पार्किन्सस्,

अल्जाइमर्स, स्पाइनल इन्जुरी र हेडइन्जुरी रोग गरी सात रोगको उपचारका लागि विपन्न परिवारलाई उपचार खर्च उपलब्ध गराउने गरिएको छ। यो प्रावधानलाई स्वास्थ्य सेवाको क्षेत्रमा सरकारको प्रगतिशील सुधारको रूपमा लिन सकिन्छ। उल्लेखित सेवा लिनका लागि स्वास्थ्य संस्था पनि तोकिएको छ।

स्वास्थ्य सेवाको अवस्था

नेपालमा स्वास्थ्य उपचारको क्षेत्रमा सदियौँदेखि नै परम्परागत रूपमा औषधि मूलो गर्न धामी झाँक्री कहाँ जाने प्रचलन छ। मल्लकालमा विदेशी मिशनहरूको प्रवेशसँगै आधुनिक औषधि पद्धति नेपाल भित्रिएको मानिन्छ। स्वास्थ्य मन्त्रालयका अनुसार नेपालमा ८३ अस्पताल, ७ सय स्वास्थ्य चौकी, स्वास्थ्य केन्द्र १०, प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र १ सय ८०, डाक्टर ५ हजार ४ सय १५, नर्स ९ हजार १ सय ४६, एचए ५ हजार २ सय ५९, आयुर्वेदिक सेवा केन्द्र २ सय ८७, स्वास्थ्य कार्यकर्ता ३ हजार १ सय ९० रहेका छन्। नेपालको कूल बजेट मध्ये यस आर्थिक वर्षमा स्वास्थ्य क्षेत्रमा ६.३ प्रतिशत बजेट छुट्याइएको छ।

सरकारले आफ्ना देशका प्रत्येक नागरिकलाई गुणस्तरीय स्वास्थ्य सेवा प्रदान गर्न विभिन्न प्रयासहरू गरेको हुन्छ। स्थानीय स्वास्थ्य संस्थाहरूलाई स्थानीय निकायहरूमा हस्तान्तरण गर्ने क्रमको शुरुवात आर्थिक वर्ष ०५९/०६० मा गरियो। नेपाल सरकारले आफ्नो सीमित साधन र स्रोत एवम् विभिन्न सङ्घ-संस्थाहरूको सहयोगमा हालसम्म २८ जिल्लाका १ हजार ४ सय ३३ स्वास्थ्य संस्थाहरूलाई स्थानीय निकायमा हस्तान्तरण गरी व्यवस्थापनको जिम्मा स्थानीय समुदायलाई दिइसकेको छ।[1]

निष्कर्ष

"सबैलाई नि:शुल्क स्वास्थ्य" भन्ने अवधारणा अनुसार उपस्वास्थ्य चौकीबाट २५, स्वास्थ्य चौकीबाट ३५, प्राथमिक स्वास्थ्य केन्द्र एवम् जिल्ला अस्पतालबाट ४० प्रकारका औषधिहरू नि:शुल्क वितरण गरिनुका साथै २५ शैयासम्मका जिल्ला अस्पताल सरहका स्वास्थ्य संस्थाहरूमा नि:शुल्क उपचार सेवा उपलब्ध गराउनु पर्ने नेपाल सरकारको नीति रहे पनि भौगोलिक विकटताका कारण अधिकांश जिल्लाको सदरमुकामसम्म औषधि ढिला पुग्ने, पुगे पनि मिति सकिएका औषधिमात्र पुग्ने गरेको छ। जिल्ला जनस्वास्थ्य कार्यालयमा भण्डारण गरिएका औषधिसमेत ढुवानीको अभावमा विकट गाविसहरूमा पुग्न सकेको छैन। राज्यले दिने गरेको नि:शुल्क औषधि केवल नारामा सीमित भएको छ। तर उनीहरूले चर्को मूल्य तिरेर पनि औषधि नपाउने अवस्थाले गर्दा वर्सेनी बालबालिका, गर्भवती महिला, वृद्धाहरू अकालमै मृत्यु हुने गरेको छ। स्वास्थ्य संस्थामा आवश्यकता अनुसारको दरबन्दी कायम नगरिनु, दुर्गम भेगमा खटाइएका स्वास्थ्यकर्मीहरू सम्बन्धित ठाउँमा नबस्नु जस्ता समस्या यस वर्ष पनि दोहोरिए। इन्सेक प्रतिनिधिहरूको प्रतिवेदन अनुसार सन् २०१३ मा देशभरि ४ हजार ६ सय १६ स्वास्थ्यकर्मीको दरबन्दी रिक्त रहेको छ।

नेपालमा पनि स्वास्थ्य क्षेत्रमा केही उपलब्धिहरू भएका छन्। उदाहरणका लागि औलो नियन्त्रण, बिफर उन्मूलन, पुर्नजलीय उपचार, दादुरा, पोलियो खोप आदि क्षेत्रमा राम्रो उपलब्धि भएका छन्। यी विशेष स्वास्थ्य अभियानहरू कसरी सफल भए भन्ने बारेमा दृष्टि पुऱ्याउनु पर्दछ। दादुरा खोप अभियान त चरम सशस्त्र द्वन्द्वको समयमा सम्पन्न गरिएको थियो। त्यति कठिन अवस्थामा पनि हामीले सफलता हात पार्न सकेको अनुभव हाम्रा लागि मात्र नभएर विश्वका लागि नै उदाहरण बन्न सक्दछ। नीतिगत, नियम र कानुनी विद्यमानताका बाबजुद पनि स्वास्थ्य सेवा आमनागरिकका लागि सर्वसुलभ हुन नसक्नु, हुने र नहुने, धनी र गरीब, गाउँ र सहर बीच खाडल रहनु पक्कै पनि गम्भीर कुरा हो। सरकारी खर्चमा चिकित्सहरूलाई अनिवार्य रूपमा निश्चित समय दुर्गममा सेवा दिनुपर्ने नीतिगत व्यवस्था रहे पनि कार्यान्वयन गर्न नसक्नु, स्वास्थ्य संस्था र स्वास्थ्यकर्मीहरू शहर केन्द्रित हुनु, त्रिभुवन विश्वविद्यालय अन्तर्गतको शिक्षण अस्पताल पटक-पटक विवादमा तानिनु, स्वास्थ्य सेवा समेत प्रभावित हुनेगरी बन्द हड्तालको क्रम बढेर जानु आफैँमा स्वास्थ्य सेवा क्षेत्रको अराजकताको झलक दिन्छ। प्राथमिक स्वास्थ्य सेवा नि:शुल्क भनिए पनि व्यवहारत: हुन नसक्नु पनि स्वास्थ्य सेवा क्षेत्रको चुनौती हो। अबका दिनमा स्वास्थ्य क्षेत्रको व्यवस्थापनलाई मुख्य प्राथमिकतामा राखी कार्य गर्नुको विकल्प छैन। हालै नेपाल सरकारले सबै नागरिकहरूका लागि स्वास्थ्य विमा गर्ने योजना ल्याइरहेको प्रतिवद्धता सार्वजनिक भएको छ। त्यसो हुन सकेमा आम नागरिक तहसम्म स्वास्थ्य सेवा प्राप्त गर्न सक्ने अवस्था सृजना हुन सक्दछ। दोश्रो २० वर्षे दिर्घकालीन स्वास्थ्य योजना साप्त हुन तीन वर्ष बाँकी रहेको अवस्थामा आगामि नयाँ स्वास्थ्य नीति तथा योजना ल्याउँदा विभेदरहित स्वास्थ्य सेवा दिने मान्यतालाई संरचनात्मक ढङ्गले हल गर्न सक्दा नेपालमा स्वास्थ्य सेवाको अधिकारमा सर्वसाधरणको पहुँच बढाउन सकिने छ।

सन्दर्भ सामग्रीहरू

१. नेपाल मानवअधिकार वर्षपुस्तक, २०१४। इन्सेक
२. नेपालमा आर्थिक, समाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार : नागरिक समाजको छायाँ प्रतिवेदन, २०१३
३. आर्थिक, समाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार संरक्षण र संवर्द्धन। २०६७। फोरिड
४. नेपालमा आर्थिक, समाजिक तथा साँस्कृतिक अधिकार : अवस्था र प्रवृति: नागरिक समाजको छायाँ प्रतिवेदन, २००७
५. मिश्र, चैतन्य, बदलिँदो नेपाली समाज, २०६७। फाइन प्रिन्ट, आइएनसी, ललिपुर
६. श्रेष्ठ, नारायण, स्वास्थ्य सेवासम्बन्धी ऐन तथा नियमहरू। २०६७। पैरवी प्रकाशन, काठमाडौँ
७. जनस्वास्थ्य सरोकार, राष्ट्रिय मासिक। २०७०।
८. स्वास्थ्य खबरपत्रिका, २०७०, साउन
९. स्वास्थ्य खबरपत्रिका, २०७०, फागुन
१०. विपन्न नागरिक औषधि उपचार कोष निर्देशिका २०७०
११. www.dohs.gov.np

[1] मानवअधिकार वर्ष पुस्तक २०१४, पृष्ठ १८८

एउटी किशोरी अभियन्ताको कथा

पुस्तकको नामः आई एम मलाला
लेखकः मलाला युसाफजाई र क्रिष्टिना लाम्ब
पृष्ठ सङ्ख्याः २७६
मुल्य : १३.५५ डलर

एक १७ वर्से किशोरीको वास्तविक जीवनमा आधारित पुस्तक **आइ एम मलाला**ले यतिबेला विश्वकै ध्यान तानेको छ। उनको जीवनलाई यथार्थ रूपमा नबुझेका धेरै मानिसहरू उनको चर्चालाई अस्वभाविक मान्दै गर्दा यो पुस्तक सार्वजनिक भएको छ। पुस्तक पढिसकेपछि भने उनको चर्चालाई कमैले मात्र अस्वभाविक मान्छन्। एउटा जीवनको अन्त्य भएर अर्को जीवन जिउँदै छिन् भनेर स्वयम् आफैँले पनि स्वीकारेकी छिन्। पुस्तक पढिसके पछि पाठकले पनि सोही अनुभूति गर्नेछन्।

मलाला पाकिस्तानकी एक मध्यमवर्गीय परिवारकी छोरी हुन्। उनले आफ्नो देशका सबै बालबालिका, महिलालगायत्ले पढ्न पाउनुपर्छ भनेर अभियान थालिन्। घरपरिवारले उनको अभियानलाई साथ दिएको थियो। उनका पिता पनि परिवर्तनका पक्षमा थिए। एउटा चमत्कारिक प्रतिभा थियो उनीसँग। बोल्न धक मान्दिन थिइन्। विद्यालयले आयोजना गर्ने अतिरिक्त क्रियाकलापका साथै नियमित परीक्षाहरूमा अग्रस्थानमा आउँथिन्। हुने बिरुवाको चिल्लो पात भनेझैँ उनी सानैदेखि उनका उमेर समूहका अन्य बालबालिकाभन्दा फरक थिइन्। विद्यालयका शिक्षक-शिक्षिका समेत उनको आवाज र प्रतिभालाई देखेर दङ्ग पर्थे र उनलाई विद्यार्थी भन्दा पनि साथीको जस्तो व्यवहार गर्थे। मलाला कलिलै दिमागले परिपक्व कुरा गर्थिन्। सानै उमेरमा उनले गरेका कार्यहरूको सम्मानमा उनलाई आफ्नो देश पाकिस्तानमा विभिन्न पुरस्कारले सम्मान गरियो। उनको अभियानमा हात मिलाउने धेरै भए। सहपाठीदेखि अग्रजसम्मका अभियन्ताहरूले उनलाई साथ दिए। तर, उनको अभियान उनकै देशमा विद्रोही भूमिका निर्वाह गरिरहेको तालिवानी समूहलाई मन परेको थिएन। उनलाई महिलाका पक्षमा वकालत बन्द गर्न धम्की दिइयो। धम्कीले आवाज बन्द हुन सक्दैन भन्ने एउटा गतिलो उदाहरण हुन् मलाला। उनले आफ्नो अभियान रोकिनन्। बरू झन् सशक्त पारिन्। यही क्रममा विद्यालयबाट परीक्षा सकेर फर्कंदै गर्दा उनलाई सरकारी सेनाको क्याम्प नजिकै विद्यालयको बस रोकेर गोली प्रहार गरियो। मलाला ढलिन्। तालिवान खुसी भए। उनको ठाउँको ठाउँ नै ज्यान गएको अनुमानमा तालिवानी आफ्नो बहादुरीमा रमाउँदै फर्के। मलाला जीवनमरणको दोसाँधमा छटपटाइरहिन्। उनको पुस्तकमा उनले गरेको वर्णनको चर्चा पाठकको दिमागमा कुनै पर्दाको दृश्यझैँ नाच्न थाल्छ र थोरै विद्रोह जन्माउँछ। पाकिस्तानदेखि बेलायतसम्मका अस्पतालमा उपचार गरेपछि मलाला ठीक हुन्छिन्। एउटा

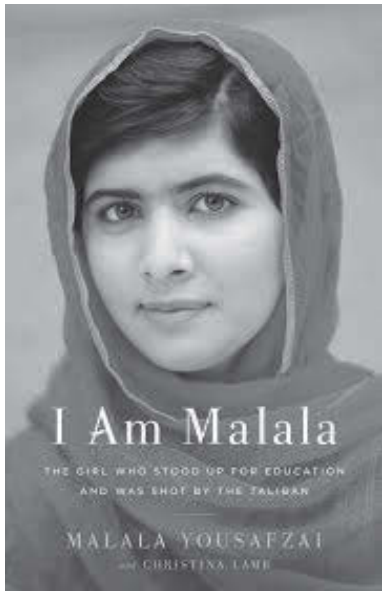

देशले मात्रै चिनेको एउटी किशोरी अभियन्तालाई संसारले चिन्न थाल्छ। तालिवानहरू भने अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रको एजेन्ट भएकाले कुनै हालतमा पनि उनलाई नछाड्ने प्रतिक्रिया अझै दिँदै आइरहेका छन्।

मलालाले आफ्नो जीवनलाई पुस्तकमा पाँच भागमा राखेर विभाजन गरेकी छन्। पहिलो भागमा जीवनको प्रारम्भिक अवस्था र आफ्नो घरको प्रारम्भिक अवस्थाको बारेमा लेखेकी छिन्। विद्यालयको वातावरण, घरपरिवार को माया र सहयोगलाई पुस्तकको पहिलो भागले समेटेको छ। दोस्रो भागमा मलालाले आफ्नो ठाउँमा तालिवानी विद्रोहीहरूको प्रवेश भएपछि अन्धकारको जीवन जस्तै भएको, जनतालाई तालिवानीहरूले रेडियो टिभीबाट वञ्चित गरेको लगायतका घटनालाई समावेश गरेकी छिन्। तालिवानीहरूले कसैले टिभी चलाएको देखेमा सामूहिक रूपमा भेला पारेर सडकमा जलाइदिने गरेको देखि मानिसलाई विभिन्न कारबाहीको नाममा कोर्रा हानेको लगायतका घटनालाई यस भागमा उल्लेख गरेकी छन्। यी र यस्तै घटनाले मलालामा शान्तिप्रतिको झुकाव बढ्दै जान्छ। उनी शान्तिको पक्षमा उभिन्छिन्।

पुस्तकको तेश्रो भागमा उनले आफूलाई तालिवानले गरेको आक्रमणको घटनालाई उल्लेख गरेकी छन्। विद्यालयको परीक्षा सकेर रमाउँदै गरेका बालबालिका चढेको गाडी तालिबानले रोक्छन् र उनीलगायत अन्य दुई जनालाई आक्रमण गर्छन्। गोली उनको निधारमा लागेर कुमबाट जान्छ। मलाला ढल्छिन्। रमाइलो वातावरण आतङ्कित बन्छ। एउटी अबोध बालिकालाई आक्रमण गरेपछि तालिबानी नेताले प्रेस विज्ञप्ति निकाल्छन् र उनी अन्तर्राष्ट्रिय क्षेत्रको एजेन्ट भएको, आफ्नो धर्म, देश बिर्सिएकाले आक्रमण गरेको र कसैले उनको जस्तै कुरा गर्न थालेमा यस्तै बनाइदिने धम्कीपूर्ण भनाइ सार्वजनिक गर्छन्। देश भावुक बन्दै गर्दा विद्रोही विजयोत्सव मनाउँछन्। पुस्तकको चौथो भागमा उनले जीवन र मरणको दोसाँधको तथ्यलाई बाहिर ल्याएकी छन्। उपचारका क्रममा पाकिस्तानका विभिन्न अस्पतालहरूमा गरिएका प्रयासहरू, सर कारी तथा अन्य समुदायको उनीप्रति गरिएका सहयोगहरू लगायतलाई यो भागमा उल्लेख गरेकी छन्।

पुस्तकको पाँचौ भागमा उनले आफूले पाएको नयाँ जीवन र यसका लागि भएका सहयोगलाई उजागर गरेकी छिन्। पुस्तकको ठीक यही भाग पढ्दै गर्दा पाठकले यो वास्तविकता नै हो र? भनेजस्तो कल्पना पनि गर्छन्। पाकिस्तानकै सैनिक अस्पतालमा उपचार भइरहेको बेला बेलायती डाक्टरहरू आइपुग्नु, उनलाई युएईले उपचारका लागि जहाज पठाइदिनु, बाबुलाई छोरीसँगै जान आग्रह गर्दा पनि आमा र भाइको कागजपत्रको कारणले गर्दा बाबु जान नमान्नु र बेलायतमा सघन उपचार पछि उनी अक्षर पढ्न थाल्नु जस्ता घटनाहरू कुनै चलचित्रको पर्दामा देखिएझैँ पाठकको आँखामा देखिन्छन् पुस्तक पढ्दै गर्दा। उनको वास्तविक घटना पनि काल्पनिक जस्तो लाग्छ।

मलालाको पुस्तकले एउटा अभियानलाई असफल पार्नका लागि आउने तगाराहरूबारे उल्लेख गरेको छ। मलालाले आफूले नयाँ जीवन पाएको र आफ्नो अभियानमा लागिरहने उद्घोष पनि गरेकी छन्। संयुक्त राष्ट्रसङ्घले उनको १६ औँ जन्मदिनको अवसरमा मलाला डे मनाएर उनलाई वक्ताको रूपमा महासभामा आमन्त्रण गऱ्यो। शिक्षाको अभियानको क्षेत्रमा आफ्नो पाइला रहिरहने आफूलाई मार्न खोज्नेका बालबालिकाले पढ्न पाउनुपर्ने लगायतका भनाइ राखेको कुरालाई पनि पुस्तकमा समावेश गरेकी छन्। पुस्तकको नामबारे पनि मलालाले लेखेकी छन्। उनलाई आक्रमण गर्नुपूर्व तालिबानीले अर्कै भेषमा मलालाको हो? भनेर सोध्छन्। उनलाई त्यतिमात्रै थाहा हुन्छ। उनका अनुसार यो पुस्तकले मलालाको हो भन्ने प्रश्नको उत्तर दिएको छ र उनले भोगेको यर्थाथलाई पनि उजागर गरेको छ। पाठकले पुस्तक पढ्दै गर्दा पाठकले उनीसँगै गोली लागेका कायनात रियाज र साजिया रमजानको बारेमा पनि थप जान्न उत्सुक हुन्छन्। ती दुई किशोरीहरूको बारेमा कुनै सूचना नपाउँदा खिस्रिक्क महसुस पनि गर्छन्। तर, पुस्तक शीर्षकअनुसार मलालाकै जीवनमा केन्द्रित भएकाले अभियानको क्षेत्रमा लागेकी किशोरीको यात्रालाई सबैले शुभकामना दिनै पर्छ।

प्रस्तुती : विनोद गौतम

अझै हटेन बालीघरे प्रथा

■ मानबहादुर चौधरी

बिहानको पाँच बजे, हर्कबहादुर झिसमिसेमा आँखा मिच्दै उठ्छन्। हातमुख धोएपछि दैनिक नित्यकर्ममा जानुपर्ने उनको बाध्यता। सात जना परिवारको साँझ बिहानको जेहो गर्न उनलाई धौधौ परिरहेको थियो। आरनमा पुग्छन्। कोइला तताउँदै फलाम पिट्दै उनको दैनिकी सुरु हुन्छ। गाउँघर, देश, विदेशका समाचार प्रति उनलाई कुनै चासो छैन। आफ्ना सात जना परिवारको साँझ बिहानको जोहो गर्दै उनलाई ठिक छ। पुर्खादेखि गर्दै आएको पेशालाई उनले नत छोडन सकेका छन् नत वैकल्पिक उपाय नै उनीसँग छ। नयाँ नेपाल, लाकतान्त्रिक गणतन्त्र, संविधानसभाको निर्वाचन जस्तोसुकै परिवर्तन आए पनि उनको बालीघरे प्रथा जस्ताको तस्तै रहेको छ।

बर्दिया जिल्लाको सोरहवा गाविस-२ जगतीयाका हर्कबहादुर विकको दिनचर्या यसरी बितिरेहको छ। गाउँमा फलाम पिट्ने काम न्यूनतम ज्यालाको रूपमा बाली लिएर काम गर्न उनी बाध्य छन्। अन्य पेशा गरौं भनेपनि नपाउने अवस्थाले आफ्नो र परिवारको पेट पाल्न र आवश्यकताा पूरा गर्न अरू कुनै विकल्प नहुँदा मेहनतअनुसार ज्याला नपाएपनि काम गर्नुपर्ने बाध्यता उनलाई रहेको छ। यस्तै समस्या बानियाभार गाविस-७ खुरखुरे फाँटा घरभई मगरागाडी गाविसमा बालिघरे काम गर्दै आएका भक्तबहादुर तिरुवाको पनि रहेको छ। उनले ०३६ सालदेखि बालीमा नै फलामको काम गर्दै आएका छन्। बालीघरेमा काम गर्दा उनको आर्थिक अवस्था जस्तो थियो अहिले पनि उस्तै छ। उनले फलाम पिटेर आठ जनाको परिवार पालिरहेका छन्। विक र तिरुवा मात्र नभएर महम्मदपुर गाविस-८ भैसाहीमा बस्ने द्वन्द्वपीडित गणेशप्रसाद थारु पनि उस्तै समस्या भोगिरहेका छन्। गणेश बालीमा कपडा सिउँछन्। उनले एक परिवारबाट प्रतिबर्ष २० किलो धान पाउँछन्। २० किलो धानमा एक घरपरिवारमा भएका सम्पूर्ण सदस्यहरूको वर्ष भरीनै उनले कपडा सिउनु पर्ने बाध्यता छ। यस्तै समस्या गुलरिया नपा-६ सुहेलवाका ६० वर्षीय कलबहादुर परियारको पनि रहेको छ। बालीघरेको रूपमा स्थानीय एक व्यक्तिको वर्ष भरी लुगा सिलाएवापत पहिले पाँच किलो र अहिले १० किलो धान र केही अन्य अन्नमा काम गर्न उनी बाध्य छन्।

“ग्रामीण क्षेत्रमा लुगा सिलाउने तथा फलामको कृषि लगायतका सामान बनाउने व्यक्ति हुन्। दक्ष सीप भएका व्यक्तिले हालको अवस्थामा दैनिक रूपमा आफ्नो खाना खाएर पाँच सय र काम गरेको व्यक्तिको खाना खाएर चार सय लिने गरेका छन्। यसले पनि बालिघरे प्रथामा काम गर्ने व्यक्तिहरूको दैनिक पाँच सय पर्ने गरी धान र अन्य अन्न दिन पर्ने व्यवस्था गर्नु पर्ने र यस विषयलाई नीतिगत रूपमा राज्यले सम्बोधन गर्न पहल गर्नु पर्ने बालीघरे प्रथा नगरी पैसा लिएर फलामको काम गर्दै आएका कालिका गाविस-५ शितलाबजार का ४७ वर्षीय राजेन्द्र सुनारले बताए।”

बर्दिया जिल्लामा करिब १५ हजार घरपरिवार बालीघरे प्रथामा आश्रित रहेको पीडित जनसेवा केन्द्र नेपालगञ्जले जनाएको छ। दलित समुदायका करिब ६० प्रतिशत जनसङ्ख्या बालीघरे प्रथामा आश्रित रहेको जनसेवा केन्द्रको तथ्याङ्कले जनाएको छ। बर्दिया जिल्लाका धधवार, पदनाहा, बनियाभार, मोतिपुर र बेलवा गरी ५ गाविसमा पीडित जनसेवा केन्द्र नेपालगञ्जले सङ्कलन गरेको तथ्याङ्क अनुसार करिब तीन हजार दलित घरपरिवारले बालीमा अरुको काम गरी जीविका चलाइरहेका छन्। जसमा अधिकांशको जग्गा छैन। भए पनि खेती गरेर खान पुग्दैन।

बालिघरे प्रथा भन्नाले वर्षभर काम गरेको ज्यालाको रूपमा अन्न लिने प्रथालाई भनिन्छ। यस प्रथालाई ठाउँ अनुसार बालीघरे, खली र तिहाई भनेर चिन्ने गरिन्छ। यो जिम्मा लिँदा केही रकम लिएर गाउँभरका घरमा हुने फलाम वा कपडा सिलाउने कामको जिम्मा लिने गर्दछन्। कपडा सिलाउने काम गरे

बालीघरे प्रथा अनुसार गाउँमा फलाम पिट्ने काम गर्दै गुलरिया नपा-६ सुहेलुवाका ६५ वर्षीय दिलबहादुर विक

बापत वर्ष दिनको प्रति व्यक्ति १० देखि २५ किलो धान, साढे दुई किलो मसुरो र साँढे दुई किलो तोरी अन्न दिने गरिएको छ। यसरी दिने गरिएको अन्नलाई बजार मूल्य अनुसार हेर्दा धान प्रतिकिलो १८ रुपियाँ, तोरी ६० रुपियाँ र मसुरो ७५ रुपियाँ पर्दछ। यसले धान बाट १ सय ८० देखि ४ सय ५० रुपियाँ, तोरी १ सय ५० र मसुरो १ सय ८७ रुपियाँ हुन आउँछ। यसरी फलामको काम गरेबापत हरेक घरबाट फलामको काम गर्नेले ५ सय १७ देखि ७ सय ८७ रूपैयाँसम्म पाउने गरेको देखिन्छ।

दलित अधिकारकर्मी लक्ष्मण विक गरिबीको कारण दलित परिवारले बाध्यताले बालीघरेमा काम गर्न बाध्य भएको बताउँछन्। बालीघरेमा काम गर्दा उचित ज्याला पाउन नसक्दा अहिलेका युवाहरूले विस्तारै यो काम गर्न छोडेको उनको भनाइ छ। पदनाहा गाविसका टिकाराम परियारले बालीघरेमा काम गर्दा दलितको जीवनस्तर उकास्न गाह्रो भएको हुँदा यो प्रथालाई त्यागेर उनीहरूको पेशालाई आधुनिकिकरण गर्दै लैजानु पर्ने बताउँछन्। बालीघरे प्रथा अनुसार काम गर्दा अन्नबालीको रूपमा न्यूनतम ज्याला लिन पर्ने बाध्यता त छदै छ। त्यस माथि दलितहरूलाई यो प्रथाअनुसार काम गर्दा व्यक्तिगत र सामाजिक रूपमा गरिने अपमान र बिभेदपूर्ण बोली र ब्यवहारले पनि सम्मानमा चोट पुग्ने गरेको छ। अभियानर्त्ता दयाराम सुनारले बालीघरे प्रथामा काम गर्ने दलितहरूलाई परिचय पत्रको व्यवस्था, उनको व्यवसायलाई आधुनिकीकरण गर्न सकेमा उनीहरूको समस्या समाधान हुने र यसको दायित्व राज्यले लिन पर्नेमा जोड दिए।

२१ औँ शताब्दीमा पनि १० देखि २५ किलो अन्नमा वर्षभर काम गर्ने दलितहरूको अधिकारको लागि हालसम्म कसैले कुरा नउठाएको बालीघरेमा कामगर्ने हर्कबहादुर विकले बताए। उनले भने-"एक पटक त मैलेपनि यसमा काम गर्दिनँ भनेर रोके तर रोजी रोटी नै गुम्ने भएपछि फेरि काम सुरु गरेको हुँ।" अहिले उनले जगतियाका २ सय घरपरिवारबाट वर्षको २० किलो धान लिएर काम गर्छन्। बालीघरे प्रथामा काम गर्ने व्यक्तिहरूले बार्षीक काम गरे बापत पाउने अन्नबाली थोरै-धेरै देखिन्छ। सोही कारण उनीहरूको आम्दानी पनि फरक रहेको छ। यसरी काम गरी प्राप्त गर्ने धान

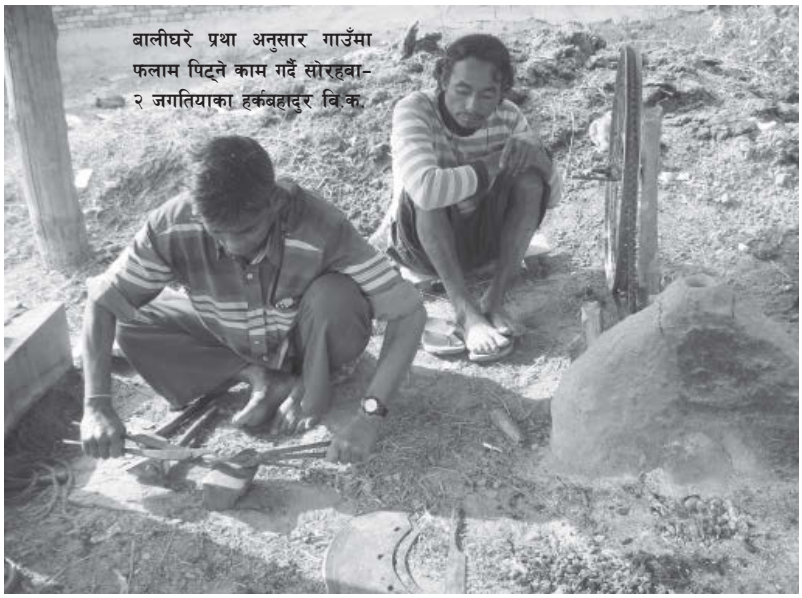

बालीघरे प्रथा अनुसार गाउँमा फलाम पिट्ने काम गर्दै सोरहबा-२ जगतियाका हर्कबहादुर वि.क.

"२१ औँ शताब्दीमा पनि १० देखि २५ किलो अन्नमा वर्षभर काम गर्ने दलितहरूको अधिकारको लागि हालसम्म कसैले कुरा नउठाएको बालीघरेमा कामगर्ने हर्कबहादुर विकले बताए। उनले भने- "एक पटक त मैलेपनि यसमा काम गर्दिनँ भनेर रोकँ। तर रोजी रोटी नै गुम्ने भएपछि फेरि काम सुरु गरेको हुँ।" अहिले उनले जगतियाका २ सय घरपरिवारबाट वर्षको २० किलो धान लिएर काम गर्छन्। बालीघरे प्रथामा काम गर्ने व्यक्तिहरूले बार्षीक काम गरे बापत पाउने अन्नबाली थोरै-धेरै देखिन्छ।"

र अन्य बालीलाई पैसामा परिवर्तन गर्दा न्यूनतम वार्षिक रूपमा १० हजार ३ सय ४० र अधिक्तम ७२ हजारसम्म आम्दानी देखिन्छ। तर, ज्यालाको रूपमा थोरै अन्न पाउने धेरै छन्। ग्रामीण क्षेत्रमा लुगा सिलाउने तथा फलामको कृषि लगायतका सामान बनाउने व्यक्ति हुन्। दक्ष सीप भएका व्यक्तिले हालको अवस्थामा दैनिक रूपमा आफ्नो खाना खाएर पाँच सय र काम गरेको व्यक्तिको खाना खाएर चार सय लिने गरेका छन्। यसले पनि बालिघरे प्रथामा काम गर्ने व्यक्तिहरूको दैनिक पाँच सय पर्ने गरी धान र अन्य अन्न दिन पर्ने व्यवस्था गर्नु पर्ने र यस विषयलाई नीतिगत रूपमा राज्यले सम्बोधन गर्न पहल गर्नुपर्ने बालीघरे प्रथा नगरी पैसा लिएर फलामको काम गर्दै आएका कालिका गाविस-५ शितलाबजारका ४७ वर्षीय राजेन्द्र सुनार बताए।

२०५७ सालमा बालिघरे प्रथा अन्त्यको माग गर्दै काठमाडौँमा सिंहदरबार अघि प्रर्दशन गर्दा आफूले काम गरे अनुसारको रकम पाउँछु भन्ने हर्कबहादुर वि.क. लगायतलाई लागेको थियो। तर, उनीहरूको आशा अहिलेसम्म पूरा भएको छैन। सरकारले अब बालीघरे प्रथा अन्त्य गर्छौं भनेर मौखिक प्रतिवद्धता जनाए पनि अहिले सम्म पूरा गरेको छैन्। उनी भन्छन् -अब त बालीघरे प्रथा अन्त्य हुन्छ। फलाम पिटेर पनि बाँच्न सकिन्छ भन्ने लागेको थियो तर त्यो पूरा भएन। अहिले उनी फलामको काम छोड्ने या गर्ने दोधारमा परेका छन्।

शान्ति प्रक्रियाको आठ वर्ष बित्दा पनि मकैमराङ सुनसान

■ कृष्णप्रसाद अधिकारी

लमजुङ । दश वर्षको जनयुद्धसँगै जनआन्दोलन २ पछि मुलुकमा गणतन्त्र स्थापना भएर शान्ति प्रक्रिया अगाडि बढेको सात वर्ष पूरा भइसक्दा पनि विस्थापितहरू गाउँ नफर्कंदा लमजुङको एक गाउँ अझै पनि सुनसान छ।

लमजुङको मालिङ गाविस-७, स्थित मकैमराङ गाउँ विस्थापित भएको आठ वर्ष बितिसक्दा पनि अझै पुनर्स्थापना हुन नसकेको हो। सरकार र तत्कालीन विद्रोही माओवादीका कारण द्वन्द्वकालीन अवस्थामा २०५९ सालमा विस्थापित मकै मराङवासीहरू हालसम्म गाउँमा फर्केका छैनन्।

जिल्लाको विकट क्षेत्र मकै मराङबाट त्यतिबेला एकै पटक १४ घर परिवार विस्थापित भएका थिए। जिता गाविस-६ का माओवादी कार्यकर्ता रामचन्द्र तिवारीलाई तत्कालीन शाही नेपाली सेनाले गिरफ्तार गरी हत्या गरेपछि सेना र माओवादीको छुट्टाछुट्टै अनुसन्धानबाट हैर ान गाउँलेहरू विस्थापित भएका हुन्। सेना र माओवादीले मानसिक तथा शारीरिक यातना दिन थालेपछि उनीहरू रातारात गाउँ छाड्न बाध्य भएका थिए।

आठ वर्षदेखि विस्थापित मकैमराङवासीहरू अहिले लमजुङ सदरमुकाम वेसीशहर, लमजुङकै लक्ष्मी बजार र पोखरामा विस्थापित जीवन बिताउँदै आएका छन्। एउटा वडा पुरै विस्थापित भएपनि तत्काल डरका कारण कतै जानकारी गराएनन्। त्यति बेला कतै नाम दिँदा पुनः दुःख पाइने हो की भन्ने डरले सबैले गुपचुप नै राखेको बेसीशहरमा विस्थापित जीवन बिताइरहेकी पार्वती तामाङले बताउनुभयो। उहाँले भन्नुभयो- 'विस्थापितलाई फर्काउने जिम्मा राज्य, राजनीतिक दल र नागरिक समाजको हो।'

मुलुकमा शान्ति र गणतन्त्रको स्थापना भइसकेको अवस्थामा पनि सिङ्गो गाउँ फर्किन नसक्नुले उनीहरूको पीडा झन बढ्दै गएको छ। गाउँमा कुटो कोदालो गरेर खाने मकैमराङवासीहरू कुनै पनि कमाई बिना नै शहरमा बस्न विवश भएपछि उनीहरूलाई आर्थिक भार पनि निकै परेको छ। देशमा पूर्ण रूपमा शान्ति भएपछि मात्र गाउँ फर्किने सोँचमा पुगेका मकैमराङवासीहरू पूर्ण लोकतन्त्र र दीगो शान्तिको बाटो हेर्दै बसिरहेका छन्।

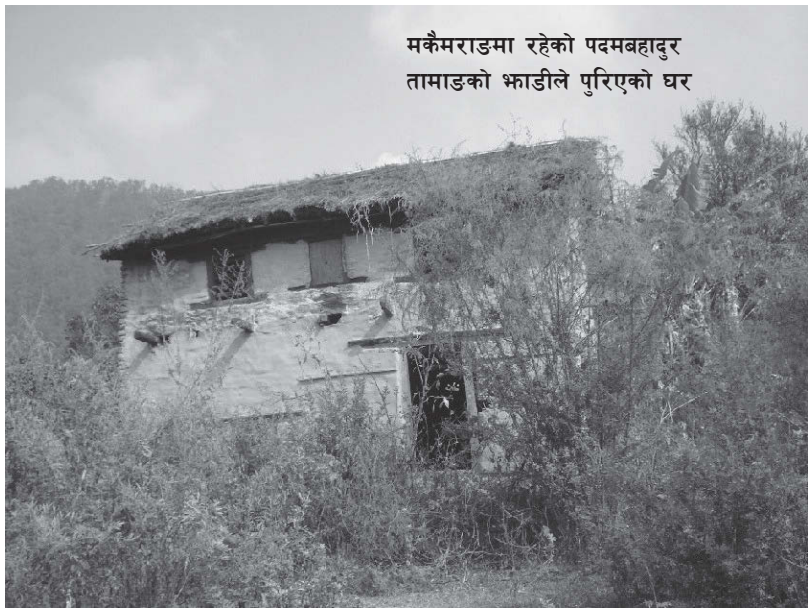

मकैमराङमा रहेको पदमबहादुर तामाङको झाडीले पुरिएको घर

"आठ वर्षदेखि विस्थापित मकैमराङवासीहरू अहिले लमजुङ सदरमुकाम वेसीशहर, लमजुङकै लक्ष्मी बजार र पोखरामा विस्थापित जीवन बिताउँदै आएका छन्। एउटा वडा पूरै विस्थापित भए पनि तत्काल डरका कारण कतै जानकारी गराएनन्। त्यति बेला कतै नाम दिँदा पुनः दुःख पाइने हो की भन्ने डरले सबैले गुपचुप नै राखेको बेसीशहरमा विस्थापित जीवन बिताइरहेकी पार्वती तामाङले बताउनुभयो। उहाँले भन्नुभयो- 'विस्थापितलाई फर्काउने जिम्मा राज्य, राजनीतिक दल र नागरिक समाजको हो।'"

मुलुकको अग्रगमनको लागि प्रमुख राजनीतिक दलका नेताहरूले शान्ति सम्झौ तामा हस्ताक्षर गरेर विस्थापितलाई गाउँ फर्कन निर्देशन दिएपनि मकैमराङ गाउँको अवस्था भने जस्ताको तस्तै छ। ८ वर्षदेखि विछोड बनेको सुन्दर समाज हालसम्म एकै ठाँउमा बसेर रमाउने वातावरण निर्माण हुन नसकेका कारण निकै दुःख लागेको विस्थापितहरू बताउँछन्।

मकैमराङबासीलाई गाउँ फर्कन राजनीतिक दल तथा प्रशासनले आग्रह गरे पनि उनीहरू गाउँ फर्किएका छैनन्। शहरी जीवनमा घुलमिल भएका उनीहरू आफूलाई सँधै विस्थापित भन्दै सहरमा बसिरहने र गाउँ त्यागेको कतिपयले बताउने गरेका छन्।

तामाङहरूको बाहुल्यता रहेको मकैमराङवासीका अधिकांश घरहरूमा भत्किसकेका छन्। उनीहरूको कतिपय घरमा त्यस क्षेत्रका विश्वकर्मा परिवारहरू बस्दै आएका छन्। गाउँमा ११ घरपरिवार तामाङ, दुई परिवार गुरुङ र एकघर घिमिरेको थियो। सिङ्गो गाउँका सबै मानिसहरू विस्थापित भएपछि उनीहरूको खेतबारी बाँझै छ। मकैमराङवासीहरूका सातघर वेसीशहर, ६ घर पोखरा, एक घरपरिवार ईशानेश्वरको लक्ष्मीबजारमा विस्थापित भएका छन्। गाउँमा पसल गरी बस्ने कृष्णप्रसाद घिमिरे पनि अहिले विस्थापित भएका छन्।

"नेपाल मानवअधिकारको विश्वव्यापी परिभाषा भन्दा बाहिर जान सक्दैन"

सुशील प्याकुरेल राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगका पूर्व आयुक्त तथा इन्सेकका संस्थापक अध्यक्ष हुनुहुन्छ। हाल जवाफदेहिता निगरानी समितिका अध्यक्ष रहनु भएका प्याकुरेललाई नेपालको मानवअधिकार आन्दोलनमा पुऱ्याउनु भएको योगदानको कदर गर्दै दक्षिण कोरियाको मे १८ फाउण्डेशनले ग्वाङ्जु मानवअधिकार पुरस्कारबाट सम्मान गरेको थियो। हालै जारी बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन तथा सत्य निरूपण तथा मेलमिलाप आयोगसम्बन्धी व्यवस्था गर्न बनेको ऐनका बारेमा रमेशप्रसाद तिमिल्सिनाले प्राचीका लागि गर्नु भएको कुराकानी यहाँ प्रस्तुत गरेका छौँ।

यहाँहरूको विरोध र असन्तुष्टिका बाबजुद पनि बेपत्ता पारिएका व्यक्तिको छानबिन, सत्य निरुपण तथा मेलमिलाप आयोगसम्बन्धी व्यवस्था गर्न बनेको ऐन त जारी भयो नि ?

हामीले विधेयकमा रहेका कतिपय प्रावधानहरू सङ्क्रमणकालीन न्यायको सिद्धान्त प्रतिकुल भएको भनी आलोचना र विरोध गर्दा गर्दै पनि कानुन ऐन जारी गरिएको छ। हामीहरूले विधेयकको साङ्गो-पाङ्गो विरोध गरेका थिएनौ। अहिले मानवअधिकारकर्मीहरू यो कानुन चाहँदैनन्, यो समस्यालाई कायम राख्न चाहन्छन् भन्ने खालका अभिव्यक्तिहरू केही राजनीतिक दलका नेताहरू र केही सञ्चार माध्यमबाट आएका छन्। सबैभन्दा पहिला बुझ्नुपर्ने कुरा के हो भने कुनै पनि कानुनको निर्माण किन गरिन्छ ? जुन उद्देश्यका साथ कानुन बनाइन्छ, त्यसले उक्त उद्देश्य परिपूर्ति गर्न सक्छ कि सक्दैन भन्ने महत्त्वपूर्ण विषय हो। यो कानुनको मूल उद्देश्य द्वन्द्वपीडितलाई न्यायको अनुभूति दिने पीडकले आत्मसमीक्षा गर्दै पश्चताप गर्ने अनि जघन्य अपराधमा संलग्नहरूले कानुन र विश्वमा स्थापित मान्यता अनुसार सजाय, जसले समाजमा मेलमिलापको वातावरण बनोस् भन्ने हो। द्वन्द्व उप्रान्त बेपत्ता पारिएका मानिसहरूको बारेमा यथार्थ जानकारी दिने भन्ने पहिलो प्राथमिकता थियो। ६० दिन भित्रै जानकारी दिने भनेर दलहरूले लिखित प्रतिबद्धता व्यक्त गरेका नै हुन्। हामीहरूले त्यसलाई सकारात्मक रूपमा लियौँ। शान्ति प्रक्रियाको प्राथमिक दायित्व नै द्वन्द्वकालमा बेपत्ता पारिएका नागरिकहरूको बारेमा यथार्थ जानकारी नै थियो। नेपालमा १० वर्षको हिंसामा धेरै मानिसहरूलाई बेपत्ता पारिएको थियो। उनीहरूको अवस्था पत्ता लगाउनुपर्छ भन्ने कुरालाई बृहत् शान्ति सम्झौतामार्फत सम्बोधन गरिएको थियो। तर, ६० दिनभित्र गर्ने भनिएको काम आठ वर्ष बित्दा पनि हुन सकेन।

द्वन्द्वका बेलामा अरू थुप्रै मानवअधिकार हनन भएका छन्। मानिसको हत्या गरिएको छ। यातना दिइएको छ। महिलाहरू बलात्कृत भएका छन्। आफ्नो सम्पति छाडेर हिँड्न बाध्य बनाइएको छ। उठिबास लगाइएको छ। कतिपयको सम्पति लुटिएको छ। आगजनी भएको छ। १० वर्षको अवधिमा मानवअधिकार हननका जघन्य अपराधका घटनाहरू पनि भए। विशेषगरी लामो द्वन्द्वपछिको शान्ति प्रक्रियाका बेलामा यस्ता समस्याहरू जटिल बनेर आउँछन् र त्यसको समाधान गर्नुपर्छ। यस्ता समस्याहरूलाई सम्बोधन गर्न द्वन्द्वको बेलामा कमजोर भएका संयन्त्रहरू जस्तै प्रहरी, अदालतले आफ्नो दायित्व निर्वाह गर्न नसकेको अवस्था थियो। गाउँगाउँबाट प्रहरी चौकीहरू नै स्थानान्तरण गरेकाले त्यहाँ भएका कतिपय घटनाहरूको अभिलेख राख्ने काम पनि हुन सकेको थिएन। त्यो स्थितिमा सत्य पत्ता लगाउन र न्याय निरूपणको लागि सरकारलाई सल्लाह दिन अल्पकालिन संयन्त्रहरूको निर्माण गरिन्छ, जसलाई सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रहरू भनिन्छ।

त्यस्ता संयन्त्रहरूको काम के हो ?

यस्ता संयन्त्रहरूले बेपत्ता पार्ने कार्य पत्ता लगाउनेदेखि लिएर अन्य मानवअधिकार उल्लङ्घनका घटनाहरूको विषयमा सत्य उजागर गर्न तथा पीडितहरूको पक्षमा न्याय निरुपणको लागि गर्नुपर्ने कार्यहरू बारे सरकारलाई सुझाव दिने हो। त्यस्तो सुझावको कार्यान्वयनले न्यायपूर्ण समाजप्रति सकारात्मक सोचको विकास हुन्छ र समाज शान्तिपूर्ण र न्यायको बाटोमा लम्कन्छ। सङ्क्रमणकालीन न्यायका संयन्त्रले विगतमा भएका मानव अधिकार हननको सम्बोधनकोलागिहननकास्वरूपहरूज्यादतीर अपराधहरूलाई खोट्याउँदै पीडक र पीडितलाई चिह्नित गर्छ। अनि पीडितलाई न्यायको अनुभूति र दण्डहीनताको लक्ष्य अनुसार हनन-ज्यादती र अपराधमा

विधेयकको मूल गन्तव्य नै न्यायको आधारमा मेलमिलाप नभएर जर्बजस्ती मेलमिलाप बनाइयो। कानुनमा क्षमादानलाई जोड दिने र पीडितको न्यायलाई छायामा पार्ने काम भयो। पीडकलाई कसरी उन्मुक्ति दिने भन्ने अभिप्रायले कानुन ल्याइएको छ। यसले समाजमा शान्ति स्थापना गर्ने काममा सहयोग पुऱ्याउँदैन। यस्ता संयन्त्रमार्फत हामीले बेलैमा निकास दिन सकेनौँ भने वा पीडितले न्यायको महसुस गर्न सकेनन् र जर्बजस्ती मेलमिलाप गराउने काम भयो भने एकातिर मेलमिलाप असम्भव हुन्छ भन अर्कोतिर विश्वव्यापी क्षेत्राधिकार पनि आकर्षित हुन्छ।

संलग्न हुनेहरूलाई कानुन अनुसार सजाय र पीडितका लागि परिपूरण र जघन्य अपराध नगर्ने र पश्चाताप गर्नेलाई पीडितको अनुमतिमा क्षमाका लागि सिफारिश गर्छ।

वर्तमान ऐनको तपाई कसरी विवेचना गर्नुहुन्छ ?

सुशील कोइराला नेतृत्वको सरकार गठन भएपछि यो ऐनको निर्माणको काम शुरु भयो, जसलाई हामी मानव अधिकारकर्मी र द्वन्द्वपीडित समुदाय सम्मिलित सङ्गठनहरूले सकारात्मक रूपमा लिंदै विधेयक बनाउन सल्लाह दिने कार्यदलमा रहेर सल्लाह पनि दिँयौ। तर विधेयक संसद्मा प्रस्तुत हुँदा अनि पारित हुँदा क्रमश: कार्यदलको सभावको पूर्णतया: उपेक्षा गरियो। विधेयकको मूल गन्तव्य नै न्यायको आधारमा मेलमिलाप नभएर जर्बजस्ती मेलमिलाप बनाइयो। कानुनमा क्षमादानलाई जोड दिने र पीडितको न्यायलाई छायामा पार्ने काम भयो। पीडकलाई कसरी उन्मुक्ति दिने भन्ने अभिप्रायले कानुन ल्याइएको छ। यसले समाजमा शान्ति स्थापना गर्ने काममा सहयोग पुऱ्याउँदैन। यस्ता संयन्त्रमार्फत हामीले बेलैमा निकास दिन सकेनौँ भने वा पीडितले न्यायको महसुस गर्न सकेनन् र जर्बजस्ती मेलमिलाप गराउने काम भयो भने एकातिर मेलमिलाप असम्भव हुन्छ भन अर्कोतिर विश्वव्यापी क्षेत्राधिकार पनि आकर्षित हुन्छ। र, गम्भीर अपराधमा घटनाहरूमा विश्वका अन्य मुलुकहरूमा पनि कारबाही हुन सक्छ। त्यसको उदाहरण पनि हामीसँग नै छ। त्यसैले त्यस्तो परिस्थिति नआओस् भन्नका लागि बेलैमा पीडित केन्द्रित कानुन बनाई पीडितहरूलाई न्याय दिनुपर्छ भनेका हौँ। पीडितहरूको सहभागिता र संलग्नता बिना संयन्त्रका काम प्रभावकारी हुनै सक्दैन।

यो ऐनको विरोध गर्नेहरू द्वन्द्वको खेती गरेर डलर कमाउनेहरू हुन् भनेर आरोप लाग्ने गरेको छ नि ?

हाम्रो चासो कसले के भन्यो भन्दा पनि द्वन्द्वपीडितले न्याय पाउँछन् कि पाउँदैनन् भन्ने हो। द्वन्द्वको खेती क-कसले गऱ्यो भन्ने त राम्रो कानुन, बलियो र सक्षम आयोग बन्यो भने त्यसको प्रतिवेदनले भनिहाल्नेछ। हामी त्यही सत्य उजागरको प्रतिक्षामा छौँ। जवाफदेहिता निगरानी समितिले

विधेयक आउनुभन्दा १५ दिन अगाडि एउटा कार्यक्रम गरेको थियो। त्यो कार्यक्रममा स्वयम् कानुनमन्त्रीले नै यो मेरा लागि यो नयाँ विषय भन्दै २०७० साल पुस १८ गतेको सर्वोच्च अदालतको फैसला अनुसार विधेयक तयार पार्नु पर्छ भन्नु भएको थियो। अहिले सर्वोच्च अदालतको फैसला प्रतिकूल कानुन जारी गरिएको छ। यो कुनै खेलाँची गर्ने विषय होइन। हजारौँ लाखौँ पीडितहरूको मुद्दालाई सम्बोधन गर्दै शान्तिपूर्ण समाज निर्माण गर्ने चुनौतीको विषय हो। कानुनमा सार्वजनिक पदमा बहाल रहेकाहरूबाट भएको गम्भीर मानवअधिकार हननमा विभागीय कारबाहीको लागि लेख पठाउने र पीडितको सहमति/असहमति तथा हननका विषयको गाम्भीर्यतालाई हेरेर आयोगले क्षमादनको सिफारिस गर्न सक्नेछ भनिएको छ। त्यसको अर्थ के हो ? भन्न खोजिएको के हो ? विभागीय कारबाहीको सीमा के हो ? गम्भीर प्रकृतिको मानवअधिकार हनन् विश्वव्यापीरूपमा परिभाषित भएको कुरा हो। यो नेपालमा र अन्त फरक हुने होइन। नेपाल विश्वव्यापी मानवअधिकारको परिभाषा भन्दा बाहिर जान सक्दैन। बलात्कार निर्मम यातना, हत्या र अपहरण जस्ता जघन्य अपराधलाई अन्तराष्ट्रिय मानव अधिकार हननका रूपमा लिइन्छ र त्यस्तो अपराधका विरुद्ध विश्वव्यापी क्षेत्राधिकार आकर्षित हुने प्रचलन छ।

जारी कानुन कार्यान्वयनमा कत्तिको जटिलता देख्नुभएको छ ?

हालै पारित गरेको कानुनलाई यसका कतिपय प्रावधानमा संशोधन विना कार्यान्वयन गर्ने प्रयास गरे यसले न त पीडितलाई सन्तुष्टि दिन सक्छ न त मेलमिलापको वातावरण नै बनाउन सक्छ। जगजाहेर छ यो कानुनको प्रमुख सरोकार वाला पक्ष भनेको द्वन्द्वपीडितहरू हुन तर विधेयक बारेमा यत्रो परिचर्चा हुँदा र कानुन समेत पनि सक्दा कहीँ कतैबाट पीडित पक्षले स्वागत गरेको सुनिएको छैन। बरू पीडितहरू सङ्गठित भएका प्राय: सबै संस्थाले संसद्मा विधेयक प्रस्तुत भएपछि यसका प्रावधानहरू सच्याउने माग गरेका थिए। उनीहरूले विधेयक पारित हुनासाथै यसको विरोध गरेका छन्। मानवअधिकार समुदायले वर्तमान कानुनमा संशोधन नगरी निर्माण गरिने संयन्त्रलाई स्वीकार गर्न नसकिने भनेका छन्। त्यति मात्रै हैन राष्ट्रिय मानवअधिकार आयोगका अधिकांश पूर्व सदस्यहरूले पनि यो कानुनले न्यायनिरूपण गर्न नसक्ने र यो अन्तरिम संविधान प्रतिकूल समेत भनेका छन्। यसले यो कानुनको कार्यान्वयनको जटिलता स्पष्ट पार्छ।

तपाईहरू क्षमा दिनै हुँदैन भन्नुहुन्छ । द्वन्द्वको समयमा भएका सबै मानवअधिकार हननमा संलग्न सबलाई सजाय दिने भन्ने तपाईहरूको माग हो ?

निश्चय नै मानवअधिकार हननकर्ताले कानुन अनुसारको सजाय पाउनुपर्छ तर त्यसो भन्दै गर्दा हामीले सबै हननमा समान सजायको कुरा गरेका छैनौ न त "क्षमा" का विरोधी नै हौ हामी। तर क्षमा कस्लाई दिने- जस्ले मानवअधिकार हननमा आफ्नो संलग्नतालाई स्वीकार गर्छ पीडितसित क्षमायाचना गर्छ- घटनाको बारेमा पूर्ण सत्यको उजागर गर्छ अनि हननमा संलग्न भएकोमा पश्चाताप गर्छ, निश्चयनै त्यस्तालाई पीडितको अनुमतिमा क्षमा दिन सकिन्छ। बुझ्नु पर्ने कुरा के हो भने सङ्क्रमणकालीन न्याय भनेको "पीडित" केन्द्रित हुन्छ र दण्डहीननता विरुद्ध हुन्छ। "क्षमा" दिँदा पनि हननको गम्भीरताालाई विचार पुऱ्याउनु पर्छ। जघन्य प्रकृतिका अपराधहरू जस्तै बलात्कार, निर्मम यातना, बेपत्ता र निशस्त्रको हत्या जस्ता अपराधहरूमा संलग्नलाई "अक्षम्य" अपराधको रूपमा लिइन्छ र त्यस्तो अपराधमा संलग्नलाई "क्षमा दान" दिन सकिदैन यो अन्तर्राष्ट्रिय मान्यता हो र नेपालको सर्वोच्च अदालतवाट पनि दिएको आदेशमा पनि उल्लेख गरिएको विषय हो।

इन्सेकका केही प्रकाशनहरू

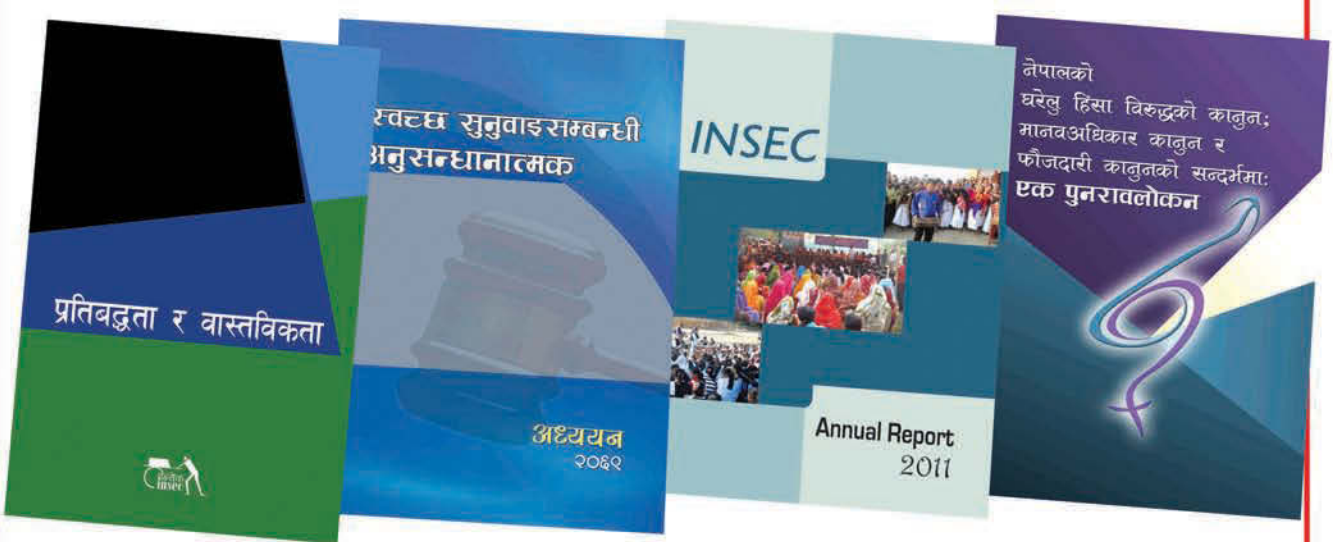

www.inseconline.org

नेपालको पहिलो मानवअधिकार अनलाइन पोर्टल

नेपाली र अङ्ग्रेजी भाषामा

मानवअधिकारसम्बन्धी विविध सामाग्रीहरू समेटिएको यस वेबसाइटमार्फत् देशको मानवअधिकार स्थितिको जानकारी लिनुहोस् ।